

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»
(ПУЕТ)**

*О. О. Нестуля
М. В. Аліман
Ю. А. Верига*

БОРИС МАРТОС І ЙОГО ПРАЦЯ ПРО РЕВІЗІЮ

За загальною редакцією професора О. О. Нестулі

**Присвячується 140-річчю від дня народження
Бориса Мартоса**

**Полтава
ПУЕТ
2019**

УДК 334.73-048.36Мартос
Н56

Рекомендувала до видання, розміщення в електронній бібліотеці та використання в освітньому процесі вчена рада Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», протокол № 14 від 19 грудня 2018 р.

Автори-упорядники:

О. О. Нестуля, М. В. Аліман, Ю. А. Верига

За загальною редакцією О. О. Нестулі

Рецензенти:

В. А. Кулик, д. е. н., завідувач кафедри бухгалтерського обліку і аудиту Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

І. А. Фареній, д. і. н., професор кафедри організацій, підприємств та установ Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Нестуля О. О.

Н56 Борис Мартос і його праця про ревізію / О. О. Нестуля, М. В. Аліман, Ю. А. Верига ; за заг. ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2019. – 227 с.

ISBN 978-966-184-337-9

Книга містить передмову про життєвий шлях українського політика, державного, громадського й кооперативного діяча, науковця і педагога, автора праць із теорії і практики кооперативного руху Бориса Мартоса, а також текст його праці «Кооперативна ревізія».

Для керівників кооперативних організацій, закладів різних форм власності, членів наглядових рад і ревізійних комісій, аудиторів і ревізорів, наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів кооперативних та аграрних навчальних закладів.

УДК 334.73-048.36Мартос

© О. О. Нестуля, передмова, 2019

© М. В. Аліман, передмова, 2019

© Ю. А. Верига, передмова, 2019

© Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі», 2019

ISBN 978-966-184-337-9

**Мартос Борис Миколайович
(1879–1977)**

*Значення ревізії полягає не стільки у викритті
зловживань, скільки в попередженні їх*

Борис Мартос

*Він (ревізор) – лікар, який не тільки констатує
хворобу, а й дає проти неї ліки, а іншим
дає поради, як тої хвороби уберегтися*

Борис Мартос

Борис Мартос – це індивідуальність великого формату і тому не диво, що на своєму життєвому шляху мав не тільки приятелів, але й противників, критиків, а навіть ворогів, яких звичайно не мають пересічні люди. Він, однак, ніколи не оглядався на т. зв. «критику», але все був ентузіастом творчої праці для добра українського народу. Навіть противники визнавали його сильну волю, відвагу, велетенську енергію та послідовність і видержливість, що давало його праці успішні й корисні висліди.

Борис Мартос, попри різні прикмети має вроджений хист доброго, а zarazом строгого адміністратора, який у кожному громадському ділі умів, і уміє, завести лад і дисципліну та своїм прикладом змусити і других до самодисципліни та відповідальності за свою працю. Це дуже важна, але рідкісна прикмета у наших провідників.

Андрій Качор (1908–1992) – історик, публіцист, активний учасник кооперативного руху, автор низки праць про кооперацію і видатних кооператорів України

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Вашій увазі пропонується перевидання праці визначного українського кооператора, громадського, політичного й державного діяча, професора Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія».

Відомо, що успішне господарювання залежить від багатьох чинників. Важливими серед них є забезпечення підприємств та організацій різних форм власності досвідченими працівниками, відповідною матеріально-технічною базою, фінансовими ресурсами. Заслуговує на увагу й інше. В інтерв'ю тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», у липні 2018 року, я наголошував, що високорентабельним є не той бізнес, де більше активів, а той, де краще поставлені бізнес-про-

цеси; кожен актив має приносити такі прибутки, щоб їх вистачало і на податки, і на розвиток. Додам, особлива роль у налагодженні ефективної діяльності належить контрольно-ревізійним службам і ревізорам.

Питанням контролю і ревізії у споживчій кооперації приділяється увага на з'їздах кооператорів, зборах Рад споживспілок, зборах споживчих товариств. Особливої уваги заслуговує рішення третіх зборів Ради Укоопспілки шістнадцятого скликання від 15 березня 1995 року, коли їх учасниками було всебічно розглянуте питання про контрольно-ревізійну службу в системі споживчої кооперації і затверджено «Положення про порядок проведення ревізії фінансово-господарської діяльності в організаціях, підприємствах та установах споживчої кооперації України». Схвалене тоді, в умовах економічної кризи й переходу до ринкової економіки, вищеназване «Положення» не втратило своєї актуальності й сьогодні. Його настанови сприяють контрольно-ревізійним службам вживати заходи щодо попередження і викорінення фактів безгосподарності, марнотратства, розкрадань та інших негативних явищ у споживчій кооперації.

У проведенні належним чином ревізій – обстеженні господарсько-фінансової діяльності підприємств, установ, організацій або службової особи з метою встановлення правильності, законності їх дій – ревізорам слугують відповідні законодавчі акти, підручники й навчальні посібники з питань контрольно-ревізійної діяльності. Текст одного з таких підручників, а саме працю Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія», викладено в цій книзі. Хоча її написання припадає на 1920-ті роки, вона не втратила своєї актуальності. Викладені в ній поради сприяли й сьогодні сприятимуть ревізорам здійснювати перевірки правильно та без зайвих затрат часу. Схвально ставлюся до того, що Борис Мартос багато уваги приділив особі ревізора. Пере-

конаний, підручник Бориса Мартоса справедливо заслуговує на назву «Анатомія ревізії». Він може бути допоміжною (настільною) книгою не тільки ревізорів-початківців, а й досвідчених працівників контрольно-ревізійних служб організацій як кооперативних, так і інших форм господарювання.

У цій книзі науковців Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» вміщено не тільки текст праці Бориса Мартоса про ревізію, а й інформацію про життя і діяльність самого автора.

Користуючись нагодою, пропоную звернути увагу на слушні поради Бориса Мартоса щодо фахової підготовки ревізорів. Не втрачають актуальності твердження вченого, що ревізор потребує вищої освіти й що його фахова підготовка повинна базуватися на науці про народне господарство. Він повинен опанувати знання з бухгалтерського обліку, правознавства, товарознавства, а також теорії та практики кооперації.

**Ілля Гороховський,
Голова Правління Всеукраїнської центральної
спілки споживчих товариств (Укркоопспілки),
Віце-Президент Євро Кооп**

ЖИТТЄПИС БОРИСА МАРТОСА ТА ЙОГО ПРАЦЯ ПРО РЕВІЗІЮ

Борис Миколайович Мартос – визначний український кооператор, громадський, політичний і державний діяч, педагог, дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка і Української вільної Академії Наук [12, с. 1480].

Про Бориса Мартоса, його життя й діяльність опубліковано низку праць, зокрема монографія у 2-х книгах про його кооперативну діяльність [3, 4].

З нагоди 95-ліття життя та 75-ліття науково-економічної, політичної і загально громадської праці Бориса Мартоса кооператор Андрій Качор підготував доповідь і виголосив її 21 грудня 1974 року на звичайній сесії Української Вільної Академії Наук у Вінніпегу [19, с. 7]. Доречі, А. Качор був учнем Б. Мартоса, слухав його лекції з науки політичної економії і теорії кооперації, був учасником «його дуже цікавих кооперативних семінарів» [19, с. 7]. На прохання А. Качора, перед виданням короткої розвідки про науково-економічну, політичну і загальногромадську працю Б. Мартоса, видатний діяч подав до неї свої зауваження та доповнення, а також список своїх праць [19, с. 7].

Повідомляючи про рід і родину Б. Мартоса, А. Качор писав: «Б. Мартос походить із стародавнього козацького роду, що осів на Полтавщині і мав кілька розгалужень. ...Предки цього славного роду прийшли в Україну з південної Іспанії, де ще сьогодні маємо місто Мартос» [19, с. 8]. Посилаючись на дослідження проф. А. П. Оглоблина, А. Качор зазначає, що основоположником цього руху був Василь Мартос, який «десь около 1674 року переселився з Правобережної України до Лохвиці, на Полтавщині» [19, с. 9].

Перш ніж зупинитися на розгляді наукової праці Б. Мартоса про ревізію, вважаємо за доцільне хоча би коротко повідомити про його життя і діяльність.

Народився Б. Мартос 20 травня 1879 р. (ст. ст.) у містечку Градизьк (тепер Глобинський район Полтавської області). У 1897 р. він закінчив класичну гімназію в Лубнах і вступив до Харківського університету. Тоді зацікавився діяльністю Української студентської громади (УСГ), що була заснована в 1897 р. й існувала як таємне товариство, законспіроване від агентів поліції. Б. Мартос став одним із провідників цієї громади і якийсь час виконував обов'язки її скарбника. Визначальним мотивом цієї організації було бажання боротися за національне визволення, за кращу долю свого народу [31].

Як пише сучасний історик, архівіст Геннадій Іванущенко, таємні товариства закладалися в студентському середовищі, по школах і навіть духовних семінаріях. Їхнім завданням було прилюдне читання творів Шевченка і здійснення заходів щодо відродження української нації. Коли харківська «Громада розрослася, для пропаганди її ідей було створено дві комісії: легальної роботи, де найдіяльнішим був Борис Мартос, і нелегальної роботи, куди входили О. Коваленко, Д. Антонович, Б. Камінський, Ю. Коллард, Л. Мацієвич та В. Русов. Від часу до часу Громада випускала друковані на саморобному гектографі прокламації, які поширювала в Харкові, а потім і по інших містах України» [16, с. 18].

На зламі XIX–XX століть на українську молодь великий вплив мали погляди видатного громадського і кооперативного діяча «артільного батька» Миколи Левитського (1859–1936). В березні 1899 року він приїхав до Харкова в кооперативних справах (в місті існувало декілька артілей ремісників), а також

поспілкувався зі студентами [21]. М. Левитський справив велике враження на Б. Мартоса, «розказуючи йому про те, як можна багато зробити для нашого поневоленого народу, щоб поправити його незавидне матеріальне становище, пропагуючи серед нього ідею кооперації, здійснюючи кооперативні принципи на практиці через розбудову споживчих і промислових кооперативів та через поглиблення в масах економічних і освітніх знань» [2].

На формування національної свідомості і кооперативних знань молодого діяча також сприяла його участь у 1-му Українському студентському конгресі, що відбувався у Львові в 1900 р. [6, с. 286]. Тоді Б. Мартос ознайомився, зокрема з досвідом діяльності західноукраїнської кооперації і, повернувшись до Харкова, прочитав на зборах студентської громади реферат про кооперативний рух на Галичині. Юнак переконував студентів, що кооперативні організації можуть успішно конкурувати з великими приватними господарствами і самостійно, без посередників, виступати не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках [32, с. 263].

За участь у політичному русі, у студентських виступах у Харкові в лютому 1901 р., Б. Мартос потрапив до в'язниці, а потім на два роки був висланий з Харкова до Полтави під нагляд поліції із заборонаю жити в університетських містах. Тоді йому випала нагода співпрацювати з організаторами кооперативної комісії, яка діяла при Полтавському сільськогосподарському товаристві. Восени 1903 р. Б. Мартос поновив навчання у виші, але невдовзі за нелегальну діяльність знову був ув'язнений. У 1905 р. він став членом Української соціал-демократичної партії (УСДРП) [19, с. 11].

Завершуючи навчання в університеті, Б. Мартос одружився з Марією Юріївною Кучерявенко (1880–1945). Вона народилася у Полтаві, з 1908 р. розділила з Борисом його неспокійне життя, допомагала йому в його роботі, «була не тільки дружиною, але й особистою секретаркою» [19, с. 13].

Б. Мартос мав намір займатися педагогічною роботою. Проте поліція, з огляду на його політичну діяльність заборонила йому будь-яку педагогічну працю. Отже, він змушений був шукати роботу в інших галузях господарства, де поліція не мала такого впливу, як у закладах освіти. То ж у 1909 р. Б. Мартос виїхав на Волинь, де влаштувався старшим контролером оціночно-статистичних робіт у статистичному відділі Волинської губернської управи. Йому доводилось виїздити на села і там по кілька днів перебувати, ночувати в селянських хатах і харчуватися. Це дало змогу молодому фахівцю запізнатися зблизька з потребами й клопотами українського селянина, що відтак, стало в пригоді йому, коли він перейшов на працю в кооперації [19, с. 13].

Щоб уникнути переслідувань поліції, Борис Миколайович переїжджає на Кубань, де проживав тоді брат його дружини Андрій Кучерявенко. Б. Мартос керував фінансовим відділом Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редакційної колегії кооперативного органу «Союз». У 1913 р. він теж був членом дирекції Кубанського кооперативного банку, провів короткотермінові курси для членів управ кредитних кооперативів, брав участь у просвітній роботі серед населення [19, с. 13].

З кінця 1913 р. до початку 1917 р. (з незначними перервами) Б. Мартос працював на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві і в цей час брав участь у кооперативно-просвітницькій діяльності, в організації кооперативних товариств та їхніх об'єднань – спілок, зокрема Полтавської

спілки споживчих товариств. Працюючи у Полтавському Губернському земстві як інспектор кооперації, він здійснив статистичне обстеження споживчих товариств на Полтавщині, проводив кооперативні курси, виступав з публічними лекціями про кооперацію, «був учасником кооперативних та інших з'їздів і конференцій, на деяких з них головував. Організував і проводив закупівельне бюро Полтавського губернського земства для забезпечення населення речами першої необхідності під час війни» [5, с. 13–14].

Б. Мартос брав участь в установчих зборах кооперативних товариств та їх об'єднань – спілок, у виробленні їхніх статутів, публікував у місцевій пресі замітки про розвиток кооперації, а також на громадських засадах працював у органах управління кооперативних організацій. Вже на початку своєї праці на посаді інспектора кооперації Полтавського губернського земства Б. Мартос узяв участь у загальних зборах Старосанжарського споживчого товариства Полтавського повіту і опублікував у журналі «Хуторянин» свої пропозиції щодо вдосконалення діяльності кооперативного товариства [33]. За участю Б. Мартоса підготовлено і в 1915 р. видано Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 рік [37].

Б. Мартос докладав багато зусиль для утворення Товариства гуртових закупівель, яке розпочало свою торговельну діяльність у травні 1915 р., а потім (в лютому 1916 р.) реорганізувалося в Полтавську спілку споживчих товариств [51]. Він теж брав участь у заходах щодо заснування і Полтавської губернської спілки установ дрібного кредиту. Представники кредитних кооперативів губернії провели 8 червня 1914 р. у приміщенні Полтавського товариства сільського господарства нараду, присвячену визначенню району діяльності Полтавської спілки установ дрібного кредиту. Серед учасників наради був і Б. Мартос [57].

Наступна нарада, присвячена заснуванню Полтавської спілки кредитних кооперативів (теж називали «Полтавський кооперативний союз» – прим. упор.) відбулася 6 грудня 1915 р. Діяльну участь у цій нараді брав Б. Мартос. Він розповів про завдання спілки, про її можливості об'єднати розрізнені зусилля окремих кооперативів у вишукуванні коштів. [47].

Б. Мартос був учасником нарад, присвячених проблемам постачання армії предметами спорядження і продовольства, поліпшення умов життя населення, що погіршувалися внаслідок дорожнечі предметів першої необхідності. На одну з таких нарад, яка відбулася при Полтавській губернській управі 12 липня 1915 року було запрошено більше ста представників кредитних, ощадно-позичкових і споживчих кооперативів краю. Виступаючи на нараді, кооперативний діяч зазначив, що треба вести мову не тільки про кількість і різноманітність продуктів та інших предметів, що будуть постачатись армії, а й про їхню якість. Він також наголосив, що війна «вирвала» з персоналу кооперативів багатьох кваліфікованих працівників і кооперативи опинилися в тяжкому становищі. Тому слід особливо докладно з'ясовувати, яку саме продукцію кожний кооператив може постачати, не ризикуючи зазнати збитків [24].

Обіймаючи посаду інспектора кооперації Полтавського губернського земства, Б. Мартос допомагав населенню не тільки створювати кооперативні товариства та їх об'єднання (спілки), але й налагоджувати діяльність органів управління і контролю цих організацій. Наприклад, під час заснування Полтавської спілки споживчих товариств (1914–1915 рр.), на установчих зборах, його було обрано членом ревізійної комісії цієї спілки [46].

На Волині і Кубані, а відтак у Полтаві, Б. Мартос набув великого досвіду і знання у справах загальногосподарських, а зо-

крема в кооперативних і фінансових, що він, згодом використав для великої кооперативної праці а також в кооперативному будівництві. На посаді інспектора кооперації Полтавського губернського земства, писав А. Качор «Б. Мартос здобув собі славу доброго і солідного кооператора, відомого не тільки в Полтавщині, але вже в цілій Україні» [19, с. 15].

На практиці «малих діл», до яких Б. Мартос ставився з великою пошаною й запалом, як і до значних, він виробив собі величезний досвід, писав І. Витанович. Борис Мартос – «це вроджений адміністратор, кі то строгий адміністратор», який уміє завести в громадському ділі лад і дисципліну, постійно їх зберігати, вміє дисциплінувати інших прикладом власної самодисципліни» [8, с. 219]. В біографії і праці Б. Мартоса, писав І. Витанович, знаходимо чимало аналогій з життям провідних інтелігентів інших національностей, які з революційних гуртків молодости через досвід «малих діл» у кооперації приходили до державного будівництва [8, с. 219].

Отже, закономірно, що в 1917–1919 роках Б. Мартос брав діяльну участь в розбудові Української держави. Він був учасником Першого Всеукраїнського Селянського з'їзду, що проходив у Києві з 28 травня по 2 червня 1917 р. На цей з'їзд прибуло 2 500 делегатів з усіх губерній України (Київщини, Поділля, Волині, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Харківщини, Таврії, Кубані і Донщини). До президії з'їзду було обрано по одному представнику від губернії і три представники від усього з'їзду – Б. Мартос, В. Винниченко, П. Христюк. В другий, четвертий і шостий дні роботи з'їзду Б. Мартос головував на його засіданнях [56].

В останній день роботи з'їзду (2 червня 1917 р.) його делегати обрали Тимчасову Раду селянських депутатів, яка повністю

мала ввійти до складу Центральної Ради. З'їзд також вибрав Тимчасовий Центральний комітет Української селянської спілки. До його складу обрали 15 осіб, зокрема і Б. Мартоса від УСДРП [56, с. 30–34].

У тому самому часі, – пише А. Качор, – Б. Мартоса було обрано до Першого Генерального секретаріату Української Центральної Ради. Склад цього Генерального секретаріату був таким: Сергій Єфремов – міжнаціональні справи, М. Стасюк – продовольчі, С. Петлюра – військові, В. Садовський – судові, Христофор Барановський – фінанси, Б. Мартос – земельні справи, І. Стешенко – освітні і П. Христюк – генеральний писар. З дев'яти членів першого Генерального секретаріату, четверо дала українська кооперація (Х. Барановський, Б. Мартос, М. Стасюк і П. Христюк) [19, с. 17].

Принагідно згадати, що Генеральне секретарство земельних справ під керівництвом Б. Мартоса пропонувало земельну реформу, в якій передбачалося розподіл землі між тими, хто її обробляє. Б. Мартос теж рекомендував обробляти наділи землі на кооперативних засадах [56, с. 23].

У 1919–1920 роки, Б. Мартос обіймав посаду міністра фінансів і деякий час був Головою (Прем'єром) Ради Міністрів – з січня 1919 р. по травень 1920 р. був міністром фінансів, а з квітня по серпень 1919 р. ще й Головою (Прем'єром) Ради Міністрів УНР [40, с. 51]. У ті роки важких воєнних переходів він знаходив засоби, щоб забезпечити й зберегти вартість гривні, утримувати державний апарат і армію. Працюючи на керівних державних посадах, Б. Мартос постійно підтримував зв'язки з кооперативними організаціями, переймався вдосконаленням кооперативного законодавства, турбувався про розвиток кооперації та поліпшення фінансового становища кооперативних това-

риств і їхніх спілок [10]. В окремі періоди він займався переважно питаннями кооперації, зокрема брав участь у створенні Центрального українського кооперативного комітету. Зазначимо, що в 1917–1919 рр. в Україні відбулося багато кооперативних з'їздів, якими керували провідні українські кооператори, зокрема і Б. Мартос [9, с. 344].

У квітні 1917 р., писав істрик І. Витанович, «(При нагоді 1-го Всеукраїнського Національного Конгресу в Києві) провідні українські кооператори зібралися на свій Перший кооперативний з'їзд-нараду... З'їзд визнав необхідність організації Всеукраїнських кооперативних центрів: 1. організаційно-ревізійного і культурно-просвітнього, 2. фінансового, 3. торговельного. і 4. промислового» [8, с. 193].

В журналі «Українська кооперація» (1918 р.) повідомлялося, що першочерговим завданням з'їзд визначив культурно-просвітню діяльність української кооперації і ухвалив постанову про організацію Центрального українського кооперативного комітету (ЦУКК). Центральний Український кооперативний комітет мав із себе уявляти вищу українську кооперативну установу – об'єднання кооперації, представництво її інтересів. Він мав бути центром організаційним, керуючим, статистичним... «Комітет – це колегія уповноважених від кооперативної громади всієї України; Рада і Управа Комітету – це його виконавчі органи». У згаданому вище журналі йшлося й про те, що новоутворений кооперативний комітет підготував проекти різних кооперативних організацій (Кооперативної Ради, Видавничого Союзу, Ревізійно-Організаційного Союзу, Споживчих Союзів), які було винесено з відповідними додатками на Другий всеукраїнський кооперативний з'їзд 15–18 вересня 1917 року [41].

У створенні ЦУКК і забезпеченні його функціонування дослідники відзначають велику роль Б. Мартоса, який очолив його роботу. З квітня до вересня 1917 р. було проведено 17 засідань комітету. На другому Всеукраїнському з'їзді кооперації, який відбувся 15–18 вересня 1917 р., обрано правління і раду ЦУКК. Комітет офіційно розпочав свою правочинну діяльність з 1 жовтня 1917 р. «Упродовж 1917 р. вдалося обрати склад тимчасового кооперативного комітету, скликати два з'їзди, закласти деякі організаційні положення до статуту» [27, с. 47–48].

Зазначимо, що Другий всеукраїнський кооперативний з'їзд присвятив майже весь час своєї праці питанням організаційним. Серед них були й питання про організацію Українського крайового ревізійного союзу, організацію видавництва при Українському кооперативному комітеті та ін. [38].

Принципове значення, як для вдосконалення організаційної побудови української кооперації, так і для її національно-економічної політики та ідейного спрямування мав Третій всеукраїнський загальнокооперативний з'їзд, що відбувся у Києві 26–29 травня 1918 р. Підготував і скликав цей історичний з'їзд Тимчасовий Центральний Український Кооперативний Комітет, з метою «вияснити сучасне становище української кооперації й вирішити питання про її організацію й дальшу діяльність» [8, с. 193].

Голова правління ЦУКК і голова організаційної комісії з'їзду Б. Мартос, відкриваючи перше пленарне зібрання й вітаючи делегатів і гостей, нагадав, що українська кооперація «народилася в негоду й виростала в люту зиму», і запевнив, що їй не страшно «ніякі шкідливі впливи, звідки б вони не походили. Я вірю, – сказав він, – в долю нашого народу, основу на його самодіяльності, на почутті своєї сили, на почутті незалежності

від сторонніх впливів. Не забуваймо ніколи, що народ наш не покладає надії ні на кого, тільки сам на себе, на свою працю. І ми, сини того народу, що з'їхалися сюди для того, щоби класти підвалини величезного будинку економічного добробуту свого народу, з легким серцем приступимо до великої праці!». З піднесеним настроєм присутні проспівали український національний гімн і почали ділові наради. Головою президії з'їзду був обраний професор М. Туган-Барановський [8, с. 193].

До речі, Михайло Туган-Барановський, як і Борис Мартос, теж закінчив Харківський університет і певний час займався науково-педагогічною діяльністю. В 1894 р. він отримав ступінь магістра при московському університеті, в 1895 р. став приват-доцентом Петербурзького університету. Проте невдовзі, у 1899 р., за політичну неблагонадійність його на певний час відсторонили від викладання. В 1917–1919 рр. йому випала можливість працювати спільно з Б. Мартосом у Києві, зокрема в Центральному українському кооперативному комітеті [52, с. 5.].

З доповіддю про організацію кооперації в Україні на згаданому вище з'їзді виступив голова управи Центрального Українського кооперативного комітету Б. Мартос [23].

Організаційні напрями для української кооперації, накреслені Б. Мартосом, з'їзд схвалив без змін. Він прийняв також проект статуту Центрального Українського кооперативного комітету та ухвалив подати урядові деякі проекти поправок до кооперативного закону, зокрема щодо обов'язкової періодичної ревізії кооперативів та про надання центральним кооперативним спілкам права випуску облігаційних позик за погодженням з Українбанком [8, с. 196].

8 серпня 1918 р. Київським окружним судом було зареєстровано і внесено в реєстр статут Центрального Українського

кооперативного комітету. Комітет, який було утворено «явочним порядком», набув права юридичної особи. Згідно статуту Комітет мав такі права і обов'язки:

а) представляти українську кооперацію на державних та міжнародних з'їздах; б) відстоювати інтереси кооперації в урядових інституціях; в) розглядати й вирішувати всі питання, що виникатимуть у житті української кооперації; г) давати інструкторські вказівки й робити ревізії кооперативних установ; д) скликати різного роду кооперативні з'їзди і е) бути центром – ідейним, науковим, організаційним, статистично-економічним і культурно-просвітницьким [14].

Установчі збори ЦУКК відбулися 1–3 вересня 1918 р. Відкрив їх голова Тимчасового Комітету Христофор Барановський. Він ознайомив присутніх з історією організації Комітету після Першого Всеукраїнського кооперативного з'їзду – від квітня 1917 р. до вересня 1918 р., коли Комітету надали право юридичної особи. Далі було обрано президію зборів на чолі з М. Туган-Барановським. Збори ЦУКК заслухали доповідь члена Управи Комітету Г. Павловського «Про реєстрацію Комітету і про його діяльність». Із звітом Комітету на 1 вересня 1918 р. та інформацією про видатки по управлінню Комітету з 1 січня по 1 вересня 1918 р. виступив Б. Мартос. Звіт і обрахунок видатків Комітету збори затвердили одноголосно. Він теж доповів «Про план діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету на 1918 р.». План роботи Комітету було схвалено більшістю учасників зборів [54, с. 45].

Серед інших питань розглянутих на зборах були доповіді Б. Мартоса про оподаткування кооперативів і організацію «Фонду солідарності» для забезпечення кооперативів від збитків. Збори ухвалили: а) просити уряд про звільнення кооперативів

від державного оподаткування; б) справу з організації «Фонду солідарності» передати до Ради Комітету. Збори також ухвалили бюджет Комітету на 1918 р. [54, с. 45, 46].

Учасники зборів заслухали доповідь Б. Мартоса про адміністративні утиски над кооперативними організаціями і кооператорами, які набрали характеру масових репресій. Збори ухвалили доручити управі ЦУКК «зібрати відповідні матеріали і звернутись з заявою до Міністрів Юстиції і Внутрішніх Справ про заборону всіх утисків над кооперацією» [54, с. 47]. Б. Мартос теж виступив з доповіддю «Про організацію страхового союзу». Збори ЦУКК завершилися виборами членів Ради і членів Ревізійної комісії [54, с. 48].

Обов'язки між членами управи ЦУКК були визначені 5 вересня 1918 р. таким чином: голова Комітету Б. Мартос – представництво, інструкторський відділ, статистичний відділ, бухгалтерія і страхова справа; О. Ночвин – юридичний відділ, бюро праці, загальна канцелярія, господарство, курси і представництво на з'їздах і А. Литвиненко – секретаріат, прес-бюро та бюлетень, журнал «Українська кооперація», музей і виставка і культурно-просвітні справи [43].

На думку І. Липовецького, доручення Б. Мартосу займатися питаннями бухгалтерського обліку свідчить про його певний обсяг знань з ревізії. На це вказує і той факт, що з утворенням різних центральних кооперативних спілок України, його обрали головою спостережної ради «Дніпросоюзу» і членом спостережної ради «Українбанку» [22].

1–2 жовтня 1918 р. відбулася сесія Ради ЦУКК. Постійним головою Ради був обраний професор М. Туган-Барановський, його заступником – проф. К. Мацієвич, головою Управи – Б. Мартос, членами Управи – А. Литвиненко й О. Ночвин. Го-

ловним організатором і адміністратором «Коопцентру» був Б. Мартос. Він старався добирати й приєднувати до співпраці громадських діячів, представників науки, інших фахівців, у тому числі й таких, що з їхніми громадськими та політичними поглядами він не погоджувався (а вони з його), а навіть тих, котрі були ще невиразними в настанові до самостійно-державних змагань України. Недаремно він любив підкреслювати, що навіть «найбільші таланти знайдуть у кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності» [8, с. 210].

Крім трьох всеукраїнських загальних кооперативних з'їздів, у той час часто відбувалися з'їзди і наради різних видів кооперації. Всеукраїнський з'їзд споживчої кооперації відбувся 20–22 квітня 1918 р. Перший Всеукраїнський інструкторський з'їзд відбувся 13–17 липня 1918 р. Учасниками інструкторського з'їзду були 270 делегатів – кооператорів з усієї України. У доповідях на з'їзді були визначені завдання кооперативного інструктора: налагодження діловодства в усіх видах кооперації, координація співпраці, напрями щодо вдосконалення методів інструктування, планової ревізії кооперативів, організації статистики, кооперативної пропаганди, освіти, організації курсів, кооперативних шкіл і т. д. Важливого значення надавалося поширенню знань про кооперацію серед молодого покоління. Рекомендувалося у шкільних підручниках відвести місце статтям про кооперацію, а також організовувати серед школярів зразкові кооперативи [8, с. 198, 199].

З приводу розглянутого на з'їзді реферату «Про суть і зміст інструкторської праці взагалі й у зв'язку з сучасним моментом» з'їзд прийняв резолюцію голови Управи ЦУКК Б. Мартоса такого змісту: «Констатуємо, що розвиток кооперації і розвиток у населення свідомості економічних, громадських та національ-

них інтересів тісно зв'язані один з другим, один одного підтримуючи, один одному сприяючи, являючись то причиною, то наслідками один одного, з'їзд не тільки вважає обов'язком інструктора на Україні вести свою роботу, рахуючись з національними особливостями, як українців, так і інших національних груп, але визнає, що в зміст роботи інструктора входить, oprіч допомоги кооперативам, ширення серед людності економічного знання, громадської та національної свідомості» [8, с. 198].

В 1919 р. Б. Мартосу довелося зосередити свою діяльність, головним чином, на державних посадах, а наприкінці 1919 р., Уряд УНР відправив його за кордон – з особливими дорученнями та повноваженнями. Йому випало тоді вирішувати з представниками Уряду Чехословаччини та Німеччини питання щодо організації навчання українських громадян, які опинилися за кордоном та надання їм матеріальної допомоги. В один з його приїздів до Праги у 1920 р., українські студенти звернулися до нього з проханням прочитати їм лекцію про кооперацію. Тому, – пише він, – коли я звільнився від обов'язків міністра (червень 1920 р.), то вирішив організувати в Празі кооперативні курси для наших студентів, надіючись одержати на це матеріальну підтримку від чеського уряду [29, с. 102–117].

Щоб ознайомитися з працею різних кооперативних організацій, зокрема з організацією кооперативних курсів, Б. Мартос відвідав Берлін, Дрезден, Мюнхен, Лейпциг, Регенсбург, Гамбург і зібрав цінні матеріали з теорії та практики кооперації, а також стосовно організації кооперативних курсів і шкіл. Повернувшись до Праги, він відвідав Український громадський комітет (УГК), де головою був відомий громадський діяч Микита Шаповал. Той запропонував Борисові Миколайовичу заснувати курси при цьому комітеті. Невдовзі план і програма курсів були

схвалені, а Б. Мартоса призначено керівником кооперативного відділу комітету. За допомогою чеських соціал-демократів Б. Мартосу пощастило отримати для курсів приміщення в одній із празьких шкіл. Викладачами було призначено крім Б. Мартоса (кооперація), О. Мицюка (народне господарство) і В. Старосольського (право). Невдовзі мало розпочатися навчання. Результативній діяльності УГК, зокрема у налагодженні підготовки кадрів сприяло те, що уряд Чехословаччини розвивав акцію допомоги емігрантам, зокрема й українцям, дав дозвіл на переїзд Українського вільного університету з Відня до Праги і взяв його на своє утримання [29, с. 102–104].

Підтримка уряду Чехословаччини давала змогу організувати замість курсів вищий навчальний заклад. Б. Мартос «брав близьку участь в реорганізації кооперативних курсів, які були перетворені в дворічний Інститут сільськогосподарської кооперації, а потім в Українську Господарську Академію (Подебради); як член організаційної комісії розробив плани навчання кооперативного відділу» [5].

Б. Мартос був активним учасником налагодження діяльності академії, її фінансування, забезпечення студентів підручниками, поліпшення побутових умов викладачів та студентів. Він із перших років еміграції займався педагогічною і науковою діяльністю, досліджував кооперативний рух, вивчав європейський досвід підготовки кадрів для кооперативного сектору економіки, брав участь у створенні навчальних закладів, зокрема з 1922 року викладав в Українській господарській академії в Подебрадах (Чехословаччина). Того ж року Б. Мартоса було обрано на доцента УГА з дорученням керувати двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації споживачів. 1924 року він захистив перед радою факультету свою наукову працю «Теорія кооперації» і став професором Української Господарської Академії [19, с. 19].

На кафедри кооперативних дисциплін, крім Б. Мартоса, було запрошено і Сергія Бородаєвського – колишнього директора департаменту в Міністерстві торгівлі та промисловости Російської імперії, віце-міністра торгівлі і промисловости гетьманського уряду, автора багатьох праць із кооперації та кредиту. Він завідував кафедрами кредитної кооперації та промислової кооперації. На посади лекторів були запрошені: Іван Івасюк, колишній голова Управи Кубанського союзу кредитових кооперативів, міністр фінансів Кубанського Уряду, автор багатьох статей з кооперації та Віктор Сапіцький – колишній інспектор кредитних кооперативів. Окремі дисципліни викладали запрошені чеські фахівці-кооператори: доктор А. Гулька (він читав історію чеської кооперації) та ревізор Е. Странд (продукційні товариства) [28, с. 62, 88–89].

У праці про кооперативну ревізію Б. Мартос писав, що «в різних країнах стали з'являтися поважні спроби організації високої кооперативної школи; серед них чи не перше місце займає спроба організації кооперативного Відділу в Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.; по своїй програмі і по методу навчання ця школа, здається, найліпше пристосована до підготовки кооперативних робітників з широким світоглядом, в тім числі і ревізорів кооперативних установ» [30, с. 13].

В основу окремих відділів УГА, писав Б. Мартос, було покладено такі ж предмети, як і в усіх європейських високих школах цього типу (торговельних, експортних та факультетах соціально-економічних). На кооперативному відділі, крім того, викладалися спеціальні предмети, наприклад: споживча кооперація; кооперативний кредит; кооперативний збут с-г продуктів; молочарські спілки; с-г електрична кооперація; сільськогосподарська кооперація; кооперативні банки; кооперативне право; методика

рахівництва (обліку – прим. упор.) споживчих товариств, а також кредитних і промислових кооперативів та ін. Вивчення навчальної дисципліни «Ревізія» передбачалося в VI семестрі (тижнево 2 години теорії і 1 година практичних занять) і в VII семестрі (3 години практичних занять щотижня) [28, с. 59–60; 39, с. 37].

Важливу роль у практичній підготовці студентів економічно-кооперативного факультету відігравали навчальні кооперативи, створені завдяки ініціативі Б. Мартоса. Він «вніс до Сенату проект організації двох кооперативів: 1) Споживчого товариства, що мало б провадити їдальню і невелику крамницю та 2) Кредитового, що мало б давати позики студентам в разі пекучої потреби» [29, с. 113]. У серпні 1922 року в УГА було засновано споживче товариство «Україна». У 1926 році товариство об'єднувало 360 членів. Його пайовий капітал становив 32 тисячі крон, резервний – 18 тисяч. Товариство мало їдальню, буфет і крамницю. Ощадно-позичкове товариство «Єдність» було засноване в травні 1923 року з числом 80 членів. У вересні 1926 року кількість членів цього товариства досягла 215 осіб, основний капітал досяг 18,7 тисячі крон, резервний – 1,4 тисячі крон, сума вкладів – 4 тисячі крон. Керував «Єдністю» лектор Іван Івасюк, колишній міністр фінансів Кубані. Споживче і ощадно-позичкове товариства давали змогу студентам знайомитися з операціями кооперативних організацій на практиці [29, с. 113]. У статті «Економічно-кооперативний факультет УГА» Б. Мартос підтвердив, що практичні справи з кооперації відбувалися в зразкових кооперативах: кредитному «Єдність» і в споживчому – «Україна», пізніше «в споживчому т-ві «Відродження». Ці кооперативи, нагадав він, були засновані студентами; професори своїм доглядом і вказівками керували їх чинністю» [28, с. 62].

Для кращого ознайомлення студентів із господарським життям досить часто відбувалися екскурсії на фабрики, склади, кооперативні та муніципальні підприємства, писав Б. Мартос [28, с. 62–63].

У вересні 1922 року з ініціативи студентів економічно-кооперативного факультету було засновано товариство з розповсюдження кооперативних знань. Воно ставило собі за мету поширювати кооперативні ідеї серед української громади. Згодом, це товариство перетворилося в «Товариство українських кооператорів», яке протягом тринадцяти років очолював Б. Мартос [28, с. 65–66]. До речі, ще під час перебування Директорії УНР на Поділлі (1919–1920 рр.), з ініціативи Б. Мартоса відбулася спроба заснувати «Товариство Українських кооператорів», метою якого було поширення кооперативної ідеї серед українського громадянства [7, с. 481].

Професор Б. Мартос постійно вивчав досвід діяльності кооперативних організацій і використовував його в навчальному процесі. У 1924 році він провів цілий місяць у Генті (Бельгія), де відбувався конгрес Міжнародного кооперативного альянсу, після чого місяць перебував у Брюсселі де вивчав на місці добре розвинену будівельну кооперацію. В 1927 році відвідав Швейцарію, де ознайомився з досвідом роботи швейцарського Центрального кооперативного союзу [19, с. 20–21].

Впродовж 1923–1925 рр. Б. Мартос працював продеканом економічно-кооперативного факультету. 1935 року він брав участь в організації Співки професорів УГА та Українського технічно-господарського інституту, а в 1936–1938 роках головував у ній [19, с. 20].

Через відсутність необхідних коштів Українська Господарська Академія поступово припиняла свою діяльність. В 1928 році

Міністерство хліборобства Чехословаччини заборонило приймати нових слухачів і наказало розпочати ліквідацію УГА, яку й було закінчено в 1935-му [49].

Коли з вимушених обставин, – пише А. Качор, – треба було ліквідувати академію, то «Б. Мартос не опускає рук і не нарікає на обставини, але зараз бере участь в організації позаочного навчання тих самих дисциплін, що їх мала Академія. Він спершу стає співорганізатором Співки професорів УГА, щоб зберегти наукові сили до дальшої праці. А далі він підтримав ініціативу проф. С. Гольдельмана, щоб створити Український технічно-господарський інститут (УТГІ) у Подєбрадах, для ведення позаочного навчання, який розвинув широку акцію навчання економічно-кооперативних дисциплін, журналістики і різних інших курсів» [19, с. 120].

У липні 1932 року Українська Господарська Академія отримала декрет за підписом міністра хліборобства Богуміна Брадача, в якому йшлося про затвердження статуту Інституту. У своїй основі він зберігав структуру і програму Академії, але замість аудиторного перейшов на заочне навчання [49].

УТГІ був навчальним закладом політехнічного типу. Його вважають першою українською школою, що поставила своїм завданням здійснювати технічно-господарську освіту українців за допомогою кореспонденційної методики. Спочатку УТГІ був підпорядкований УГА. Його вищим керівним органом була професорська рада Академії. Педагогічний персонал інституту переважно складався з викладачів УГА. Першим директором УТГІ був ректор УГА проф. Б. Іваницький. Коли в 1936 р. УГА було ліквідовано, УТГІ перейшов у підпорядкування Співки Професорів УГА, але це не викликало якихось змін в діяльності навчального закладу. Щоправда директором УТГІ, після від'їзду

проф. Б. Іваницького до Галичини, на деякий час став голова Спілки Професорів УГА проф. Б. Мартос [35]. За даними А. Качора Б. Мартос був директором УТГІ в 1936/37 і 1937/38 рр. [19, с. 20].

В УТГІ майже всі підручники склалися наново його професорами зі спеціальним узгодженням вимог кореспонденційного навчання і друкувалися засобами інституту. Видавнича діяльність інституту забирила найбільше його коштів, хоч авторських гонорарів за курси майже не платилося. «Головна праця професури полягала в написанні лекцій (підручників) та в листуванні з студентами. Навчання було індивідуальне, а тому листування з студентами проводилося інтенсивно. Один тільки Економічно-кооперативний відділ за перші чотири роки одержав 8 500 студійних листів. За перші два роки Секретаріат вислав 4 287 листів та 6 799 пакунків друків» [20, с. 33].

Серед виданих Українським технічно-господарським інститутом позаочного навчання в Подебрадах (1932–1944 рр.) понад 70 підручників: «Політична економія» (проф. М. Добриловський), «Теорія кооперації» (проф. Б. Мартос), «Світове господарство» (проф. В. Садовський), «Цивільне право» та «Торговельне право» (проф. А. Яковлів), «Торговельне рахівництво» (лект. К. Безкровний), «Господарство місцевої самоуправи» (проф. Л. Бич), «Кооперативний кредит» (проф. С. Бородаєвський), «Основи фінансової науки» (проф. М. Добриловський), «Організація й ведення зібрань» (проф. Б. Мартос), «Лісництво» (проф. Б. Іваницький), «Цукроварство» (проф. інж. Л. Фролов), «Машинознавство» (інж. О. Антипів) та ін. [20, с. 33–35].

У 1920–1930-і роки Б. Мартос зробив вагомий внесок не тільки у налагодження діяльності навчальних закладів УГА і УТГІ та безпосередньо у навчальний процес. Попри педагогічну,

організаційну і наукову працю в цих вищих школах він брав участь у різних українських і міжнародних наукових і кооперативних конгресах, був членом і співробітником багатьох громадських та наукових організацій: Українського економічного товариства в Подєбрадах, Української наукової асоціації в Празі, Масарикової академії в Празі, Міжнародного Інституту для кооперативних студій у Парижі, як уже згадувалося вище, Товариства українських кооператорів та ін. На запрошення Центрального Союзу чехословацьких кооперативів Борис Миколайович у 1936–1938 роках організував кооперативний семінар у Празі для чеських кооператорів, керував ним і досліджував проблеми кооперативів, які входили в цей Союз, а також брав участь у розробці 10-тирічного плану їхньої діяльності [19, с. 20, 21].

У квітні 1945 року, з наближенням радянської армії, інститут припинив свою діяльність у Подєбрадах. Місцем перебування Інституту було визначено Регенсбург і 10 липня 1945 року почалося його розміщення в у цьому місті [20, с. 52–61].

У жовтні 1945 року Сенат УТГІ перейменував колишній економічно-кооперативний відділ УТГІ на «економічний факультет». Це означало, що абсолювенти (випускники – прим. упор.) після захисту дипломної праці одержують титул інженера-економіста». Факультет поділявся на такі відділення: а) комерційно-банковий, б) кооперативний, в) місцевого самоврядування, г) промисловий і г) статистично-асекраційний. В основу програм навчання факультету з незначними змінами було взято програми колишньої Української господарської академії [36, с. 126].

Впродовж 1945–1952 рр. кооперативні дисципліни на економічному факультеті викладали Борис Мартос (теорія кооперації), Юліан Павликовський (історія кооперації), Остап Котик-Степанович (кооперація), Антін Кущинський (кооперація), Данило Петрівський (історія кооперації) [36, с. 124, 125].

Б. Мартос продовжував брати активну участь у громадському житті. Він був співучасником і головою Першого кооперативного з'їзду у Німеччині, що відбувся 8–9 червня 1948 року в Мюнхені; брав участь у Першому переселенському з'їзді української еміграції, що відбувся 4–6 жовтня 1946 року при участі 133-х делегатів з усіх таборів у Німеччині й Австрії та входив до Головної переселенської ради при Центральному представництві української еміграції (ЦПУЕ). Борис Миколайович виступав на різних зібраннях з доповідями, писав статті до часописів і журналів [19, с. 23].

Слід окремо згадати про працю Б. Мартоса в Українській економічній вищій школі в Мюнхені. Прибувши 1945 року до цього міста він, разом з іншими професорами-економістами, взявся до організації цієї школи. Організаційний комітет групи мюнхенських професорів, до складу якого входив і Б. Мартос, пропонував скликаній ним Професорській раді, що відбулась 26 жовтня 1945 р., відкрити самостійну вищу школу під назвою «Українська економічна висока школа» в Мюнхені, а в Регенсбурзі одночасно розпочати навчання на економічному факультеті УТГГ [20, с. 69]. В 1945–1949 роках Б. Мартос був ректором вищої школи в Мюнхені. У цій школі він викладав політичну економію та кооперативні дисципліни. «Б. Мартос, як професор, завжди був добре приготований до своїх лекцій, – згадує у своєму нарисі його учень, історик кооперативного руху Андрій Качор, – читав їх спокійно, але часто спинявся, щоб дати до «сухого» матеріалу з політичної економії, або теорії кооперації, «живий» і цікавий коментар із практичного життя і власного досвіду. Зі студентами умів завжди знайти контакт і тому його лекції студенти слухали радо. Подібно було й на Кооперативному семінарі, яким він керував особисто. Все знаходив живі і

цікаві теми для студентів до опрацювання і кожний студент мусив опрацювати хоч одну якусь тему і на семінарі її вміти захистити» [19, с. 21–24].

Восени 1951 року Б. Мартос виїхав з Німеччини до Швейцарії, де жив під опікою швейцарського уряду і продовжував займатись науковою діяльністю, писав спогади. В 1954 році, Б. Мартос повертається до Мюнхена, щоб взяти участь у створенні інституту для вивчення історії й культури СРСР. Того ж року його обирають головою Наукової ради цього інституту (1954–1955), а відтак секретарем Ради (1956–1958). Одночасно він був головою Видавничої комісії наукової ради. З його ім'ям тісно пов'язана найкраща видавнича діяльність Інституту. Здійснювалося видання наукового журналу, монографій, збірників статей. Окремою серією видань були так звані «Українські Збірники», яких за час праці Б. Мартоса в Інституті вийшло 15 книг [19, с. 24].

У 1958 р. Б. Мартос переїхав до США. Тут він продовжив наукову і громадську діяльність, зокрема брав жваву участь у роботі Української вільної академії наук і Наукового товариства імені Т. Шевченка, викладав в Українському технічному інституті в Нью-Йорку, виступав з публічними лекціями. Борис Миколайович приділяв увагу переважно проблемам економіки і політики, писав спогади як учасник української визвольної боротьби [6].

19 вересня 1977 р. в Ірвінгтоні (Ньюарк, США) на 99 році життя Б. Мартос відійшов у вічність. Його поховали на цвинтарі в Бавнд-Бруку [19, с. 28].

Борису Мартосу належить вагомий внесок у популяризацію кооперативних знань. У своїх статтях і курсах лекцій широко використовував не тільки літературні джерела, а й практичний

досвід діяльності кооперативних організацій різних країн. Впродовж тривалого часу він вдало поєднував практичну роботу з науково-педагогічною і публіцистичною діяльністю. Він написав чимало праць, присвячених кооперації: «Схема кооперативного будівництва» (1918 р.); «Розмежовування чинності кооперативних союзів» (1918 р.); «Курс валюти і забезпечення її золотом» (1922 р.); «Теорія кооперації» (1924 р.; перевидана в 1947 р.); «Організація й ведення зібрань» (1925 р. і чеською мовою – 1935 р.); «Кооперативна ревізія» (1926 р.; перевидана в 1928 р.); «До методи студіювання кооперації» (1928 р.); «Межі розвитку кооперації споживачів» (1936 р.); «Значення власної продукції для кооперації» (1937 р.); «Баллін і Козлов» (1937 р.) – українською і чеською мовами; «Василь Доманицький» (1938 р.); «Відбудова української кооперації» (1942 р.) «Значення М. І. Туган-Барановського для української кооперації» (1954 р.); разом із Яковом Зозулею написав працю «Гроші Української Держави» (1972 р.). Його доповіді та статті наукового й мемуарного характеру публікувалися в українській та іноземній загальній і кооперативній пресі.

Дане дослідження присвячене науковій праці Б. Мартоса «Кооперативна ревізія». Перш за все спробуємо відповісти на причини його зацікавленості питанням ревізії, як засобу виявлення недоліків і запобігання зловживань в господарській діяльності, до речі, не тільки в кооперативних, а й організаціях підприємствах та установах різних форм власності.

Розпочавши свою діяльність на посаді інспектора кооперації Полтавського губернського земства, Б. Мартос побував на загальних зборах Старосанжарського товариства споживачів і, як він написав у своїй статті в журналі «Хуторянин», його особливо вразив прочитаний на зборах протокол ревізійної комісії, в

якому йшлося про головніші недоліки ведення торгівлі й загальної постановки справи [33].

Одним з недоліків діяльності споживчого товариства було його захоплення торгівлею тканинами. На думку ревізорів, найменша помилка, невдало вибраний малюнок, або сорт матерії – і в крамниці утворюються надмірні залишки товарів, котрі стануть мертвим капіталом. Тому кооперативам слабким бажано було би утримуватись від торгівлі мануфактурними товарами [33].

Суттєвим недоліком, на який вказала ревізійна комісія, був відпуск населенню товарів у борг. Споживче товариство видало товарів у бор на 800 крб., що складало майже половину його обігового капіталу. Таке явище, писав Б. Мартос, спостерігається у більшості споживчих товариств і досить згубно впливає на стан їх справ. Не дивно, наголошував він, що ті товариства, котрі широко практикують відпуск товарів у борг або значно скорочують свою діяльність, або змушені самі забирати товар у оптовиків майже виключно у борг і така діяльність призводить до закабалення споживчих товариств оптовиками [33].

В результаті обстеження споживчих товариств Полтавської губернії виявлено, що станом на 1-е січня 1914 р. «вартість товару, розданого в кредит, у Корнієвського товариства Переяславського повіту складало 500 % пайового капіталу, у Худоліївського товариства Хорольського повіту – понад 900 %, а у Хомутецького товариства Миргородського повіту – більше 1 000 % [37, с. 38].

Як вже повідомлялося, на основі результатів обстеження споживчих товариств було видано «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.» [37]. В «Огляді» є інформація й про інші недоліки у діяльності споживчих товариств, наприклад, про недостачу товарів, що сталася не тільки внаслідок

природних втрат (усушка, витік і т.і.), але і необережності і недобросовісності прикащиків. Загальна сума недостачі, що була виявлена у 81 товаристві при перевірці перевищувала 21 тис. крб. [37, с. 48]. Разом з тим у деяких крамницях – тринадцяти сільських і трьох міських споживчих товариств виявлено надлишки товарів. «Таке диво можна пояснити не тільки поганою постановкою, але й повною відсутністю обліку» [37, с. 49].

У передмові до «Огляду» Б. Мартос писав, що дане видання може бути корисним не тільки для інструкторів та інших осіб, що цікавляться даними про становище споживчих товариств губернії, але «щоби й керівники наших кооперативів змогли побачити, в чому полягає причина слабого їх розвитку» [37, с. 1].

Упорядники «Огляду» визнавали, що у їхньому творі намальована досить таки печальна картина. Вони стверджували, що спроби організувати товариську крамницю розбиваються об несвідомість населення. Керівники без досвіду, без знань, наважання шукають шляхи ... «Заплутаність звітності, розтрата й інші зловживання, розчарування населення лише довершують картину, від якої, дійсно, можна впасти у відчай» [37, с. 61].

Подібні недоліки в діяльності споживчих товариств були й в інших губерніях, зокрема Київській. На початку XX ст. земський агроном М. С. Бойков писав, що споживчі товариства є новою і складною справою. Вони терплять від багатьох недоліків. Часто товариства «починають свою діяльність без достатньої суми зібраних паїв, невміло закупають товари, заплутуються в обліку, роздають товари в кредит» [34].

У нарисах з історії споживчої кооперації Київщини повідомляється про діяльність однієї з кооперативних крамниць Звенигородського повіту, що була більш менш успішною, але поки

не надумало відпускати товар у борг і не стало грошей для обороту. Або, наприклад, в Уманському повіті кооперативне товариство купило будинок і в результаті «грошей на закупівлю товарів не виявилося і стан товариства був підірваний» [34, с. 51–52].

Як підсумовує сучасний дослідник кооперативного руху професор А. Пантелеймоненко, у 60-і роки XIX століття в Україні одне за одним виникали споживчі товариства, але майже всі вони існували недовго. Це пояснюється тим, пише він, що організація справ у перших кооперативах мала багато недоліків: вони захоплювалися непритаманною їхнім завданням виробничою діяльністю, не маючи при цьому ні відповідних матеріальних, ні фінансових ресурсів; до кооперативних крамниць потрапляли товари, що не користувалися попитом; товариствам бракувало обігових коштів і вони водночас відпускали товари у борг [42, с. 36–37].

Серед заходів, що забезпечували стабільний розвиток кооперації, важлива роль належала контролю за діяльністю кооперативів, адже в умовах відсутності контролю за працею членів правління і службовців кооперативу останні нерідко використовували товариство в особистих інтересах. Разом з тим погано поставлена «рахівнича справа» призводила до зловживань: крадіжок, приписок, обрахунків... «члени кооперативу, між тим, могли довгий час навіть не уявляти реального стану справ. Честолюбство і амбітність керівників спонукали їх до приховування інформації, що часто породжувало конфліктну ситуацію» [17, с. 57.]

Відсутність належного контролю й інформування членів кооперативних товариств про виявлені ревізійною комісією, ревизором чи інспектором недоліки (зловживання) у господарсько-

фінансовій діяльності, сприяли формуванню думки, що керівники «кооперативних товариств (незалежно від їх соціального походження – інтелігенти чи селяни тощо) на своїх посадах обов’язково матеріально збагачуються» [55, с. 407.]

Зазначимо, що з розвитком кооперації кооперативні діячі й представники влади впроваджували відповідні нормативні акти, що регулювали порядок заснування і діяльності кооперативів, визначали права й обов’язки їх органів управління й контролю. Наприклад, Нормальним (Примірним – прим. упор.) статутом товариства споживачів, затвердженого 13 травня 1897 р. Міністром Внутрішніх справ Російської імперії передбачалося, що для перевірки звіту і балансу загальні збори призначають за рік вперед ревізійну комісію з трьох або більше членів товариства, які не є членами правління, не займають інші посади по управлінню справами товариства. Комісія ця повинна збиратися не пізніше, як за місць до чергових річних загальних зборів, і, після здійснення ревізії звіту і балансу за рік, що минув, усіх книг, рахунків, документів вносить звіт і баланс зі своїми висновками загальним зборам. Комісія з власної ініціативи (якщо вважатиме за потрібне) або загальними зборами їй буде доручено, здійснює огляд і ревізію всього майна товариства на місцях і перевірку проведених протягом року операцій, а також здійснених витрат на зберігання цього майна. У Нормальному (примірному) статуті теж передбачалося, що ревізія справ товариства може бути проведена і за розпорядженням місцевого Губернатора, якщо ним будуть отримані зведення про безпорядки у товаристві або порушення статуту [15, с. 229].

У своїй практичній діяльності на посаді інспектора кооперації Б. Мартос мав змогу користуватися відповідними довідниками, вказівками та інструкціями, що визначали права й обов’яз-

ки органів управління і контролю кооперативних товариств, зокрема інструкторів та ревізорів. У довідковій книзі «Як організувати та вести споживче товариство» (1910 р.) [18, с. 46] були опубліковані матеріали про наглядову (спостережну раду), про ревізора кооперативного товариства як сторонню товариству особу і про досвід ревізійних союзів, що вже тоді існували у деяких європейських країнах. Інструкція ревізійної комісії, що була опублікована у «Записній книжці кооператора на 1915 р.» [15, с. 243–246] вірогідно, знадобилася Б. Мартосу не тільки в його інструкторській роботі але й згодом і в науково-педагогічній діяльності. Вказівки про обов'язки ревізійної комісії, організації її діяльності, спостереження за ходом справ, а також рекомендації щодо проведення ревізії за звітний рік і доповіді загальним зборам і т. і. слугували для формування знань майбутнього науковця та педагога.

Згодом, у 1926 р. Б. Мартос написав ґрунтовну працю про ревізію, ревізора, ревізійні союзи [30]. Його підручник під назвою «Кооперативна ревізія» був виданий у Львові в 1928 р.¹ Цей підручник й дотепер залишається маловідомим науковцям і практикам. Так, ознайомлення з виданими в Україні підручниками та навчальними посібниками, присвяченими контролю та ревізії, які вийшли у XX – на початку XXI століть, засвідчили той факт, що ні один автор не зробив посилань на цю працю, яка, безумовно, заслуговує на увагу.

У передмові до праці «Кооперативна ревізія» [30] Б. Мартос наголошував, що за всієї необхідності мати добрий підручник

¹ Текст підручника з деякими скороченнями був опублікований в тижневику «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. Діловий випуск» за 2012 (липень-серпень), № 28-33 під назвою «Кодекс праці й честі ревізора». Упорядники: Верига Ю. А. та Аліман М. В.

для підготовки ревизорів доводилося констатувати відсутність систематично розробленого курсу з цього предмету не тільки українською, але й будь-якою слов'янською мовою. На думку вченого, відсутність науково-методичного матеріалу, який задовольнив би вимоги, що висував сучасний (у перші десятиліття ХХ ст. – прим. упор.) розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки молодістю самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення значною мірою залежали від індивідуальності самого ревизора. Труднощі щодо встановлення методології здійснення ревізії спричинялися частими змінами в системі організації цього процесу. Джерельною базою Мартосової праці послужила література переважно німецькою мовою. Зокрема, автор використав інструкції ревизорам, видані ревізійними союзами, та постанови кооперативних з'їздів. Власна ревизорська практика та участь в інструкторсько-ревизорських нарадах дали можливість Борисові Миколайовичу зробити деякі доповнення, а також піддати критичному аналізу з погляду доцільності ті матеріали, які були в його розпорядженні.

Зміст розвідки Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» свідчить про ґрунтовне дослідження ним теоретичних надбань у галузі ревізії та вивчення практики ревізій. Автор виділив 57 розділів, починаючи з визначення поняття «ревізія», її завдання і мета і, завершуючи характеристикою діяльності кооперативних ревізійних союзів. Професор дав вичерпні поради ревизорам, що стосувалися проведення перевірки каси, цінних паперів, товарів, інвентаря, балансу; ревізії кошторису й оплати праці, операцій продажу товарів, операцій транспортних, власного виробництва, зиску тощо. Зі знанням справи він пояснив, як ревизор повинен підготуватись до ревізії, скласти її план, як розпочинати ревізію,

вести запис ревізійних спостережень та правильно оформити акт ревізії. Автор навів чимало прикладів, які переконують у необхідності певних дій ревізора в процесі підготовки до ревізії, її проведення, складання акту тощо. Текст праці викладено чітко і доступно. Кожне речення наповнене корисною інформацією.

З самого поняття ревізії логічно випливають її завдання, серед яких Б. Мартос виокремив такі: критично переглянути діяльність установи; пересвідчитися, чи її справи ведуться належним чином; з'ясувати, чи при веденні діяльності є недоліки; з'ясувати, чи потребує організація, установа якихось змін; з'ясувати, чи відповідають виконавчі органи своєму призначенню. На ревізора, писав автор, покладається завдання зафіксувати всі негативні явища, які він виявив у діяльності установи незалежно від того, чи це були свідомо допущені помилки, чи це були недоліки, які виникли внаслідок недбайливого ставлення до виконання покладених обов'язків, чи це зловживання, допущені свідомо [30, с. 3].

Головне завдання ревізора, при виявленні негативних фактів – це встановити їх причини і зробити висновки про необхідність проведення організаційних змін для їх усунення. При цьому, як зазначив Б. Мартос, ревізор може не знайти винуватих, для нього важливо виявити той чи інший недолік. Винуватців повинні встановлювати керівники установи, спостережна (наглядова) рада організації, а у відповідних випадках – суд. Отже, ревізорів не належать ні адміністративні, ні судові функції, адже він не є директором, слідчим чи суддею. Тому він не шукає винних та не накладає покарання. Ревізор, вивчаючи діяльність підприємства, лише збирає матеріали, факти, на підставі яких можна буде знайти винуватця або на підставі яких

можна оцінити діяльність як самої установи, так і її окремих виконавчих органів [30, с. 4].

Б. Мартос порівняв ревізію і контроль та зазначив, що завданнями контролю є недопущення недоліків у роботі установи, тобто контроль розглянув як щось постійне, що здійснюється безперервно або принаймні періодично, тоді як ревізія проводиться через певний проміжок часу. З цього можна дійти висновку, що контроль може бути попередній, який оцінює той чи інший факт діяльності установи, тоді як ревізія знайомиться з фактами, які вже відбулися або які відбуваються під час її проведення [30, с. 4].

Розкриваючи мету ревізії, Б. Мартос зазначив, що при здійсненні діяльності кооператив може допустити порушення інтересів членів кооперативу або сторонніх осіб чи організацій, що мають ділові стосунки з цим кооперативом, зокрема інтереси вкладників та кредиторів. Також при веденні діяльності можна допустити порушення законів чи приписів державних органів, що може призвести до неповної чи несвоєчасної сплати державних податків та зборів, тому ревізія кооперативів повинна виявити такі негативні факти з метою захисту державних інтересів [30, с. 4].

Автор підручника виділив ще одну важливу особливість кооперативної ревізії – це захист інтересів кооперативного руху загалом, і це надає їй особливого змісту і ставить перед нею своєрідні завдання [30, с. 4].

Заслуговує на увагу висновок Б. Мартоса, що успіх ревізії залежить, головним чином, від ревізора, його теоретичних знань та практичного досвіду, «з огляду на ту важливу роботу, яка доручається ревізоріві, до кандидатів у ревізори треба ставити досить великі вимоги, тим більше, що не кожна особа навіть з

відповідною теоретичною підготовкою може бути визнана цілком придатною для виконання цих обов'язків» [30, с. 10]. Отже, успішна праця ревізора залежить від його особистого нахилу і певних здібностей. Ревізорська етика, переконаний Б. Мартос, вимагає від ревізора ретельного та уважного виконання своїх обов'язків; вона не дозволяє йому входити в якісь комерційні або інтимні стосунки з особами, діяльність яких він ревізує; вона вимагає від нього повної об'єктивності у відношенні до своїх приятелів чи ворогів, особистих чи політичних, або громадських; ревізор, який себе поважає не повинен входити в якісь непотрібні, або неділові балачки з особами, з якими він входить в стосунки при ревізії. «Взагалі, рекомендував Б. Мартос, ревізор може взяти за правило менше говорити, а більше дивитись та слухати» [30, с. 11].

Б. Мартос надав важливого значення фаховій підготовці ревізора. Курс кооперативної ревізії, який на початку XX ст. лише впроваджувався в кооперативних навчальних закладах, мав задовольнити вимоги, що висував тогочасний розвиток кооперації в умовах зростання об'єднання населення в кредитні спілки, споживчі та сільськогосподарські кооперативи. Запровадження цього курсу мало забезпечити якісну підготовку ревізорів, які б могли спланувати, організувати, провести ревізію, оформити всі документи, розробити рекомендації для конкретного кооперативу. На час видання підручника «Кооперативна ревізія» більшість осіб, яка працювала на посадах інструкторів-ревізорів, не мала спеціальної, а часом і загальної освіти. «Серед земських інструкторів, писав Б. Мартос, можна було зустрінути людей, що не мали ні теоретичної підготовки, ні практичного стажу; зокрема знання бухгалтерії, часом бувало настільки невистарчаюче, що такий ревізор навіть не міг скласти баланс на підставі

даних головної ниги» [30, с. 4]. Разом з тим кооперативний рух набував значного розвитку і вимагав кадрів відповідного профілю.

Б. Мартос звертав увагу на те, що ревізор повинен мати якісну загальну освіту, яка б робила його людиною інтелектуальною. Чим ширші і глибші його знання, тим краще він упоратється зі своїми завданнями, тим ширший погляд матиме на розвиток кооперації і значення, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовнішими і чіткішими будуть його висновки і доповідь. Фахова ж освіта ревізора, як наголошував автор підручника, повинна будуватися на науці про народне господарство, бо в іншому випадку в нього не буде ясного погляду на кооперативний рух загалом, на місце і роль, яка належить кожному окремому кооперативу [30, с. 12].

Ревізор повинен бути добре обізнаний з бухгалтерською наукою, бо без неї він не зуміє розібратися в бухгалтерських записах у книгах обліку, особливо якщо взяти до уваги, що різні кооперативи вели бухгалтерські книги за різними системами організації бухгалтерського обліку. З огляду на те, що ревізор повинен проводити інвентаризацію товарів, сировини, готової продукції тощо, він також повинен бути ознайомленим з наукою про товарознавство. На думку автора підручника, фахова освіта ревізора повинна базуватися на науці про народне господарство, йому необхідно якнайповніше ознайомитися з наукою про приватне господарство. Ревізор теж має добре знати господарське, кооперативне та інше право, бо у своїй діяльності йому доводиться розглядати те чи інше питання правового характеру. Ревізор повинен бути у курсі всього того, що дає наука про теорію, історію та практику кооперації та кооперативного руху. Все це «говорить про те, писав Б. Мартос, що ревізор потребує фахової освіти, і то освіти вищої» [30, с. 12].

Діяльність ревізора має ще ту характерну особливість, йдеться у праці Б. Мартоса, що він зв'язує окремі установи з їхніми ідейно-керуючими центрами; ревізор інформує центр про дійсний стан кооперації, з другого боку він привозить кооперативним установам із центра нові ідеї, вказівки, як поліпшити справу; «коротко кажучи, це є той живий зв'язок, який сполучає окремі кооперативи, той, мовляв би цемент, що скріплює всю кооперативну будову» [30, с. 12].

Б. Мартос наголошував, що ревізор не повинен обмежуватися констатуванням прикрих фактів, помічених в діяльності кооперативних організацій; життя вимагає від нього поради, як ті недоліки виправити і як їх уникнути в майбутньому. Ревізор – «лікар, який не тільки констатує хворобу, а й дає проти неї ліки, а іншим дає поради як тої хвороби уберегтися» [30, с. 12].

Звісно, ці вимоги до професійної підготовки ревізорів залишаються актуальними дотепер. Але сьогодні їх слід поєднати з вивченням комп'ютерної техніки і комп'ютерних технологій, знанням іноземних мов та ін.

У середині XX століття в Україні при всіх навчальних закладах економічного спрямування були створені економічні або обліково-економічні факультети, які здійснювали підготовку фахівців зі спеціальності «Бухгалтерський облік», давали ґрунтовні знання з ревізії і контролю, що дозволяло випускникам поповнювати контрольно-ревізійні служби чи ревізійні комісії відповідних організацій. В 60-ті роки XX століття в Україні у вищих кооперативних закладах освіти замінили згадану вище назву спеціальності і розпочали здійснювати підготовку фахівців спеціальності «Бухгалтерський облік і аналіз господарської діяльності» з однорічною виробничою практикою на посадах бухгалтерів різних підприємств і організацій та на посадах

інвентаризаторів і ревізорів у системі споживчої кооперації. Цей період підготовки висококваліфікованих кадрів, на нашу думку, можна назвати «золотим періодом», адже вже під час проходження річної практики-стажування студенти набули досвіду застосовувати теоретичні знання на практиці, і багато з них знайшли собі робочі місця. Це дозволило випускникам тих років зайняти високі посади, як в підприємствах і організаціях, так і в навчальних закладах та науково-дослідних інститутах.

В 1980-ті роки назву спеціальності «Бухгалтерський облік» було перейменовано на «Бухгалтерський облік, контроль і аналіз господарської діяльності» та запроваджено спеціалізацію «Контроль і ревізія».

На початку 1990-х років відбулися зміни в соціально-політичному устрої України та радикальні перетворення в економічній сфері. У результаті програми роздержавлення та приватизації державного майна власниками підприємств стали юридичні особи та фізичні особи – громадяни України, які самостійно вибирають форми і методи контролю та ревізії, а заснування спільних підприємств з іноземними інвестиціями та входження України у світовий економічний простір і запровадження Міжнародних Стандартів бухгалтерського обліку і звітності сприяло тому, що з'явився новий вид контролю – аудит. Це обумовило прийняття Закону України «Про аудиторську діяльність» (від 22.04.1993 р.), який започаткував створення системи незалежного фінансового контролю, з метою захисту інтересів власника. Відповідно до цього закону була утворена «Аудиторська палата України», яка функціонує, як незалежний самостійний орган з управління аудиторською діяльністю на засадах самоврядування. У зв'язку з цим у навчальні плани вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації, зокрема в ПУЕТ введено дисцип-

ліни «Організація і методика аудиту», «Аудит», «Фінансово-господарський контроль», «Судово-бухгалтерська експертиза».

28 жовтня 1998 року було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України № 1706 [48], якою затверджено Програму реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів, що в свою чергу призвело до зміни назви спеціальності на «Облік і аудит», що, з нашої точки зору, не є доцільним. По-перше, зникло слово «бухгалтерський», що призводить до втрати самої сутності спеціальності, а контроль, як найбільш широке поняття, було замінено на «аудит», який по суті є складовою контролю. Спеціалізація «Контроль і ревізія» зникла, у зв'язку із майже повною ліквідацією державної власності і збільшенням приватної власності, де власник сам визначає засоби і методи контролю.

Все ж заслуговують на увагу наукові праці, підручники, посібники і курси лекцій, присвячені контролю і ревізії. Наприклад, автор підручника «Контроль і ревізія» Усач Б. Ф. [53] розглядає питання організації й методики контрольно-ревізійної роботи в умовах різних форм власності; порядок проведення ревізії касових і розрахункових операцій, операцій з основними засобами, нематеріальними активами, з товарно-матеріальними цінностями тощо. На відміну від порядку проведення ревізій в минулому, автор висвітлює такі теми як «Ревізія в умовах застосування комп'ютерних систем бухгалтерського обліку»; «Наукова організація контролю й ревізії»; «Відмінності між аудитом, обліком, ревізією й судово-бухгалтерською експертизою» тощо. Актуальним є висновок автора, що «ревізія – це складова системи управлінського контролю, покликана встановлювати законність, вірогідність, доцільність і економічну ефективність здійснюваних господарських операцій. Основні завдан-

ня ревізії такі: здійснення контролю за дотриманням державної дисципліни, використанням коштів, збереженням матеріальних цінностей, правильністю ведення бухгалтерського обліку і звітності й попередження фактів безгосподарності, зловживань і крадіжок» [53, с. 240].

Становлення та розвиток контролю, зокрема – основні історичні віхи розвитку контролю, еволюцію контрольно-ревізійної роботи в окремих країнах висвітлює у своїй праці Дікань Л. В. [11]. Теми навчального посібника присвячені сутності та класифікації контролю; ревізії окремих видів діяльності та ревізії стану бухгалтерського обліку і звітності. Видання теж включає програму курсу «Контроль і ревізія» [11, с. 310–321].

Науковці Живко З. Б., Франчук В. І. і Живко М. О. підготували конспект лекцій з питань контрольно-ревізійної діяльності [13]. Автори приділяють велику увагу висвітленню особливостей проведення ревізії в умовах застосування комп'ютерних систем бухгалтерського обліку [13, с. 233–256]. Одна з вісімнадцяти лекцій присвячена особливостям ревізії на підприємствах та організаціях різних форм господарювання [13, с. 307–342]. Як і Б. Мартос, автори переконані, що результативність контролю залежить, насамперед, від компетентності ревізорів, яка характеризується певним володінням ними методикою контролю і професійним чуттям [13, с. 3–4].

Автори навчального посібника «Контроль і ревізія» Л. К. Сук і П. Л. Сук [50] приділяють увагу питанням стану, сутності та завданням господарського контролю в Україні; організації і плануванню контрольно-ревізійної роботи; контролю і ревізії використання трудових ресурсів і фонду оплати праці; контролю і ревізії собівартості продукції та її реалізації і т. і.

Наведені в навчальному посібнику схеми, приклади і розрахунки наочно ілюструють порядок виконання контрольно-ревізійної роботи, на думку авторів, сприятимуть кращому розумінню та засвоєнню її суті [50, с. 10].

В кооперативній системі, зокрема в споживчій кооперації України, на з'їздах і зборах ради кооперативних спілок нерідко розглядалися питання щодо підвищення ролі бухгалтерського обліку і контроль-ревізійної роботи у боротьбі з безгосподарністю, марнотратством, крадіжками матеріальних цінностей і грошових коштів.

У Положенні про організацію внутрішнього кооперативного контролю в системі споживчої кооперації України, схваленого зборами Ради Укоопспілки шістнадцятого скликання 15 березня 1995 року [44] зазначено, що у споживчій кооперації України практичну роботу з внутрішнього кооперативного контролю здійснюють: ревізійні комісії споживчих товариств і споживспілок та районних споживчих товариств (управління, відділи, сектори, групи тощо); підрозділи споживспілок і споживчих товариств, на які покладено функції організації бухгалтерського обліку, звітності, ціноутворення в кооперативних організаціях і підприємствах; галузеві та функціональні підрозділи споживчих товариств і споживспілок, їх спеціалісти з своїх галузей і напрямків діяльності; контрольно-виробничі лабораторії, бюро та інші підрозділи (служби), що здійснюють функції контролю з окремих питань діяльності кооперативних організацій і підприємств; органи громадського самоврядування і контролю (дільничні (сільські) кооперативні комітети, комісії кооперативного контролю [44, с. 21].

Одним з основних завдань внутрішнього кооперативного контролю, згідно згаданого вище Положення, є «попередження і

викорінення нестач, крадіжок, зловживань, порушень цін та правил торговельного обслуговування населення, інших негативних явищ в підприємствах і організаціях споживчої кооперації» [44, с. 21]. Положення включає такі розділи як організація перевірок, ревізій та інвентаризацій; порядок, терміни проведення, оформлення і розгляд матеріалів перевірок і ревізій та ін.

Крім Положення про організацію внутрікооперативного контролю, постановою Ради Укоопспілки від 15 березня 1995 р. також затверджено Положення про порядок проведення ревізій фінансово-господарської діяльності в організаціях, підприємствах та установах споживчої кооперації України [45, с. 66–107]. Дане «Положення» вже протягом багатьох років слугує надійним посібником для ревізорів. Воно включає понад двадцять розділів. Серед них: організація і підготовка ревізії; порядок проведення ревізії; вказівки щодо ревізії операцій галузей діяльності споживчої кооперації, а також розрахункових операцій, ревізій фондів, резервів, основних засобів, витрат обігу, стану бухгалтерського обліку і звітності. Уміщено також вказівки щодо оформлення матеріалів ревізії та реалізації наслідків ревізії.

Безперечно, прийняття Положень щодо контролю і щодо порядку проведення ревізій в системі споживчої кооперації було необхідним, але, на нашу думку, дещо запізнлим. Адже на початку 1990-х років під загрозою існування опинилися контрольно-ревізійні служби. Тільки за 1994–1995 роки кількість спеціалістів контрольно-ревізійних служб системи споживчої кооперації України скоротилася більш як на 200 чоловік. На «хвилі» скорочення адміністрації в окремих облспоживспілках були ліквідовані контрольно-ревізійні управління, у деяких споживспілках скоротили штатні посади голів ревізійних комісій рай-

онної ланки, повідомляв у газеті «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України» (20.06.1996) заступник начальника контрольно-ревізійного управління Укоопспілки Г. Байдюк, влучно назвавши свою статтю «Чим обернулось скорочення ревизорів». У той же час, в умовах економічної кризи, йшлося у статті, очікувалося підвищення ролі служб відомчого контролю «покликаних вживати заходів щодо попередження та викорінення фактів безгосподарності, марнотратства, розкрадань та інших негативних явищ на підприємствах та в організаціях споживчої кооперації» [1].

На жаль, не все вирішено з укомплектуванням служб внутрішнього контролю споживчої кооперації і в даний час. Про це йдеться у тій же газеті «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України» (28.06.2018 р.) у статті «До вас приїхав ревизор. Кооперативний». Як зазначив голова ревізійної комісії спілки споживчих товариств Чернівецької області Ян Гонтовюк, більшість голів ревізійних комісій працюють на громадських засадах. В інтерв'ю журналісту газети М. Мазуру він наголосив, що «економлячи кошти на ревизорах, спілчанські організації іноді втрачають набагато більше в економічному плані, позаяк органи управління не володіють достатньою інформацією, немає достовірного аудиту діяльності підприємств тощо» [25].

У праці про ревізію Б. Мартос приділив увагу діяльності таких організацій, як кооперативні ревізійні союзи. Він висвітлив зміст роботи цих союзів, їх завдання, роль у проведенні фахових ревізій. Великою перевагою ревізійних союзів учений назвав ту, що вони не ведуть ніяких господарських операцій і через це їхніх ревизорів ніхто не може підозрювати у відсутності об'єктивності, ніхто не може підозрювати, що при ревізії вони керуються ще якими-небудь інтересами, крім інтересів коопера-

тивного руху загалом. Професор підкреслив, що саме життя поклало на ревізійні союзи обов'язок керувати кооперативним рухом, спрямовувати його так, щоб загальні наслідки діяльності всіх кооперативних установ були якнайкращі. Автор навіть присвятив окремий розділ підручника осмисленню ідейно-керівної ролі ревізійного союзу, який, маючи у своєму розпорядженні фахівців, накопичуючи весь досвід кооперативного руху, знаючи всі його слабкі сторони, може керувати кооперативним рухом, даючи рекомендації про найкраще облаштування справи, складаючи зразкові статuti, регламенти та інструкції, організовуючи лекції з особливо важливих питань кооперативної теорії і практики [30, с. 59].

Б. Мартос зазначав, що в Західній Україні кооперативи могли об'єднуватись у союзи, завданням яких було проведення ревізій. Учений констатував, що до Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові (він діяв ще з 1904 р. спочатку як Крайовий Союз Ревізійний) у 1928 р. входило більше 2 000 кооперативних установ. У кооперативах, які не входили до ревізійних союзів, ревізію здійснювали інші союзи або відповідні державні органи [30, с. 6–7].

Доречно тут згадати про передумови виникнення згаданого вище ревізійного союзу і його діяльність. З розвитком кооперативного руху в другій половині XIX ст. «збільшилось число шахрайств, обманів, неповернення кредитів, зросла кількість судових позовів господарського характеру. З метою запобігання негативним наслідкам в кооперативному русі уряд Австро-Угорської імперії у 1903 році приймає закон про обов'язковість проведення ревізій у кооперативних спілках один раз на два роки» [58, с. 490].

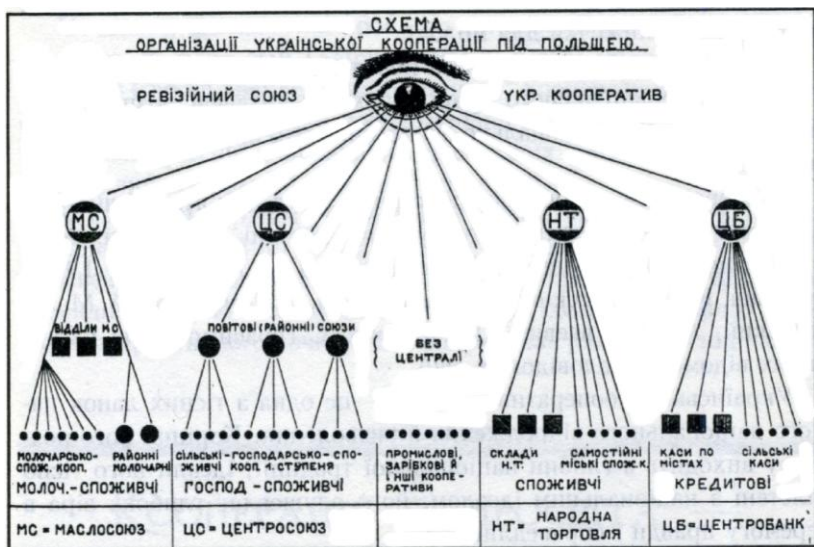

Рисунок 1 – Місце ревізійного союзу в кооперативній системі Галичини (1920–30-і рр.) [26, с. 31].

Таке рішення влади сприяло утворенню краєвого союзу ревізійного, який було зареєстровано 18 січня 1904 р. у Львові. Згодом його назвали, як повідомляє у своїй праці Б. Мартос, Ревізійним союзом українських кооперативів (РСУК). В коло його завдань входило не тільки проведення ревізії устрою і діловодство кооперативів, а й організація нових кооперативних об'єднань (кредитних, торговельних, промислових, сільськогосподарських); надання допомоги у правильності ведення обліку; збір та оголошення статистичних даних про розвиток кооперативних товариств і спілок, що користувалися послугами РСУК [58, с. 490].

Діяльність РСУК була досить успішною. У перші роки існування союзу його управлінням займалися визначні українські

громадські й кооперативні діячі – голова ради – доктор Кость Левицький; заступник голови – доктор Стефан Федак; контролер – доктор Теофіль Кормош; членами ради були: доктор Іван Драгомирецький, доктор Євген Олесницький, священник Остап Нижанівський та інші. Найбільш численним підрозділом РСУК був відділ ревізійний, у якому в 1937 р. було 53 особи, з них 50 – ревізорів. Усього працівників союзу тоді числилося 112 осіб. Число організацій, що входили до РСУК, постійно зростало і наприкінці 1930-х років він об'єднував 3 500 кооперативів [58, с. 491].

Досвід своєї роботи ревізори поширювали через друковані органи РСУК: часопис «Економіст» з 1904 р. (у 1909–1914 рр. при ньому виходив додаток – місячник «Самопоміч»; з 1921 р. основним друкованим органом союзу був «Господарсько-кооперативний часопис» (1921–1944 рр.) і місячник «Кооперативна республіка» (1928–1939 рр.). РСУК теж друкував реферати й підручники [58, с. 491–492]. Зокрема Ревізійним союзом у Львові було видано й підручник з кооперативної ревізії Бориса Мартоса [30].

Цікавим, на наш погляд, є повідомлення Б. Мартоса про існування в багатьох країнах спілок ревізорів-фахівців з метою захисту інтересів фахівців та з турботою про якісну їх фахову підготовку і високий професійний рівень знань та умінь. У праці Б. Мартоса повідомляється про те, що професійна спілка ревізорів в Англії ставить для своїх членів дуже суворі вимоги щодо теоретичної підготовки і багаторічної практики ревізорів [30, с. 13]. В Бельгії від ревізора вимагалось закінчення високої школи; спеціальний іспит і п'ятилітня бухгалтерська і ревізорська практика; без цього він не міг бути прийнятий до ревізійної спілки [30, с. 13].

На теренах України подібні професійні організації почали утворюватися на підставі вивчення зарубіжного досвіду лише наприкінці XX ст. в умовах розвитку економіки відкритого типу або ринкової економіки, яка орієнтована на співпрацю із зарубіжними партнерами, взаємне інвестування та кредитування з боку зарубіжних і міжнародних фінансових організацій. Економічні реформи в Україні закономірно призвели до реформування бухгалтерського обліку на засадах міжнародної гармонізації та стандартизації.

За сприяння та активної підтримки Агенції США з міжнародного розвитку (USAID) в Україні створено незалежну федерацію професійних бухгалтерів та аудиторів України (ФПБАУ), яка зайнялася не тільки розробкою національних стандартів бухгалтерського обліку, що відповідали Міжнародним стандартам бухгалтерського обліку, але й взяла на себе обов'язок щодо підготовки і перепідготовки викладачів, бухгалтерів, менеджерів та аудиторів, а також проведення іспитів, щодо підтвердження отриманого рівня знань, тобто здійснювала процес сертифікації бухгалтерів та аудиторів за міжнародною програмою сертифікації бухгалтерів CAP/CIPA.

Слід зазначити, що створення ФПБАУ було неоднозначно сприйнято науковцями і практикуючими бухгалтерами. Все ж більшість з них вступила в її лави, серед них і викладачі кафедри бухгалтерського обліку і аудиту ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (ПУЕТ), які активно включилися в роз'яснення міжнародних стандартів бухгалтерського обліку до умов в Україні.

З 2006 р. кафедрою бухгалтерського обліку і аудиту ПУЕТ самостійно розпочато підготовку фахівців за програмою CAP/CIPA, за якою навчалися бухгалтери і аудитори підпри-

емств і організацій м. Полтави, а також студенти IV–V курсів ПУЕТ, які після складання відповідного іспиту отримали диплом бакалавра, магістра, чи спеціаліста та сертифікат міжнародного зразка CAP/CIPA. Активне впровадження в Україні програми Міжнародної сертифікації сприяє досягненню високого рівня професіоналізму фахівців.

Переконані, які б не відбувалися зміни в суспільному житті, потреба у проведенні ревізій фінансово-господарської діяльності підприємств і організацій різних форм власності, у тому числі і кооперативних залишається актуальною. Вивчення праці Б. Мартоса «Кооперативна ревізія» сприятиме поліпшенню підготовки фахівців у галузі бухгалтерського обліку, аудиту і ревізії, до речі, не тільки для кооперативних організацій. Викладені в книзі поради стануть у нагоді й досвідченим працівникам – ревізорам і аудиторам.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Байдюк Г. Чим обернулось скорочення ревізорів // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 20 червня 1996 р.
2. Біда М. Проф. Борис М. Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. – Ч. 55–56. – 1977. – С. 101–102.
3. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 1: Кооперативна діяльність Б. Мартоса. / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2017. – 233 с.
4. Борис Мартос і кооперація : монографія. У 2 кн. Кн. 2: Борис Мартос про кооперацію і кооператорів / О. О. Нестуля, М. В. Аліман ; за ред. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2018. – 245 с.
5. Борис Мартос. Автобіографія // Вільна Україна. – Нью Йорк. – 1970. – С. 13–14.
6. Борис Мартос. Визвольний здвиг // Бібліотека українознавства. – Т. 61. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1989. – С. 280–286.
7. Валерій Рекрут. Іполит Зборовський (1875–1937). На перехресті двох епох. – Вінниця : Меркьюрі. – Поділля, 2014. – 768 с.
8. Витонович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк, 1964. – 624 с.
9. Гелей С. Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2010. – 584 с.: 420 іл.; порт.
10. ДАВО: ФД. 389, оп. 2, спр.72, арк. 11.

11. Дікань Л. В. Контроль і ревізія : навч. посіб. / Л. В. Дікань. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2007. – 327 с.
12. Енциклопедія українознавства. Том 4. Перевидання в Україні. – Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові, 1994. – С. 1480.
13. Живко З. Б. Контрольно-ревізійна діяльність. Конспект лекцій. Модуль 1 і 2 : навч. посіб. / З. Б. Живко, В. І. Франчук, М. О. Живко. – Київ : Алерта, 2008. – 444 с.
14. З діяльності Центрального Українського Кооперативного Комітету // Українська кооперація. – 1918. – № 2. – С. 79.
15. Записная книжка кооператора на 1915 годъ. (3-й годъ издания). – Москва : Издание Московського Союза Потребительскихъ обществ. – 1914. – 396 с.
16. Іванущенко Г. М. Сумчани в боротьбі за волю: 10 біографій / Геннадій Іванущенко. – 2-ге вид., доопрац. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 192 с.: іл.
17. Історія споживчої кооперації України : підручник для кооп. вузів / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. – 383 с.
18. Как организовать и вести Потребительное общество (текст, законы, инструкции, формы счетоводства и пр.). – СПб, 1910 – 386 с.
19. Качор Андрій. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977. – 31 с.
20. Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТПІ. В кн. Український технічно-господарський інститут (1932–1952). Том II. – Нью Йорк : Українська висока політехнічна школа на чужині, 1962. – 272 с.

21. Левитський Микола Васильович. До схеми поступу людства в зв'язку з сучасним моментом [стаття] 20 березня 1918 р. Рукоп., машиноп. ІР НБУВ. – Ф. 327, оп. 1, спр. 31, арк. 1.
22. Липовецький І. Борис Мартос // Дороговказ. – 1969. – Ч. 24 (44). – С. 8–9.
23. Литвиненко А. Утворення кооперативних центрів на Україні і сепарація од Москви // Українська кооперація, № 1, 1918, липень. – С. 32.
24. Мазлах С. Совещание представителей кооперативов при Полтавской губернской управе / С. Мазлах // Хуторянин. – 1915. – № 30–31. – С. 676, 678.
25. Мазур М. До вас приїхав ревізор. Кооперативний // Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – № 26, 28.06.2018 р.
26. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. – Івано-Франківська облспоживспілка, 1995. – 112 с.
27. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – Київ, 1995. – 224 с.
28. Мартос Б. Економічно-кооперативний факультет УГА в кн. Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подєбради – Регенсбург – Мюнхен 1932–1972. Том. III. – Нью Йорк : Українська висока політехнічна школа на чужині, 1972. – 278 с.
29. Мартос Б. Засновання Української господарської академії. В. кн. Українська Господарська Академія в Ч.С.Р 1922–1935. Том I. – Нью Йорк : Українська висока політехнічна школа на чужині. – 1959. – С. 102–117.
30. Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз Українських кооперативів, 1928. – 65 с.

31. Мартос Б. Літа молодії. Українська студентська громада в Харкові (спогади). Б. Мартос. – ЦДАВО України. Ф. 4000. – Оп. 1. – Спр. 1.
32. Мартос Б. Микола Левитський й харківські студенти / Кооперативна республіка – 1938, вересень. – С. 261–266.
33. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221.
34. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко ; за ред Ф. І. Ленченка. – Київ : [Ірідіум], 2002. – 200 с. іл.
35. Наріжний С. Українська еміграція. Частина перша. – Прага, 1942. – С. 168.
36. Ніщененко К. Економічний факультет. В кн. Український технічно-господарський інститут. – 1932–1935. Том II. – Нью Йорк : Українська висока політехнічна школа на чужині, 1962. – 272 с.
37. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава : Полтавское губернское земство. Электрическая типо-лит. И. П. Фришберга, 1915. – 63 с., Приложения. – 44 с.
38. Ол. П. Труди другого Всеукраїнського кооперативного з'їзду вересня 15–18, року 1917 у м. Києві. – С. 84, 85.
39. Основні плани навчання. В кн.: Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. – 1922–1935. Т. I. – Нью Йорк, 1959. – 248 с.
40. П'ятаченко Г. О. Міністри фінансів України 1917–1998. Короткі біографії / Г. О. П'ятаченко, В. І. Кравченко, Л. В. Кухарець. – Київ : Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України, 1998. – 186 с.
41. Павловський Г. Центральний Український Кооперативний Комітет // Українська кооперація. – 1918. – № 1. – С. 40–43.

42. Пантелеймоненко А. О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
43. Поділення праці між членами управи ЦУКК // Українська кооперація. – 1918. – № 3. – С. 75.
44. Положення про організацію внутрікооперативного контролю в системі споживчої кооперації України. В збірнику: Матеріали третіх зборів Ради Укоопспілки шістнадцятого скликання. 15 березня 1995 р. – м. Київ. – 135 с.
45. Положення про порядок проведення ревізій фінансово-господарської діяльності в організаціях, підприємствах та установах споживчої кооперації України. В збірнику: Матеріали третіх зборів Ради Укоопспілки шістнадцятого скликання. 15 березня 1995 р. – м. Київ. – 135 с.
46. Полтавское общество потребителей, учрежденное для оптовых закупок // Хуторянин. – 1915. – № 26. – С. 602–604.
47. Предварительное совещание уполномоченных кредитных кооперативов по вопросу об организации Полтавского союза учреждений мелкого кредита // Хуторянин. – 1915. – № 51. – С. 1045–1049.
48. Про затвердження Програми реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України № 1706, від 28 жовтня 1998 р. – Режим доступу. – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-98-%D0%BF> 28.10.1998. – Назва з екрана.
49. Р. М. Українська Господарська Академія. В кн.: Енциклопедія українознавства. Том 9. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – С. 3350.

50. Сук Л. К. Контроль і ревізія : навч. посіб. для дистанційного навчання / Л. К. Сук, П. Л. Сук. – Київ : Університет «Україна», 2006. – 275 с.
51. Токаревський М. Сторінки минулого Полтавської спілки споживчих товариств. (До 10-ї річниці) / В кн. Десять років існування Полтавської райспілки (1915–1925) – Полтава, 1926. – С. 56–63.
52. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., коммент. : Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – Москва : Экономика, 1989. – 496 с.
53. Усач Б. Ф. Контроль і ревізія : підручник / Б. Ф. Усач. – 7-ме вид., переробл. і допов. – Київ : Знання – Прес, 2008. – 263 с.
54. Установчі збори Центрального Кооперативного Комітету // Українська кооперація. – 1918. – № 3. – С. 45, 46.
55. Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття [текст] : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
56. Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) / І. В. Хміль // Історичні зошити, № 4, 1992. – Київ : Академія Наук України, Інститут історії України. – С. 4–29.
57. Хроника кооперативного дела // Хуторянин. – 1914. – № 26. – С. 762.
58. Швець В. Є. Основні етапи розвитку економічного контролю на Україні / В. Є. Швець // Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна, випуск 16. – Львів : ЛКА, 2004. – С. 487–492.

БІБЛІОТЕКА
РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗА УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВ

СЕРІЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ КООПЕРАТИВНИХ КУРСІВ

Ч. 2.

Проф. Б. Мартос

КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ

Л Ъ В І В 1 9 2 8

ТЕКСТ ПРАЦІ Б. МАРТОСА «КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ»

ПЕРЕДМОВА

При всій важливості кооперативної ревізії, при всій необхідності мати добрий підручник для підготовки ревізорів, доводиться констатувати відсутність систематично розробленого курсу по цьому предмету і то не тільки на українській мові, чи на слов'янських мовах взагалі, такого курсу немає ні на одній мові з огляду на нерозробленість дисципліни. Є кілька невеличких підручників з деякими вказівками відносно ревізії кооперативів одного якогось виду, але таким підручникам бракує повноти та належної обґрунтованості.

Відсутність такого курсу кооперативної ревізії, який задовольнив би вимоги, що ставить сучасний розвиток кооперації, слід пояснювати не тільки молодістю самої дисципліни, але й тим, що погляди на кооперативну ревізію, на систему її проведення в великій мірі залежать від індивідуальності самого ревізора, тим більше, що ревізійна практика мусила йти вперед і шукати шляхів, не маючи в своєму розпорядженні належного теоретичного висвітлення справи.

Трудність встановити якісь методи проведення ревізії походить ще й від того, що саме життя вимагає дуже часто міняти їх; більше того, життя не раз вимагає міняти не тільки систему ревізії, але й самий зміст її.

Все це не дає можливості говорити про деталі ревізорської роботи: доводиться обмежитись лише загальними вказівками про їх характер, її принципи, про її плани, додавши до того лише деякі вказівки практичного характеру.

Отже ця робота, як теоретична, не може вичерпати всього матеріалу, який дає ревізорська практика; вона не може пре-

тендувати на висвітлення всіх питань, які повстають у ревізора, при виконанні своїх обов'язків.

З цього погляду слід визнати дуже бажаним появу в друку якихось спогадів з довголітньої практики ревізора. Матеріали такого роду допомогли б і теоретичній розробці питання. На жаль, їх поки-що нема.

Далі, ця робота має на увазі ревізію кооперативну, себто, ревізію кооперативних установ проведenu ревізором кооператором, що також ставить певні обмеження.

Нарешті брак часу та необхідність рахуватись з труднощами видання, примусили автора відмовитись від наведення прикладів, які б ілюстрували теоретичні висновки і вказівки.

Для своєї праці автор використав, як джерела, ту бідну літературу, яка існує, переважно на німецькій мові. Особливо ж він базувався на інструкціях ревізорам, виданих ревізійними союзами, та на постановах кооперативних з'їздів.

Власна ревізорська практика, знайомство з працею інших ревізорів та участь в інструкторсько-ревізорських нарадах дали можливість автору зробити деякі доповнення, а також піддати критичному аналізу з погляду доцільності ті матеріали, які були в його розпорядженні.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Anleitung für Verbandsrevisoren. Reichsverb. d. deut. landwirt. Genossenschaften. Berlin 1919.

Anweisung für den Revisor des Verbandes bayerisch. Baugenossenschaften.

Anweisung für die Revision in Konsumvereinen, beschlossen in der Revisorenkonferenz des Zentralverbandes d. Konsumvereine.

Das genossenschaftliche Revisionswesen / Geschäftsbericht des intern. Bundes der landw. Genoss. 1908–1910 / Darmstadt 1910.

Die gesetzliche Revision bei den Baugenossenschaften / VIII. Konferenz von Vertretern d. deutschen Baugenossenschaftsverbände 1914 стр. 30–71 / Berlin 1914.

Gerstner P. Revisions – Technik. Berlin 1920.

Analyse der Bilanz. Berlin 1925.

Havenstein – Neuere Erfahrungen auf dem Gebiete des genossenschaftlichen Revisionswesens. Darmstadt 1910.

Letschert R. – Die Durchführung der Varbandsrevision im deutschen Genossensch. – Verbände. Berlin 1921.

Vacek A. – Bilance družstvenihho podniku.

Бородаєвський С. – Сборник по мелкому кредиту. Петроград 1912. Стр. 486–515.

Вопросы ревизии и инструктирования кооперативов. Москва 1915.

Ревизия и контроль в кооперации. Сборник статей. Москва 1922.

Ревизия кооперативных товариществ инструкторами союзов. Москва 1923.

Формуляри ревізії, справоздання ревізійних союзів і т. д.

ВСТУП

В кооперативних організаціях нерідко помічаються різні недоліки, які походять від тих чи інших причин. Найчастіше виною тут буває невмілість або недосвідченість виконавчих органів; особливо часто помічаються різні недоліки в діяльності тих товариств чи союзів, які розвивають свою діяльність таким швидким темпом, що службовий персонал завжди мусить мати діло з якоюсь новою справою, в якій він ще не набрав від-

повідного досвіду; через швидкий розвиток справ кооператив часто не встигає набрати потрібну кількість службовців, і ті мусять проводити роботу поспішаючи, а це також буває причиною різних помилок. Розуміється, як і в інших організаціях, в кооперативах можна виявити також і недбальство виконавців і навіть зловживання.

Щоб виправити дефекти а ще більше, щоб усунути їх причини, необхідно їх вчасно помітити, а з цього виникає необхідність час від часу переглядати справи, перевіряти діяльність виконавчих органів, цебто ревізувати їх роботу. З цього видно, що ревізія потрібна як в тих організаціях, де помічається яка-небудь затримка в розвитку, або наслідки діяльності яких не можуть бути визнані задовольняючими, так і в тих, діяльність яких розвивається цілком нормально.

Отже одним з основних принципів організації кооперативів являється необхідність контролю й ревізії.

1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ: РЕВІЗІЯ

Слово ревізія в точному перекладі з латинської мови означає ПЕРЕГЛЯД. Дехто, опираючись на точне значення слова, значає, що ревізія має значення перегляду за минуле, перегляду вже закінченої роботи. Але надання цьому слову такого вузького значення було б недоцільним. Практика показує, що цьому слову необхідно дати більш широке розуміння/означає перегляд назад, за минуле, а також розгляд знову, ще раз/; під словом ревізія слід розуміти ознайомлення не тільки з минулим, а і з сучасним, як з наслідком минулого. А тому ревізія може означати ознайомлення з чиею-небудь діяльністю не тільки після закінчення якоїсь певної роботи, а і під час її виконання.

Далі, мало ознайомитися з чисю-небудь діяльністю: необхідно також її оцінити, необхідно зробити висновки; тому під ревізією треба розуміти КРИТИЧНИЙ перегляд чисієсь діяльності, себто не тільки спостереження якихось фактів, а й оцінку їх.

Таким чином поняття ревізії можна визначити, як КРИТИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД ЧИСІЄСЬ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇЇ НАСЛІДКІВ.

Відповідно тому, як проведена ревізія, вона може встановити більшу чи меншу кількість фактів, давши їм те, чи інше пояснення; отже вона може бути поверховою або досконалою. Так само що до якості, ревізія може бути планомірною чи безсистемною. Що ж до видів ревізії, то практика знає ревізії раптові /несподівані/ та ревізії з попередженням. Так само треба розрізняти ревізію з припиненням діяльності установи, яку ревізують, і ревізію «на ходу», себто без припинення діяльності.

Нарешті, відповідно тим завданням, які поставлені ревізорів, ревізія може бути повна чи часткова, в залежності від того, чи охоплює вона всі галузі діяльності даної установи, чи лише деякі, по певному вибору.

2. ЗАВДАННЯ РЕВІЗІЇ

З самого поняття ревізії логічно випливають і її завдання: критично переглядаючи діяльність якоїсь установи, ревізор має пересвідчитися, чи її справи ведуться належним чином, чи нема в її діяльності якихось ДЕФЕКТІВ, чи не потребує організація установи якихось змін, чи відповідають виконавчі органи своєму призначенню. На ревізора покладається завдання зафіксувати всі ті негативні явища в житті даної установи, які він помітить: чи це будуть помилки несвідомі, чи це будуть хиби, що походять від недбайливості, чи якісь зловживання, допущені сві-

домо. Фіксуючи негативні явища, ревізор повинен встановити причину їх і зробити висновки про необхідні організаційні зміни для їх усунення. Ревізор може навіть не знайти винуватих осіб; для нього досить встановити той чи інший дефект. Винуватого повинна знайти управа, чи спостережна рада самої організації, а в відповідних випадках – суд. Отже ревізорів не належать ні адміністративні ні судові функції. Він не директор, а також не слідчий і не суддя; тому він не шукає винуватого і не накладає кари; він лише збирає матеріали, факти, на підставі яких можна буде знайти винуватого, або на підставі яких можна оцінити діяльність, як самої установи, так і її окремих виконавчих органів.

Найближче по своїх завданнях ревізія підходить до поняття контролю; різниця полягає в тому, що **з а в д а н н я м к о н т р о л ю** є не допустити хиб, тому контроль розуміється як щось постійне, що відбувається без перерви або принаймні періодично, тоді як ревізія відбувається час від часу, спорадично (нерегулярно, випадково – прим. авт.). З того випливає, що контроль може бути і попередній, який оцінює той чи інший акт діяльності ще до його виконання, тоді як ревізія знайомиться з фактами вже dokonаними, або принаймні під час їх проведення.

Тут до речі буде зазначити, що ревізія тільки тоді має вартість, коли вона проведена ОБ'ЄКТИВНО, без всякого упередження, без бажання обов'язково знайти хиби; інакше не можна мати повної довіри до її висновків.

3. МЕТА РЕВІЗІЇ

Мета, з якою проводиться ревізія, може бути визначена, як захист інтересів тих осіб, що мають ділові стосунки з установою; ревізія має виявити усі хиби, які могли порушити будь-

чий інтереси. В першу чергу, мета ревізії – це захист інтересів власника, індивідуального чи колективного. Отже, кооперативна ревізія в першу чергу має захищати інтереси членів кооперативу.

Далі, через неправильне ведення справи в кооперативі можуть бути порушені також інтереси сторонніх осіб, що входять в стосунки з кооперативом, зокрема інтереси вкладників та кредиторів.

Нарешті, через невиконання законів та приписів державних, можуть бути порушені також інтереси держави, особливо інтереси фіскальні: несплата рахунків гербовим зборам, подання неправильних відомостей про обороти – все це може відбитися на державних доходах, а при тому ревізія кооперативу може бути проведена також відповідними чинниками з метою забезпечити державні інтереси.

Все це можна сказати про ревізію кожної установи, кожного підприємства, і в цьому відношенні ревізія якоїсь кооперативної установи майже нічим не відрізняється від ревізії інших установ. Але кооперативна ревізія переслідує іншу мету, це – інтереси кооперативного руху в цілому, і це надає їй іншого змісту і ставить перед нею своєрідні завдання. В діяльності кооперативів можуть трапитися такі хиби, які не мають своїм наслідком ніякої безпосередньої шкоди ні інтересам членів кооперативу, ні інтересам сторонніх осіб або державі, а проте їх треба виявити й усунути, бо вони стоять на перешкоді розвитку кооперативного руху. Наприклад, уявім собі кредитне товариство, яке маючи 200–300 членів, не приймає нових членів, хоч в районі його діяльності є ще кількасот осіб, які могли би вступити до його складу. Обмеженням вступу нових членів кооператив не робить якоїсь безпосередньої шкоди ні своїм членам, ні вкладникам, ні державним доходам; між тим це є

великий недолік, який гальмує розвиток самого кооперативу, а разом з тим і кооперативного руху в даному районі. Кооперативна думка настільки негативно ставиться до такого порушення кооперативних принципів, що навіть відмовляється визнати за кооператив таке товариство, що недотримується цих принципів. Виявляючи відхилення від дотримання кооперативних принципів, кооперативна ревізія дає можливість з одного боку зберегти в чистоті соціально-економічну природу кооперації, а з другого – сприяє успішному розвитку кооперативного руху.

4. ПРАВО ПРОВАДИТИ РЕВІЗІЮ

Оскільки контроль має за мету захистити інтереси власника, то власнику має бути надано право проводити контроль у будь-який час, коли він вважає це потрібним; власник має право ревізувати всі підпорядковані йому підприємства; діяльність всіх своїх службовців. Він може проводити ревізію сам особисто, а може доручити своєму заступнику. В багатьох державах існують спілки ревізорів-фахівців, що беруть на себе доручення проводити ревізію, з огляду на те, що проведення ревізії вимагає фахового знання й досвіду. В члени таких спілок приймаються лише особи з належною теоретичною та практичною підготовкою. У Франції, Бельгії та Голландії такі спілки ревізорів дбають також і про організацію фахової підготовки ревізорів...

Права власника в кооперативі належить його членам, але слід пам'ятати, що власником кооперативного підприємства є не кожен член кооперативу зокрема, а весь колектив, тому за окремими членами кооперативу не може бути визнано право проводити ревізію кооперативних підприємств; та й з технічного боку це не легко було б здійснити. Це

право належить лише загальним зборам кооперативу, які висловлюють волю його учасників. Загальні збори можуть використовувати це своє право або через спеціально обрану ними ревізійну комісію або через фахівця ревізора, котрий може і не належати до складу товариства.

Дозорча (Спостережна – прим. авт.) Рада є органом уповноваженим від Загальних Зборів доглядати за веденням справ кооперативу; до неї переходять права Загальних зборів проводити ревізію, яку Дозорча Рада може доручити або окремим своїм членам або знов таки фахівцю ревізору; нарешті ревізія може бути проведена членом Дозорчої Ради з допомогою фахівця.

Управа кооперативу на підставі тих прав, які надає їй статут, є органом що провадить всю діяльність кооперативу; вона керує усіма його підприємствами; виступає в ролі довіреної особи Загальних зборів і відповідає перед ними за діяльність кооперативу; на цій підставі у п р а в і належить н е о б м е ж е н е п р а в о п р о в о д и т и р е в і з і ю в разі потреби.

Кредитори кооперативних установ зацікавлені також в правильному розвитку діяльності кооперативу і в правильному веденні його операцій, як власники капіталів, довірених ними кооперативу. Одначе, ніяке законодавство не надає права кредиторам проводити ревізію підприємств, що належать їхнім боржникам; тому і кредитори кооперативних установ не мають права ревізувати їхню діяльність; таке право може їм належати тільки в тім разі, коли вони виговорили його собі окремою умовою з кооперативом, який вони кредитують. Зрозуміло, що кооперативи неохоче йдуть на такі умови і взагалі кажучи, не дають кредиторам таких прав. Тільки в разі банкрутства кооперативу, в разі оголошення конкурсу, конкурсному управлінню надається право провадити ревізію підприємств кооперативу. Так само в

разі ліквідації кооперативу це право належить ліквідаційній комісії.

В ділові стосунки з кооперативом входить багато різних осіб, що не входять в склад його членів; вкладники кооперативної установи, постачальники різного краму, особи та установи, яким кооператив береться постачати різні вироби, – всі вони зацікавлені в тому, щоб операції кооперативу проводились правильно, і щоб його існуванню ніщо не загрожувало. Але нічого й казати, що було б неможливим надати їм право захищати свої інтереси шляхом провадження ревізії, вже хоч би тому, що таких осіб буває багато і коли б вони почали використовувати таке право, то кооператив втратив би цілком можливість провадити свою діяльність. Стежити за станом кооперативу, за розвитком діяльності його підприємств вони можуть по балансах і звітах, які кооперативи публікують в часописах, а коли не публікують, то охоче дають на перегляд кожному, хто тим цікавиться. Вони можуть також вимагати від кооперативу копію рахунку операції з ними, або посилати в кооператив на перевірку виписки з своїх книг і вимагати підтвердження їх правильності. В цей спосіб вони забезпечують собі правильний розрахунок з ними. Це саме можна сказати і про тих службовців кооперативу, що виконують обов'язки, зв'язані з матеріальною відповідальністю. Так відповідальному працівникові в кооперативній крамниці за видачу товарів належить право вимагати перевірки рахунку крамниці в головній книзі, на який записується товар, що передається в крамницю і що з неї вибуває, шляхом порівняння цього рахунку з книгою крамниці, яку веде сам працівник крамниці.

Звичайно, для вкладників кооперативу, його кредиторів та інших осіб, які мають з ним ділові стосунки, дуже важливо мати певність у тому, що баланс і звітність, які кооператив друкує,

відповідають його книгам і дійсному стану речей; перевірити це можна тільки шляхом ревізії і це має взяти на себе компетентна і незацікавлена установа, до якої можна було б віднести з повним довір'ям. Такою установою може бути тільки СУД, і в багатьох країнах заведено реєстраційні суди, на які й покладено не тільки реєструвати кооперативи, їх статuti та зміни в їх складі і в складі органів управління, але й ревізувати діяльність кооперативів. У кожному кооперативі повинна бути проведена ревізія особою, уповноваженою реєстраційним судом, принаймні один раз на два роки.

Держава, як вже було зазначено вище, також зацікавлена у правильному веденні справ кооперативних установ: неоплата рахунків гербовим збором, невірні відомості, подані податковому урядові, не можуть не відбитися на інтересах державної скарбниці, а тому держава законодавчим шляхом забезпечує своє право проводити ревізію в різних приватних підприємствах, а також в кооперативах. Такі ревізії проводяться податковими інспекторами.

Часом держава вважає необхідним забезпечити собі можливість повного ознайомлення з діяльністю кооперативних установ і тоді тій чи іншій державній установі законом надається право проводити ревізію через урядових ревізорів. В Росії це було покладено на так зване Управління у справах дрібного кредиту, яке мало право проводити ревізію кредитних кооперативів і для цього утримувало державних ревізорів.

Державний банк, який широко фінансував кредитні кооперативи, на умовах, за якими відкривався кооперативний кредит, забезпечував за собою право проводити в них ревізію. Такі ревізії доручалися інспекторам дрібного кредиту, що уявляли з себе фахових ревізорів.

Земські каси дрібного кредиту так само відкривали кредит кооперативам не інакше, як з умовою, що кооперативи добровільно дадуть зобов'язання допускати до ревізії земських інструкторів-ревізорів, пред'являючи їм на їхню вимогу все своє рахівництво й діловодство.

Кооперативні діячі давно вже зрозуміли значення ревізії для нормального розвитку кооперативного руху, а тому завжди пропагували необхідність регулярних ревізій, проведених фахівцями. Їх не задовольняли ревізії проведені судовими органами, які проводилися занадто рідко; їх не задовольняла й праця обраних ревізійних комісій, які складалися з осіб без належної фахової підготовки. Відчувалася необхідність утворити постійний апарат, що контролював би діяльність кооперативних установ і мав би у своєму розпорядженні відповідні фахові сили, яким можна було б доручити у будь-який момент проведення ревізії в тому чи іншому кооперативі. Так були утворені ревізійні союзи, які мали своїм завданням ідейно керувати кооперативним рухом у своєму районі, дбаючи про утворення нових кооперативів та про їх нормальний розвиток, шляхом регулярних ревізій, виявляючи недоліки в їхній діяльності. Німецький, австрійський і польський кооперативні закони звільняють від проведення ревізії державними установами ті кооперативи, що входять до складу ревізійних союзів і які підлягають їх ревізії принаймні раз на два роки. Самі ж ревізійні союзи, як, наприклад, Райфайзенівський, намагаються поставити справу ревізії так, щоб кожний кооператив був докладно обрев'язаний щороку.

У нас, в Україні, як і в Росії, не було ревізійних союзів і обов'язки їх взяли на себе інші установи, що дбали про розвиток кооперації. Так, кооперативний відділ Полтавського Товариства

Сільського господарства, поставивши своїм завданням дбати про розвиток кооперації на Полтавщині, утримував інструктора-кооператора, на якого покладался обов'язок також і проводити ревізії.

З виникненням кооперативних союзів, які утворювалися для кредитних та торговельних операцій і для організації кооперативного виробництва, з'явилася можливість поставити на нормальний шлях і справу з кооперативною ревізією.

Подібно ревізійним союзам, наші кредитні, споживчі та сільськогосподарські союзи мали право проводити ревізію в тих кооперативах, що входили до складу їх членів; для цього кожний з них мав серед свого службового персоналу кількох ревізорів інструкторів.

При цих союзах були утворені організаційно-ревізійні відділи, які взяли на себе між іншим і обов'язок проводити ревізію кооперативів. Ці ревізії відрізнялися від урядових тим, що тут бралось на увагу не тільки інтереси осіб та установ, які входять у ділові зносини з кооперативами, а також і інтереси розвитку кооперативного руху в цілому.

/На українських землях під Польщею справу ревізій кооперативів нормує кооперативний закон з 29 жовтня 1920 р. /Д. З. ч. 111 поз. 733/ в артикулах 60–70. В кожному кооперативі ревізія має відбутися бодай один раз на два роки. Кооперативи можуть об'єднуватися в союзи, що їх завданням є проведення ревізій. З таких союзів право провадження ревізій в розумінні кооперативного закону мають тільки ті союзи, коли за ними признає таке право так звана Кооперативна Рада при Міністерстві Скарбу. В кооперативах, що стоять поза ревізійними союзами, ревізію проводить Кооперативна Рада. Ревізії проводяться спеціальними ревізорами, що їх іменує для союзних кооперативів

ревізійний союз, до якого кооператив належить, а для не союзних /диких/ Кооперативна Рада. Кооперативи створені українським населенням під Польщею підлягають щодо ревізії таким союзам: найбільша частина /на день 1 квітня 1928 р. більше 2 000 кооперативних установ/ належить до «Ревізійного Союзу Українських Кооператив» у Львові; біля 100 кооперативів творять «Рускій Ревізійний Союз» у Львові /русофіли/; біля 200 українських сільських райфайзенек і кілька молочарських спілок підлягають по передвоєнній традиції і заради кредитів з «Центральної Каси» Краєвому Патронатові Рільничих Спілок, при Краєвому Самоврядному відділі що ліквідується; куди вони перейдуть – невідомо. Крім тих організованих кооперативів є ще кількасот установ, що не входять в ніякий союз. Такі установи підлягають ревізії безпосередньо з Кооперативної Ради у Варшаві. – Видавництво./

З огляду на те, з чийого розпорядження провадиться ревізія, вона може бути або ВНУТРІШНЬОЮ, – коли вона проведена з розпорядження органів управління самого кооперативу, або СУДОВОЮ, – за розпорядженням суду, АДМІНІСТРАТИВНОЮ, – з розпорядження урядових установ, або нарешті СОЮЗНО-КООПЕРАТИВНОЮ. Окремі види ревізії відрізняються між собою своїм завданням, а в залежності від того часом і змістом праці ревізора; в залежності від поставленого завдання ревізор звертає більшу чи меншу увагу на ту або іншу сторону діяльності кооперативу; в той час, коли ревізія судова найбільшу увагу звертає на формальний бік справи, ревізія кооперативна найбільше цікавиться діяльністю кооперативу по суті, звертаючи увагу на те, наскільки вона відповідає соціально-економічній природі кооперативного руху та кооперативним принципам.

5. ЗНАЧЕННЯ РЕВІЗІЇ

Завдання кооперативної ревізії, як вже було зазначено, полягає у з'ясуванні недоліків, як тих, що походять від несвідомих помилок або від неухважності, так і тих що походять від злої волі. Як і інші організації, кооперативні установи терплять дуже багато шкоди від злої волі різних нечесних елементів, що завжди зуміють пролізти в органи управління для того, щоби використовувати своє становище в особистих інтересах на шкоду організації. Свідомо зроблені зловживання вони завжди намагаються заховати так, щоб їх було непомітно для учасників кооперативу; тільки ревізія може виявити такі зловживання і розкрити зловредну діяльність цих шкідливих елементів, даючи тим самим кооперативу можливість позбавитися від таких працівників.

Виникає питання наскільки ревізія може досягти цього завдання. Нема чого й казати, що ніколи не може бути гарантії в тому, що знайдено всі помилки, що не залишилося після ревізії жодного зловживання, яке б не було відкрито ревізією. При всій уважності, при всьому досвіді, ревізор завжди може проминути якусь хибу, не помітивши її. Щодо зловживань, то злочинцю часом вдається так заховати сліди, що ревізор не помітить зловживань. Проте при добрій постановці систематичних ревізій, кожне зловживання рано чи пізно впливе на світ, хоч може й не при першій ревізії, а при одній із пізніших. Тому сама можливість викриття зловживання впливає стримуюче; інша безпринципна людина, з огляду на можливу ревізію, не дозволить собі якогось незаконного вчинку, якого можливо допустився б, коли б не відчував відповідальності.

Це показує, що значення ревізії полягає не стільки у викритті зловживань, скільки в попередженні їх. І дійсно помічено, що

там де організовано систематичні повторні ревізії, кількість зловживань помітно зменшується.

Однаке великою помилкою було б думати, що ревізія має значення тільки для тих кооперативів, в яких є підстава підозрювати зловживання. Оскільки недоліки можуть походити не тільки від злої волі, чи від недбальства, а й від недостатчі знань чи досвіду, ревізія приносить велику користь кожному кооперативу, виявляючи недоліки, які свідомо чи несвідомо допущені в його діяльності. Дуже часто ревізорів доводиться зустрічати велику вдячність від органів управління, які тільки дякуючи ревізії, побачили допущені ними хиби; і це тим більше відноситься до ревізора кооперативного, що має обов'язком не тільки вказувати хиби, а й давати поради про те, як виправити та їх уникнути в майбутньому; треба пам'ятати, що обов'язки кооперативного ревізора здебільшого покладаються на інструктора.

Окрім того, слід зауважити, що завжди маючи перед собою можливість ревізії, людина виконує свою працю більш уважно, більш дбайливо, а це сприяє зменшенню кількості помилок, зроблених несвідомо.

Отже, в усіх випадках, коли ревізія виявляє недоліки, вона сприяє поліпшенню діяльності кооперативу, вона вказує йому правильні шляхи для його розвитку; більш того, вона стимулює ініціативу органів управління, розвиває їх дбайливість, стремління поставити справу в кооперативі як найліпше. Цьому особливо сприяє те, що ревізор відвідує багато кооперативів, у різних установах бачить гарну й хибну постановку справи, удачі й невдачі, набуває сам великого досвіду й передає його кооперативам, попереджаючи їх про можливі хиби та вказуючи на можливі поліпшення, роблячись таким чином знаряддям для утворення, мовляв би, колективного досвіду.

Взагалі, можна сказати, що кооперативна ревізія не тільки дає діагноз становища даного кооперативу, а й збирає дуже цікавий матеріал для вирішення різних кооперативних питань, особливо питань кооперативної практики.

Ревізії, коли вони проводяться регулярно й до того фахово підготовленими особами, приводять, зокрема, до зменшення накладних видатків /на завідування/ в кооперативах, а від цієї економії виграє не тільки господарство кооперативу та його учасників, а й народне господарство в цілому.

6. ОБ'ЄКТИ РЕВІЗІЇ

Проводячи повну ревізію, кооперативний ревізор повинен всебічно ознайомитися з кооперативом, з усіма галузями його діяльності. Зокрема він повинен звернути увагу на саму організацію кооперативу, на його статут, на склад його членів, на порядок прийому нових членів та вибуття членів зі складу кооперативу.

Відношення учасників кооперативу до кооперативу та його підприємств має також притягати до себе увагу ревізора; між іншим цим кооперативна ревізія відрізняється від будь-якої іншої ревізії.

Діяльність органів управління, і то не тільки правління, а й спостережної ради, діяльність службового персоналу, проведення різних операцій і правильний та своєчасний запис їх в книгах – складає головну частину ревізії, що відбирає найбільше часу, потребує найбільше досвіду і найбільше уваги.

Ревізор якої-небудь урядової установи чи якогось капіталістичного підприємства вважав би цим свої завдання вичерпаними. Але при кооперативній ревізії не можна обмежитися розглядом діяльності якогось кооперативу самого по собі:

необхідно з'ясувати ще становище його в економічному житті району його діяльності, а також взаємовідносини його з іншими кооперативними організаціями. Можливо, що діяльність кооперативу розвивається цілком успішно з погляду інтересів його членів; але не віддаючи належної уваги залученню нових членів шляхом кооперативної пропаганди, він задовольняється малим розмахом своєї діяльності і через те відіграє в економічному житті свого району зовсім незначну роль. Від цього члени кооперативу багато і не втрачають, але за те терплять інтереси розвитку кооперативного руху в цілому, і на це не може спокійно дивитись ревізійний союз, як ідейно керуючий центр, що повинен дбати про найбільше поширення кооперації, чи шляхом поширення діяльності уже існуючих кооперативів чи організацією нових. Так само всякі ненормальності у взаємовідносинах між даною кооперативною установою і іншими кооперативами та їх союзами, можуть дуже мало відбиватися на інтересах учасників кооперативу і ніскільки не шкодити третім особам, інколи можуть бути навіть для них вигідними, але з погляду інтересів всього кооперативного руху кожна ненормальність у взаємовідносинах між окремими кооперативами є великою хобою, що затримує зростання кооперації. Теоретично можна встановити тісний зв'язок між розвитком кооперативного руху в цілому та інтересами членів окремих кооперативів, але на практиці дуже часто ця залежність так затемнюється, що окремі кооперативи ради якихось дріб'язкових вигід, часом навіть сумнівних, розвивають свою діяльність у фальшивому напрямку, чим роблять шкоду кооперативному рухові свого району.

При проведенні повної ревізії на обов'язку ревізора лежить ознайомитись з усіма сторонами діяльності кооперативу; та навіть і тоді, коли проводиться ревізія неповна, ревізор не повинен

обмежувати свою роботу виключно тими завданнями, які він собі намітив наперед. Дуже часто в процесі роботи може виникнути сумнів в правильності операцій, ревізія яких не входила в намічений план. Ще менше є підстав для органів управління тих установ, які підлягли ревізії, ставити якісь межі в роботі ревізора. Тут не до речі посилатися на комерційні чи якісь інші таємниці; навіть в капіталістичних підприємствах не може існувати таємниць у відношенні до ревізора, тим більше не має підстав говорити про якісь таємниці при ревізії кооперативної установи; навіть ті кооперативні установи, які дійсно мають таємниці, наприклад таємниці вкладів, не можуть відмовити ревізорів в огляді всіх своїх справ, в тому числі й тих, з якими в'яжуться таємниці, напр., книги вкладів.

За те на ревізора накладається обов'язок берегти ці таємниці і в разі їх розголошення, ревізор несе відповідальність таку ж саму, як і члени органів управління.

7. МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як уже було зазначено, ревізорів доводиться досліджувати головним чином минулу діяльність організацій; отже він має робити це на підставі різного роду матеріалів, в яких зафіксувалося минуле життя установи, а також і тих, на підставі яких провадиться діяльність установи в сучасному.

Насамперед велике значення для ревізії мають такі матеріали як статут, правила, різні інструкції, бо на підставі цих матеріалів ревізор робить висновок про характер самої установи та її діяльності.

Далі діяльність товариства відображається в протоколах Загальних зборів, Спостережної ради, Управи і в рефератах окремих членів Управи чи найнятих службовців, а особливо в ревізійних та інших актах і протоколах.

Зношення з сторонніми особами залишають свій слід в листуванні, в умовах, складених з різними контрагентами і т. ін. Зносини з членами товариства можна бачити з різного роду заяв, а також з книги заяв, в яку члени товариства записують свої зауваження та побажання.

Найбільше матеріалу для ревізора дають рахівничі (бухгалтерські – прим. упор.) книги та звіти, бо в них відображаються всі операції кооперативної установи, рух цінностей та зобов'язань. Перегляд цих книг здебільшого складає головну частину ревізії й одбирає найбільше часу.

Одначе, не треба забувати, що записи в книгах мають бути зроблені на підставі виправдних документів; тому виправдні документи уявляють з себе матеріал, необхідний навіть тоді, коли ревізор обмежується лише переглядом книг. Перегляд книг та документів складає так звану бухгалтерську ревізію.

Щоби переконатися, чи відповідають записи в книгах дійсному стану речей в установі де проводиться ревізія, доводиться робити фактичну перевірку усього майна, що належить товариству; при цьому слово «майно» треба брати в найширшому розумінні: має підлягати перевірці не тільки майно, яке складає інвентар товариства, рухомий і нерухомий, але також скарбниця (каса – прим. упор.), закуплений товар, сировина, матеріали, вироби, цінні папери, векселі та інші зобов'язання різних осіб і установ.

З огляду на те, що кооперативна ревізія не обмежується законністю та правильністю операцій, а цікавиться також тим, чи нормально розвивається дана установа, ревізор повинен також переглянути і матеріали статистичного характеру, як наприклад, обороти товариства по місяцях, зріст капіталів, кількість членів, запаси товарів чи виробів на кожне перше число і т. ін.

Нарешті матеріалом, що характеризує діяльність установи, можуть бути й розмови з членами органів управління, з нанятими службовцями та з членами товариства і навіть з його контрагентами. Тільки ревізор повинен дивитись на ці матеріали, як на підсобні, що тільки допомагають йому орієнтуватися, дають йому деякі пояснення та вказівки, але ні в якому разі не уявляють із себе доказів і взагалі чогось певного. Отже ревізор може брати їх на увагу, але мусить шукати підтвердження в матеріалах більш певних, основаних на документах. В деяких випадках ревізор може, правда, розглядати заяви різних осіб як заяви свідків, особливо, коли такі заяви поступають від кількох осіб; але в цих випадках необхідно таким заявам надавати характер документальний, зложивши акт за належними підписами або принаймні прийняти ці заяви в писаній формі.

Всебічна повна ревізія вимагає від ревізора ознайомлення з усіма матеріалами, які тільки можуть пролити світло на діяльність товариства та його виконавчих органів. Ревізор повинен ознайомитися з цими матеріалами з усією уважністю і занотувати собі всі важливі місця в них, бо не тільки висліди його ревізії можуть бути опротестовані органами управління, а можливо, що йому доведеться ще пізніше давати пояснення в суді в ролі свідка чи експерта: тоді всі свої висновки він змушений буде довести точними вказівками на ті матеріали, на підставі яких він дійшов до цих висновків.

8. РЕВІЗОР, ЯК ОСОБА

В Україні обов'язки кооперативних ревізорів було покладено на інспекторів дрібного кредиту, земських інструкторів та інспекторів-ревізорів кооперативних союзів. Нажаль, доводиться визнати, що далеко не всі ці особи відповідали своєму призна-

ченню, не всі вони були придатні до виконання своїх таких важливих обов'язків. Здебільшого їм насамперед бракувало освіти; багато дехто з них не мали вищої освіти, а часом і ті що мали вищу освіту, не були належно ознайомлені ні з кооперацією, ні з економічними науками, ні з рахівництвом. Так, наприклад, старший із інспекторів дрібного кредиту на Полтавщині був по своїй освіті медик. Необхідні знання всі ці особи набували здебільшого вже в процесі самої роботи; з огляду на новизну справи їх службовий стаж був невеликий, яких-небудь кілька років. Серед земських інструкторів можна було зустрінути людей, які не мали ні теоретичної підготовки, ні практичного стажу, а знання бухгалтерії часом бувало настільки недостатнім, що такий ревизор не умів скласти баланс на підставі даних головної книги.

Не дивно, що діяльність таких ревизорів хоча й приносила все ж таки значну користь, не могла бути визнана задовольняючою. Часом же такі ревизори своїми вказівками приносили навіть шкоду; автору відомі, наприклад, такі випадки, коли інспектор дрібного кредиту перешкоджав кредитному товариству відкрити кредит споживчому кооперативу на тій підставі, що споживчі товариства, мовляв, не можуть бути кредитоздатними з огляду на відсутність додаткової відповідальності; другий вважав за хибу здачу будівельних робіт з підряду; інші ставили перепони (часом може без оправданих причин) розвитку посередницьких операцій в кредитних товариствах; деякі вважали хибою внесення паїв в кооперативний союз із загальних оборотних коштів, а вимагали для того спеціальних капіталів або відчислень від чистого зиску тощо. Все це не могло не відбитись на розвитку кооперації, зв'язуючи діяльність кооперативних установ. Це все показує нам, з якою обережністю треба доручати тій чи іншій

особі обов'язки ревізора. З огляду на ту важливу роботу, яка доручається ревізорів, до кандидатів в ревізори треба ставити досить великі вимоги, тим більше, що не кожна особа навіть з відповідною теоретичною підготовкою може бути визнана цілковито придатною для виконання цих обов'язків.

Насамперед треба зазначити, що праця ревізора вимагає від нього особистої схильності і певних здібностей. Ця сидяча й уперта робота не кожному по силах: доводиться працювати по 8–10, а то й 12 і більше годин, кілька днів підряд, з великою уважністю переглядаючи різні матеріали та напружено шукаючи недоліки і джерела, з яких вони походять. Така уважність є необхідною умовою, і без неї людина при всяких інших здібностях, не може бути добрим ревізором. Треба також пам'ятати, що ревізорів доводиться мати діло не тільки з мертвими, бездушними матеріалами, але також і з живими людьми, яких самолюбство може бути ображене при розкритті їхніх хиб, яких службові інтереси можуть бути пошкоджені, і в інтересах яких лежить, щоб ревізор не помітив допущених ними хиб. Інколи вони намагаються відвести увагу ревізора розмовами та іншими способами, вступають з ревізором у непотрібні дебати, сперечаються, часом навіть ображають або звертаються з принизливими проханнями тощо. Все це вимагає від ревізора твердості характеру, діловитості і принципового відношення до своїх обов'язків.

Можна говорити також про певну ревізорську етику, що являє з себе необхідну підставу тієї довіри, якої потребує ревізор і з боку установи, за дорученням якої він проводить ревізію і з боку тієї установи, яку він ревізує. Ця етика не тільки вимагає від ревізора ретельного та уважного виконання своїх обов'язків; вона не дозволяє ревізорів входити в комерційні або інтимні стосунки з особами, діяльність яких він ревізує; вона вимагає від

нього повної об'єктивності у відношенні до своїх знайомих, приятелів чи ворогів, особистих чи політичних або громадських (в деяких випадках ревізоріві краще зовсім відмовитися від ревізії, наприклад, коли ревізія стосується діяльності дуже близьких йому осіб, рідних чи знайомих). З таким же тактом повинен ревізор поводитися і з службовим персоналом, не допускаючи, щоб стосунки з ними могли б яким-небудь чином привести до втрати ним уважності та об'єктивності.

Тому то від ревізора вимагається також повна досвідченість життєва, а тому до виконання обов'язків ревізора слід допускати осіб не молодших 25 років. В Англії і Бельгії ревізор повинен мати найменше 30 років.

Під час ревізії доводиться часто не тільки фіксувати недоліки, а й давати поради про те, як їх уникнути, та вказівки, як виправити хиби і поставити справу краще. Проте ревізор повинен з особливою уважністю слідкувати за собою, щоб ці поради за висловом і тоном не переходили в розпорядження, або ще гірше, в докір чи догану, бо ревізору не належать обов'язки ні розпорядчі ні управлінські; так само він не повинен брати на себе виконання чи хоч би й виправлення якоїсь роботи, зробленої невдало, чи зовсім не зробленої; лише за його вказівками це мають зробити відповідні особи, що належать до виконавчих органів самої установи.

Нічого й казати, що ревізор, який себе поважає, не дозволить собі входити в якісь непотрібні або неділові балачки з особами, з якими він входить в стосунки при ревізії. Взагалі ревізор може взяти за правило менше говорити, а більше дивитися та слухати.

До всього вище сказаного треба ще додати, що добре проведення ревізії вимагає не тільки вміння, а й певного хисту; що є люди цілковито нездібні до праці цього роду; що досконало

навчитись ревізії можна тільки під час самої роботи, і що у кожного ревізора з часом виробляються свої методи праці, свої особисті способи. Отже, наука може дати тільки загальний план проведення ревізії і загальні вказівки, як його виконувати; все це дасть велику допомогу кожному ревізорові, бо без цього комплексу знань він не знав би навіть того, як приступити до праці; але успішна праця ревізорська вимагає ще індивідуальних здібностей.

Ще слід зазначити, що ревізія може бути чисто формальною, коли ревізор звертає увагу лише на дотримання формальностей, а не входить в розгляд діяльності даної установи по суті; така ревізія дуже маловартісна, бо формальне ставлення ревізора до своєї праці не може дати особливо корисних наслідків; навіть при строгому додержанні всіх формальностей, можуть бути допущені дуже великі хиби і навіть зловживання, але ревізор, який не глибоко входить в суть справи, ніколи цих хиб не знайде. Так, наприклад, при ревізії кредитного товариства, перевіряючи зобов'язання по позиках, ревізор формаліст зверне увагу лише на те, чи правильно ті зобов'язання написані, чи в належному порядку вони складені і може зовсім не звернути увагу на те, чи немає між тими зобов'язаннями фіктивних: йому не прийде на думку перевірити, чи дійсно ці позики були видані тим особам, чиї підписи стоять на зобов'язаннях, а чи може ті підписи фальшиві. При одній ревізії кредитного товариства ревізор натрапив на такий факт: позики були видані дійсно тим особам, на яких були виписані зобов'язання, але при цьому виявилось, що правління само видавало позики лише в обмеженій кількості, а кошти, які були в його розпорядженні, передавало місцевому лихварю і вже той роздавав їх у позики селянам, відбираючи від них зобов'язання встановленої форми, які передавав потім

правлінню кредитного товариства; звичайно, видаючи позики, він брав відсотки вдвічі вищі, ніж які було встановлено в кооперативі, а заробітком ділився з членами правління. З формальної сторони усе було цілком гаразд, і попередні ревізори не знайшли ніяких зловживань.

Діяльність кооперативного ревізора має ще ту характерну особливість, що зв'язує окремі кооперативні установи з їхніми ідейно-керуючими центрами; з одного боку ревізор інформує центр про дійсний стан кооперації з усіма її удачами й невдачами, хибами й новими досягненнями; а з другого боку він привозить кооперативним установам із центру нові ідеї, вказівки як поліпшити справу, нові відомості про розвиток кооперації; коротко кажучи це є той живий зв'язок, який сполучає окремі кооперативи, той, мовляв би, цемент, що скріплює всю кооперативну будову.

Вже було підкреслено, що кооперативний ревізор не може обмежитись лише констатуванням прикрих фактів, помічених в кооперативному житті; життя саме вимагає від нього поради, як ті недоліки виправити, як уникнути їх в майбутньому. Він – лікар, який не тільки констатує хворобу, а й дає проти неї ліки, а іншим дає поради, як від такої хвороби уберегтися.

Значення ревізора, як порадника, збільшується ще й тому, що він в своїй практиці бачить роботу багатьох різних установ, постійно зустрічається з різноманітними людьми, бачить зле і добре, здибує різноманітні погляди на завдання кооперації, на кооперативну практику і, піддаючи все те критиці (а сама діяльність сприяє удосконаленню його критичного розуму), – все, що знайде корисного, робить здобутком усіх кооперативних діячів, чи то шляхом кооперативної преси, чи то в особистих стосунках.

Все це робить кооперативного ревізора інструктором, учителем; і справді, значна частина праці кооперативного ревізора носить характер виразно педагогічний.

Як бачимо, завдання кооперативного ревізора – дуже важливе і робота не легка. Тільки дійсна любов до справи, якій він служить, відданість ідеї кооперації, ясне розуміння того, що інтереси кооперативного руху відповідають інтересам нації і що розвиток кооперації є міцна підвалина для розвитку національної культури, тільки це, та загальна пошана до діяльності ревізора, загальне визнання важливості його праці, допомагають йому опанувати всі труднощі і виконувати свої обов'язки так, як того вимагає справа, як того вимагає саме життя.

9. ФАХОВА ПІДГОТОВКА РЕВІЗОРА

Після всього, що сказано про особу ревізора, стає ясным, якою солідною має бути його підготовка, як теоретична так і практична.

Само собою зрозуміло, що йому не повинно бракувати загальної освіти, яка робила б його людиною зповна інтелігентною. Чим ширші і глибші його знання, тим ліпше справиться він із своїм завданням, тим ширший погляд матиме він на кооперацію, тим ясніше буде він уявляти собі шлях її розвитку, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовніше і ясніше будуть його доповіді. Фахова його освіта повинна базуватися на науці про народне господарство, бо інакше у нього не буде ясного погляду на кооперативний рух в цілому і на місце, яке в ньому належить кожному окремому кооперативу.

У своїй роботі ревізор має аналізувати господарство різних кооперативів і з огляду на різноманітність видів кооперації, йому необхідно як найповніше ознайомитись з наукою про при-

ватне господарство. З огляду на необхідність перевірити склади товарів, сировини та виробів, ревізор повинен бути ознайомлений з наукою про товар та з сільськогосподарськими машинами.

Йому повинні бути добре знайомі науки бухгалтерські, бо інакше він не розбереться в рахівничих книгах, особливо, коли взяти до уваги, що різні кооперативи ведуть книги по різних системах.

Він повинен бути добре ознайомлений з науками правничими, бо в своїй діяльності не раз зустрінеється з необхідністю розбирати те чи інше питання правового характеру.

Зайвим нагадувати про те, що кооперативний ревізор повинен бути в курсі всього того, що дає наука про теорію, історію та практику кооперації.

Все це, як бачимо, говорить про те, що ревізор потребує фахової освіти, і то освіти вищої. На жаль, до останнього часу не було ніде відповідної школи, яка б підготовляла кооперативних ревізорів. Російські комерційні інститути та західноєвропейські вищі торговельні школи зовсім не приділяли уваги кооперативним наукам, і особи, що закінчували їх, зовсім не були знайомі з кооперацією, не цікавилися нею, а тому, за дуже рідким виключенням, не йшли працювати в кооперативні союзи, та й не були належним чином підготовлені для роботи в них. Тому для підготовки потрібних фахівців доводилося влаштовувати курси; але само собою зрозуміло, що курси за браком відповідної організації та з огляду на їх короткотривалість, не могли дати задовільних наслідків. Особливо важко було належним чином організувати практичні вправи, тому доводилося обмежуватися головним чином теоретичними викладами; а між тим кожному зрозуміло, що без практичних вправ не можна підготувати людину до практичної діяльності. В Україні при

інструкторсько-ревізорських відділах деяких кооперативних союзів були допущені практиканти для підготовки на посади інструкторів-ревізорів; однак від таких практикантів, на жаль, не вимагалось належної фахової підготовки; та й самій практиці бракувало планомірності. Між тим після річної праці, практикант допускався до самостійного виконання обов'язків інструктора-ревізора і то навіть без жодного іспиту. Зрозуміло, що такий порядок часто приводив до наслідків цілком незадовольняючих.

Анкета Петербурзького Комітету про сільські ощадно-позичкові та промислові товариства, зроблена в 1913 р., дала такі відомості:

1) освіта інструкторсько-ревізорського персоналу:	Кількість відповідей:
Нижча	19
Середня	14
Вища	8
Усіх відповідей	41
2) Кооперативна підготовка інструкторсько-ревізорського персоналу:	Кількість відповідей:
Праця в земських касах дрібного кредиту	5
Праця в кооперативах	11
Закінчили комерційний інститут або університет Шанявського	7
Самоосвіта	13
Не мають жодної кооперативної підготовки	2
Усіх відповідей	38

Визнати таку підготовку, як задовільну, розуміється, ніяк неможливо.

Тільки в останні роки в різних країнах стали з'являтися поважні спроби організації високої кооперативної школи; серед них чи не перше місце займає спроба організації Кооперативного Відділу в Українській Господарській Академії в Ч.С.Р.; за своїми програмами і методами навчання ця Школа, здається, найліпше пристосована до підготовки кооперативних працівників, з широким світоглядом, у тому числі і ревізорів кооперативних установ.

Однак, як би добре не було поставлене шкільне навчання, ніколи не можна сподіватися, що зі шкільної лави вийде цілком підготовлений практичний діяч. Необхідний досвід може дати тільки практика, а тому дуже доцільним слід визнати запровадження інституту ревізорів-практикантів, які працюючи при досвідчених ревізорах, допомагаючи їм в роботі, під їхнім керівництвом, набували б потрібний досвід. На цій підставі професійна спілка ревізорів в Англії ставить для своїх членів дуже суворі вимоги; вона вимагає після теоретичного іспиту п'ятирічної практики, після чого робиться другий іспит, а після других п'яти літ праці призначається ще й третій іспит; за це англійська професійна спілка може сміливо рекомендувати своїх членів, як людей, яким можна доручати найтрудніші й найскладніші завдання. В Бельгії від ревізора вимагається закінчення високої комерційної школи; спеціальний іспит і п'ятилітня бухгалтерсько-ревізорська практика; без цього він не може бути прийнятий до професійної спілки.

Щось аналогічне необхідно ввести і в практику підготовки кооперативних ревізорів.

10. ПЛАН РЕВІЗІЇ

Праця ревізора, як було вже зазначено, складається з дослідження діяльності кооперативних установ та з оцінки окремих

фактів з цієї діяльності. В роботі кооперативного ревізора до цього ще прилучаються вказівки й поради, щодо усунення виявлених хиб та взагалі щодо поліпшення справи.

Як і всяка робота, ревізія вимагає певної планомірності: хаотичність, безплановість, мають бути визнані хибою, що перешкоджає ревізорові скласти собі повну та ясну уяву про об'єкт ревізії.

Ще не приступаючи до ревізії, ревізор повинен ясно визначити своє завдання щодо ревізії даної установи, і коли він має на увазі неповну ревізію, то повинен накреслити собі бодай приблизно межі цієї ревізії. Особливо це має значення тоді, коли ревізор, обслуговуючи якийсь певний район, має можливість кілька разів протягом року відвідати ту саму установу і зробити повторну ревізію. Тоді потреба в повній ревізії відпадає, але кожен раз ревізор мусить міняти об'єкт ревізії відповідно якомусь наперед встановленому плану.

Самий спосіб проведення ревізії має бути обдуманим наперед; ревізор має обдумати в якій послідовності буде він розглядати належні матеріали, які саме необхідно в даному разі переглянути докладніше, підряд, без всяких пропусків, а які можна на цей раз для скорочення часу розглянути не підряд, а лише на виборку; слід обдумати самий спосіб проведення вибірки, наприклад, особливу увагу присвятити даним на кінець та на початок року, або початок кожного місяця, чи лише тим дням, за якими помічаються найбільш інтенсивні операції; можна спинитись на перевірці значніших сум, або перевірити якісь певні рахунки головної книги; дехто з практиків звертає особливу увагу на дні свят та карнавальних забав, а також на ближчий після них час тощо. В цьому виборі відкривається широкий простір до індивідуальної творчості, до певної сказати б інтуїції.

Під час самої ревізії, можливо, доведеться змінити і межі ревізії і спосіб її проведення; коли б під час перегляду матеріалів вибірково ревізор натрапив на якісь значні недоліки, то він мусить перейти до перегляду відповідних матеріалів підряд, без пропусків; так само у нього може виникнути в процесі роботи якийсь сумнів, що примусить його розширити межі своєї роботи і з усією уважністю переглянути матеріали, розгляд яких не входив в складений ним собі план.

Щодо послідовності проведення ревізії, то вона має базуватися на загальному принципі; від встановлення фактів до висновків. В деталях послідовність роботи залежить від індивідуальності ревізора і від того, чи ревізор працює сам, чи з помічниками; але у всякому разі потрібно, щоб приступаючи до ревізії, ревізор мав наперед намічений план.

Ось приклад такого плану для повної ревізії:

1) Перевірка всіх видів активів; для цього підраховується каса, встановлюється загальна сума коштів, внесених на поточні рахунки в банки та на вклади в банківські та інші установи; перевіряються цінні папери, векселі та інші зобов'язання, перевіряється інвентар, як живий так і мертвий, запаси товарів, сировини, матеріалів, виробів, при наявності власного виробництва, а також організаційно-господарські та операційні видатки і т. ін., кожен вид активу перезаписується на окремі відомості так, що внаслідок цієї фактичної перевірки ревізор встановлює весь актив установи з можливою точністю так, як він є в момент ревізії.

2) Відтак ревізор складає баланс на день ревізії. Він перевіряє актив, порівнюючи бухгалтерські дані з даними фактичної ревізії, нотуючи собі всі випадки, коли дані бухгалтерії не відповідають даним фактичної ревізії, або коли окремі частини

балансу значно відрізняються від балансу типового для даного роду установ, а потім робить аналіз балансу, роблячи висновки щодо фінансової міцності та кредитоздатності установи.

3) Порівняння даних головної книги з балансом робиться в тих випадках, коли не сам ревізор складає баланс.

4) Порівняння даних допоміжних книг з даними головної книги робиться як шляхом виписок сальдо по усіх рахунках допоміжних книг, так і шляхом порівняння окремих записів головної книги із записами в книгах допоміжних. При цьому робиться перевірка правильності підрахунків і переносів у книгах.

5) Порівняння книг з документами: ревізор встановлює наскільки записи в книгах відповідають документам і чи кожний запис базується на належному документі.

6) Перегляд самих документів: ревізор оцінює документи з формального боку, а одночасно робить собі замітки про ті операції, в наслідок яких було складено ці документи.

7) Перегляд протоколів управи, спостережної ради, загальних зборів, листування, умов зі сторонніми особами та інших матеріалів. Перегляд цих матеріалів дає ревізорowi можливість ознайомитися з веденням справ і зробити деякі висновки щодо додержання закону, статуту та кооперативних принципів.

8) Ознайомлення з правилами та інструкціями для органів управління та для службовців дає також ревізорowi цінний матеріал, що характеризує ведення справ в установі.

9) Ознайомлення з організацією підприємства і веденням операцій шляхом огляду самого підприємства та розмов з членами управління; ревізор знайомиться з організацією складів, з порядком видачі матеріалів, з виробництвом, якщо воно є, з господарськими видатками, окремо з оплатою праці, з калькуляцією, з організацією внутрішнього контролю і на підставі

всього цього робить висновки що до грубого зиску, накладних видатків, та чистого зиску і навіть ще більше, – що до доцільності самого підприємства.

10) Ознайомлення з статутом та його критика.

11) Щомісячна статистика; ревізор ознайомлюється зі статистичними даними, зібраними самою установою, або сам складає статистичні таблиці, які характеризують розвиток як самого кооперативу, так і окремих його підприємств; ці таблиці не тільки дають ревізорowi можливість зробити висновки щодо розвитку справи, а також вказують йому слабкі місця, вказують періоди застою, або упадку діяльності установи; на підставі даних статистики ревізор може прийти до необхідності ще раз переглянути всі матеріали, які відносяться до цих моментів підупаду діяльності, щоб встановити, яка саме хиба в діяльності товариства завинила цей підупадок.

12) Характеристика відношення до інших кооперативних та не кооперативних установ, що працюють в тому ж районі; ряд запитань органам управління дасть можливість з'ясувати, які ще кооперативи працюють в тій окрузі і зробити висновки щодо нормальності взаємовідносин, які встановилися між цими кооперативами та тою установою, яку він ревізує. Одночасно ревізор робить висновки відносно того, наскільки доцільно проведено кооперативне будівництво в даній окрузі.

Особливу увагу повинен ревізор уділити взаємовідносинам між установою, яку він ревізує, та союзом, в склад якого вона входить.

13) З'ясування ролі кооперативу в господарському житті його учасників та господарському житті району його діяльності; для цього ревізор шляхом запитань з'ясовує собі господарське життя учасників кооперативу і всієї округи і одержані відповіді

порівнює зі статистичними відомостями про розвиток кооперативу.

14) Характеристика ставлення до кооперативу його членів: виконання членських обов'язків та використання підприємства; висновки ці ревізор робить на підставі особистих рахунків членів товариства та пересічних даних, виведених з відношення оборотів товариства до кількості його членів.

15) Характеристика ставлення до кооперативу населення округи; може бути встановлена як шляхом запитів до органів управління, так і шляхом розмов з особами, які до складу кооперативу не належать.

16) Висновки відносно тенденції розвитку установи, виявлених в її роботі, робляться вже під кінець ревізії на підставі статистичних даних та інших відомостей, одержаних під час ревізії.

17) Можливості й перспективи розвитку в майбутньому: висновки цього роду являють собою не тільки заключення ревізора, а й поради його щодо поліпшення ведення справи.

При зазначеній тут послідовності проведення ревізії досягається те, що в першу чергу проводиться матеріальна перевірка і фіксується стан справ під час ревізії; це має особливе значення при ревізії раптовій, разом з тим це дає можливість припинити діяльність підприємств кооперативу на порівнюючий короткий час; після закінчення матеріальної перевірки може бути відновлено проведення операцій; отже, з одного боку не затримується діяльність кооперативу, а це має велике значення з огляду на те, що ревізія може продовжуватися кілька днів, а то навіть і кілька тижнів. А з другого боку ревізор одержує можливість знайомитися з кооперативними підприємствами під час операцій, що не раз дає можливість помітити хиби організаційного характеру.

Само собою розуміється, що можна прийняти й іншу послідовність проведення ревізії, особливо відповідно обставинам.

Як проводиться кожна окрема частина ревізійної роботи, буде викладено далі.

Коли ревізію проводять декілька осіб, наприклад, ревізор з кількома помічниками, то треба розподілити працю між ними наперед якнайдоцільніше, щоб робота одного не перешкоджала роботі другого, а навпаки, підготовляла потрібний для нього матеріал.

Подана нижче таблиця показує, скільки часу вимагає ревізія невеликих кредитних товариств. Таблиця взята зі звіту Генерального союзу німецьких райфайзенівських товариств, які за розміром й видом діяльності дуже подібні українським кредитним товариствам.

Таблиця 1 – Дані Генерального союзу Німецьких райфайзенівських товариств про затрати часу на проведення ревізій

1.	Роки	1913 р.	1923 р.	1925 р.
2.	Кількість товариств на 1-е січня	5 094	7 991	8 596
3.	З них обревізовано	3 830	3 637	3 635
4.	Пересічна кількість ревізорів	86	107	97
5.	На одного ревізора припадало товариств	59,2	74,7	92,3
6.	На одного ревізора припадало ревізій	44,3	34,0	37,5
7.	Витрачено днів усього	18 136	16 972	15 410,75
8.	Витрачено днів на одну ревізію	4,7	4,7	4,2
9.	Витрачено днів одним ревізором	210,9	158,6	158,8

По окремих провінціальних ревізійних союзах, що входять в склад Генерального союзу, кількість днів, витрачених пересічно на одну ревізію у 1925 р. хитається від 2,5 (Шверін) до 8,1 (Ка-

сель), а кількість днів, затрачених в 1925 р. одним ревізором, хитається від 75,0 (Шверін) до 260,6 (Кенігсберг).

«Господарсько-кооперативний Часопис» (Львів, 27.X.1926 р., стор. 8) подає такі цікаві відомості про ревізії галицьких кооперативів (див. табл. 2):

Таблиця 2 – Праця ревізорів Ревізійного Союзу в Галичині за 1925 р.

Ревізори	Кількість проведених ревізій	Кількість затрачених днів	Затрачено в середньому днів на одну ревізію
Біганський	78	177	2,26
Боднар	65	135	2,07
Грабар	104	179	1,72
Гуран	48	84	1,78
Капуста	29	123	4,24
Кобилянський	16	57	3,56
Кубаєвич	34	78	2,29
Мельничук	40	65	1,65
Ольховий	73	151	2,06
Палійчук	6	11	1,83
Раковський	77	177	2,21
Стернюк	98	133	1,35
Федак	92	176	1,91
Храпливий	61	126	2,06
14 ревізорів	820 ревізій	1 673 днів	2.04

Малу кількість днів праці у декого з ревізорів (57–65 днів) слід пояснити тим, що вони працювали не цілий рік. Ревізія великих товариств може потребувати й кілька тижнів. Але краще доручити складну ревізію не одному, а двом або й трьом ревізорам, аби тільки вона не тяглася занадто довго.

6 ревізорів було в 1924 році, а в 1925 прийнято 8 нових.

11. ЗАПИС РЕВІЗІЙНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Усі виявлені недоліки ревізор повинен занотувати й систематизувати. Систематичний запис ревізорських спостережень, уложений у відповідну форму, носить назву **а к т а р е в і з і ї**.

Тільки недосвідчений ревізор складає акт ревізії одночасно з її проведенням. Річ у тім, що остаточно сформулювати свої спостереження ревізор може здебільшого тільки після закінчення ревізії, бо під час проведення ревізії можуть виникнути нові факти, які можуть вплинути на ревізорські висновки, або навіть уже помічені факти представити в іншому світлі. Тому акт ревізії складається аж після завершення самої ревізії; а під час проведення ревізії лише збирається сировий (первинний – прим. упор.) матеріал і систематизується.

Коли ревізію призначає ревізійний Союз, або якась інша установа, що дбає про розвиток кооперації, то в справах цієї установи ревізор може знайти чимало потрібних йому матеріалів для попереднього ознайомлення з кооперативом, у якому він має проводити ревізію. До таких попередніх відомостей відноситься останній баланс, надісланий кооперативом, акт останньої ревізії, сума кредиту, відкритого кооперативу, сума його заборгованості, виписки з поточного рахунку, переписка з тим кооперативом, у якому проводиться ревізія, а також відомості щодо його статуту, складу членів, складу органів управління тощо.

Таким чином, ще до виїзду на місце ревізії, у спокійних умовах кабінетної праці, ревізор може ознайомитись з усіма цими матеріалами; з одних він зробить собі потрібні замітки, а з других, можливо, зніме копію, або візьме їх навіть із собою. Відомості, добуті при ознайомленні з цими матеріалами, можуть мати навіть вплив на самий план ревізії.

Усі попередні відомості мають бути записані на окремий аркуш чи на кілька аркушів, вкладених в окрему обкладинку.

Під час проведення ревізії ревізор веде щоденник, в який записує дані про хід ревізії та свої спостереження. Акуратний ревізор не тільки нотує день ревізії, а й годину її початку і навіть години початку й закінчення кожної перерви підчас праці. Щодо спостережень, то в щоденник вони записуються в найбільш короткому формулюванні, але із зазначенням номера аркуша, на котрому вони записані докладно. До щоденника ревізор записує і ті часткові висновки, до яких він прийшов під час ревізії, бо щоденник не ревізійний акт, а лише первинний матеріал.

Аркуші щоденника складаються в окрему обкладинку.

В третю обкладинку складаються аркуші з відомостями про фактичну перевірку активів: список інвентарю, відомість фактичної перевірки товарів, матеріалів чи продуктів, список векселів та інших зобов'язань, відомість цінних паперів, частковий акт про перевірку каси та інше.

Далі, в наступній обкладинці розміщують добуті ревізією дані бухгалтерського характеру: баланс, виписки з книги особистих рахунків та інших книг, статистичні матеріали, що стосуються розвитку кооперативу та його підприємств і т. ін.

Різного роду часткові зауваження, часткові висновки, замітки, передбачення слід писати на відповідні аркуші, а ще краще, особливо при ревізії складної установи, робити їх на окремих аркушах меншого формату і вкладати у папки з відповідним матеріалом. Усі ці замітки й спостереження слід записувати з точним зазначенням статті головної книги, до якої вони відносяться, бо без цього сама нотатка втрачає всяку цінну.

Дуже часто ревізору доводиться робити різного роду розрахунки, наприклад, перевіряти розрахунок відсотків чи кальку-

ляцію. Їх також треба робити на окремому аркуші в повному порядку, нумеруючи так, щоб в разі якогось сумніву їх легко можна було б знайти.

При додержанні такого порядку праці, систематизація матеріалів, добутих ревізією, здійснюється сама собою, що дуже полегшує роботу ревізора; це має особливе значення в тих випадках, коли доводиться ревізувати установи з широко розвиненою діяльністю та складними операціями. Щоб ліпше було орієнтуватись у зібраному матеріалі, треба дотримуватись систематичної нумерації всіх зібраних матеріалів. Можна, наприклад, рекомендувати всі обкладинки нумерувати літерами: А, Б, В., аркуші цифрами: 1, 2, 3, 4., сторінки на аркушах десятковими знаками (наприклад, друга сторінка третього листа – 3.2), нарешті вкладні аркуші з замітками та спостереженнями – малими літерами: а, б, в., з додачею номера аркуша та літери обкладинки, куди цей аркуш може бути вкладений (наприклад, А2а означало би, що аркуш а, вкладений в аркуш ч. 2 обкладинки А).

Таким чином, кожне спостереження ревізора записується двічі: коротко в щоденник ревізії, докладніше на окремому аркуші, при цьому в щоденнику робиться вказівка на цей спеціальний аркуш, а на останньому – статтю головної книги, до якої це спостереження відноситься, або на інші ревізійні матеріали, з перегляду яких воно виникло.

Ще одне правило має пам'ятати ревізор: під час ревізії не слід робити ніяких ні виправлень ні заміток в книгах чи в документах, чи то в інших ревізійних матеріалах, бо це може призвести до різних непорозумінь з органами управління, а інколи навіть може збити з толку і самого ревізора. Усі поправки мають бути проведені рахівником вже після закінчення ревізії виправляючими статтями на підставі акту. Усі зауваження, усі спосте-

реження ревізор занотовує тільки на свої аркуші, на підставі яких він потім і складає акт ревізії.

Весь цей сировий (первинний – прим. упор.) матеріал, добутий ревізією, не втрачає свого значення й після складення акту ревізії. Можуть трапитись з боку органів управління обрєвізованого кооперативу якісь заперечення, може ревізоріві доведеться виступати на суді експертом, – тоді весь цей матеріал набуває особливого значення, як довідковий матеріал, необхідний для детального пояснення акту ревізії, що звичайно не вміщає в собі всього матеріалу. Тому весь первинний матеріал, добутий ревізією, слід скласти в окрему папку з написом назви обрєвізованого кооперативу та з датою ревізії і зберігати у справах ревізійного союзу чи іншої установи, з розпорядження якої ревізію проведено.

В акт ревізії належить заносити лише спостереження більш важливих фактів та їх оцінку; різні ж дрібниці тільки переобтяжували б акт та затемнювали б більш важливе, істотне. Проте, здебільшого буває необхідним звернути увагу виконавчих органів і на деякі дрібніші недоліки. Тому опріч акту ревізії слід рекомендувати ще складання ревізорських порад чи зауважень, де і вказуються недоліки меншого значення, яких ревізор рекомендує уникати в майбутньому.

12. ПОЧАТОК РЕВІЗІЇ

Від’їжджаючи на ревізію, ревізор повинен мати при собі ревізорське посвідчення або письмове доручення провести ревізію від відповідної установи, щоби відсутність такого документа не дала підстав органам управління відмовитись допустити до ревізії; це особливо важливо в тих випадках, коли передбачається провести несподівану ревізію без попередження.

Прибувши до місця осідку кооперативу, до помешкання головної контори, ревізор звертається до голови правління або його заступника з заявою про ревізію, а одночасно повідомляє про початок ревізії спостережну раду чи ревізійну комісію. У разі відсутності членів правління і неможливості негайно приступити до ревізії, ревізор може наложити на скарбницю сургучну печатку. Слід тільки зауважити, що в сільських кооперативах, по можливості треба уникати опечатування, бо воно робить недобре враження і на органи управління і на все населення.

Коли б ревізорові довелося зустрінути якийсь опір, коли б органи управління з тих чи інших мотивів відмовилися допустити його до ревізії, ревізор повинен взяти про це посвідчення від правління, а коли б воно й від цього відмовились, то ревізор повинен сам скласти акт про недопущення до ревізії; акт має бути підписаний опріч ревізора членами органів управління, а в крайньому разі бодай сторонніми свідками. Після того ревізор має повідомити телеграмою свою установу і чекати від неї розпоряджень.

Приступати до ревізії і проводити її рекомендується в присутності бодай двох членів правління та спостережної ради, чи ревізійної комісії. Слід визнати дуже бажаним, щоб ревізор залучав представників органів управління до співпраці. Ідеалом праці кооперативного ревізора можна визнати проведення ревізії в такий спосіб, щоб виходило, наче все робить ревізійна комісія, а ревізор тільки допомагає їй своїми вказівками та порадами. Тоді ревізія не обмежиться лише формальною стороною справи, бо місцеві люди ближче (краще, ліпше – прим. упор.) знають життя кооперативу, ніж приїхавший задалека ревізор, та й ревізійна комісія набуде більше досвіду й знання, необхідного

для її праці. Одначе, слід визнати, що в країнах малокультурних, де в склад ревізійної комісії входять люди з невеликою освітою, така постановка справи надовго ще залишиться недосяжним ідеалом.

13. ПЕРЕВІРКА КАСИ

Згідно наведеного вище плану ревізії, ревізор в першу чергу приступає до перевірки каси: він знайомиться з тим, що фактично є в скарбниці і складає про це частковий акт. Складання такого акту про перевірку каси особливо необхідно у випадку раптової ревізії, але й при ревізії з попередженням можна рекомендувати складання такого акту, щоб тим уникнути можливості якихось непорозумінь у випадку, коли виявиться, що фактичний стан каси не відповідає даним бухгалтерії; з огляду на те, що акт про перевірку каси підписується й скарбником і кількома іншими присутніми особами, складання його усуваються будь-які можливі суперечки про стан готівки. З тією ж метою можна рекомендувати, щоб при перевірці готівки, ревізор сам не рахував грошей, а лише уважно стежив, як рахує скарбник.

В акт має бути занесено не тільки загальну суму виявленої готівки, а також і всі розписки або які інші документи, знайдені в касі. Навіть, коли б скарбник заявив, що документи ці не належать кооперативу, що вони являють з себе його приватне листування, ревізор повинен все одно занести їх в акт лише з відповідними поясненнями: слід пам'ятати, що скарбник не має права переховувати в касі кооперативу нічого, що не має до каси прямого відношення (касові документи і важливі папери кооперативу).

У деяких випадках необхідно також зазначити докладно, в яких саме купюрах виявлена готівка. Це особливо важливо буває тоді, коли різні купюри банкнот не однаково розцінюються

населенням, як то буває, наприклад, в часи надмірної інфляції грошових знаків; так само слід зазначити в акті і всякі випадки, які можуть наводити на якісь підозріння, наприклад, коли в касі товариства, яке веде операції з дрібного продажу, готівка була б знайдена у великих купюрах.

Коли при перевірці касової готівки у ревізора з'являються будь-які сумніви або підозріння, то він робить собі відповідні нотатки на окремих аркушах і вкладає їх у відповідні обкладинки, як то було вказано вище (§11). Наприклад, коли б на думку ревізора готівка в касі була б надмірно великою, то слід собі занотувати на окремому аркуші: «Перевірити по книгах стан каси в різні моменти», або: «чи не є присутність в касі великої готівки постійним явищем». Це має значення з огляду на те, що скарбник може навмисно затримувати в касі велику готівку, щоб користуватися нею для яких-небудь власних потреб (спекуляція); опріч того, велика касова готівка є ознакою млявого ведення операцій.

В кооперативі може бути декілька кас; крім головної скарбниці можуть бути каси допоміжні, наприклад, каса – порто, тобто каса, призначена спеціально для поштових видатків; кожне підприємство кооперативу може мати свою окрему касу (кожна крамниця, кожен склад, їдальня, ошадна каса, кожна фабрика); у скарбника може бути помічник (касир-артільщик, інкасатор і т. ін.). Ревізор повинен стежити, щоб під час ревізії не передавалося ніяких сум із однієї каси в іншу, тому найкраще ревізувати одразу всі каси, для чого на допомогу ревізорів можуть бути використані члени спостережної ради чи ревізійної комісії; в особливо важливих випадках ревізор повинен взяти з собою на ревізію кількох помічників. У разі неможливості провести одночасно ревізію всіх кас, ревізор повинен опечатати

їх усі, а потім проводити перевірку послідовно. Це особливо важливо при раптових ревізіях, бо без цього вони втрачали б усі переваги ревізії без попередження.

Після перевірки готівки й складання акту, ревізор знайомиться з інструкцією скарбникові і робить належні зауваження, якщо б виявилось, що скарбник відступає від даної йому інструкції; опріч того ревізор старається дослідити ті причини, які спонукали скарбника недодержуватися інструкції.

Під час перевірки готівки не тільки припиняється прийом і видача грошей, але також і запис до книги скарбника. Ревізор занотовує в акті ревізії, на якій сторінці в книзі скарбника він знайшов останній запис по надходженнях та видатках. Можна також рекомендувати, щоб ревізор розписувався в книзі скарбника під останніми записами, виявленими ним з початку ревізії. Після перевірки готівки ревізор порівнює суму фактично виявленої готівки з сумою сальдо по книзі скарбника на початок ревізії і з'ясовує, чим пояснити різницю, якби така виявилась. Ці пояснення мають бути занесені в акт. У тих випадках, коли недостатньо часу для докладного проведення ревізії, ревізор може дозволити скарбнику зробити записи, які він знайде потрібними і вже після того порівнювати сальдо його книги з готівкою; але і в цьому випадку ревізор з особливою уважністю повинен перевірити законну підставність цих записів і документів, що до них відносяться, а також і доцільність операцій, наслідком яких вони являються, щоб переконатись, що ці записи не зроблені тільки з метою скрити недостачу готівки.

Після перевірки готівки, ревізор повинен звернути свою увагу також на те, наскільки надійним можна вважати місце переховування її; він повинен звернути увагу як на саму касову скриню (сейф – прим. упор.), так і на помешкання, в якому вона

розміщена; необхідно також пересвідчитись, чи додержуються правила, встановлені для зберігання каси, зокрема, чи додержується правило переховування каси за двома різними замками з тим, щоб ключі від них були на руках у різних осіб.

Залишається ще зазначити необхідність точно дослідити, чи немає ще якої каси, або чи не покладена якась частина грошей в банк на ім'я скарбника, або чи не дана на збереження в яку-небудь установу. Так само необхідно пересвідчитись і в тому, чи немає в касі кооперативу чийхсь чужих грошей, прийнятих на схованку (зберігання – прим. упор.). В разі з'ясування чогось подібного, це має бути занесено в акт ревізії, з усіма поясненнями органів управління.

14. ПЕРЕВІРКА ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Окрім готівки в касі часто переховуються й деякі інші активи: чеки, процентні папери, страхові поліси і т. ін. Насамперед ревізор повинен з'ясувати, що являють собою цінності цього роду: власність кооперативу, чи лише прийняті на зберігання. Так, вони можуть уявляти з себе депозити або кавції (грошові внески або застави – прим. упор.) службовців; можуть належати також яким-небудь особливим фондам (наприклад, пенсійна каса), рахунок яких іноді ведеться цілком відокремлено від загальної бухгалтерії. Все це мусить бути точно з'ясовано і записано в щоденник ревізії. Так само ревізор має з'ясувати, чи не переховуються ще де-небудь якісь цінні папери; у такому разі мають бути пред'явлені квитанції установ, де ці папери зберігаються, з точним описом самих паперів. У цьому випадку ревізор повинен дослідити, чи не взята якась позика під папери, передані на зберігання в інші установи.

Сама перевірка цінних паперів полягає в тому, що ревізор, записує їх на окремому аркуші, де зазначає назву паперу, кількість аркушів кожного сорту і їх номери, номінальну вартість і курсову вартість, по якій їх куплено; далі має бути зазначено строки кожного першого ще неодрізаного купона. Усе це заноситься в окремі наперед заготовлені відомості. Пізніше при перевірці книг, ревізор має дослідити, чи відповідають знайдені цінні папери записам в книгах і то не тільки по сумі, а й по назвах, а також встановити, які купони були реалізовані кооперативом після придбання цінних паперів та чи правильно записано суму, виручену від їх реалізації.

Разом з тим ревізор оцінює всі знайдені папери по курсу дня і з'ясовує, чи відповідає їхня курсова вартість в день ревізії тій вартості, в якій вони зазначені на балансі кооперативу. Особливу увагу ревізор звертає на те, чи немає паперів сумнівної вартості і занотовує в акт ті, становище яких на біржі не можна визнати певним.

Папери, здані в депо, ревізор заносить на окрему відомість, окремо на кожну установу, в якій вони зберігаються, щоб потім можна було перевірити, які саме позики взято під забезпечення ними.

15. ПЕРЕВІРКА ВЕКСЕЛІВ ТА БОРГОВИХ РОЗПИСОК (БОРГОВИХ СКРИПТІВ)

При докладній перевірці слід скласти також докладні відомості на векселі, боргові розписки та інші зобов'язання осіб, яким було видано позики. У цих відомостях слід подати прізвища боржників, суму боргу по кожному документу та строк боргу, або в крайньому разі принаймні строк і суму; на цій же відомості виводиться загальний підрахунок суми всіх виданих

позик. Тільки при поспішній перевірці можна обійтися без складання такої відомості, задовольнившись підрахуванням суми виданих позик по боргових зобов'язаннях.

З особливою уважністю повинен ревізор переглянути всі боргові зобов'язання: чи належно вони оформлені, чи є підписи боржників і поручителів? Чи завірено належним чином підписи сторонніх осіб? Чи в належному порядку вони зберігаються?

Коли у ревізора виникає якийсь сумнів або підозріння у фіктивності якогось зобов'язання, йому залишається пересвідчитись шляхом запиту у осіб, підписи яких стоять на зобов'язанні. Слід навіть рекомендувати при докладних ревізіях робити фактичну перевірку всіх або частини боргових зобов'язань шляхом запиту самих боржників. Цей метод, доводиться визнати досить тривалим і незручним, через це його використовують лише зрідка, але тільки він уявляє з себе надійний спосіб для боротьби з фальшивими векселями.

16. ПЕРЕВІРКА КРАМУ, СИРОВИНИ, МАТЕРІАЛІВ І ВИРОБІВ

Дуже важливу частину активу складають такі речі, як товари, заготовлені для продажу членами кооперативу, матеріали заготовлені для власного виробництва, а також вироби, що лежать на складах товариства, призначені для продажу й відправки. Часто на складах кооперативу ці речі лежать у великій кількості і являють із себе значні цінності. Перевірити їх часто буває дуже нелегкою роботою, що забирає багато часу і потребує од ревізора дуже великої уваги, бо невеличка помилка, якийсь пропуск або зарахування двічі однієї і тієї самої речі, призводить до помилки, яку потім буває дуже важко знайти, а яка, разом з тим, зводить на ніщо всю роботу, проведену ревізором.

Дехто з ревізорів-практиків вважає, що можна обійтись без перевірки цих речей, або задовольнитися лише поверхневою перевіркою їх. Однак з цим поглядом не можна погодитися. З одного боку ці речі уявляють з себе велику цінність, можливі зловживання в розпорядженні ними, а з іншого боку невмілий обрахунок цього роду активів, або невистарчаючий догляд, чи через недбальство, чи через недостатню кількість службовців, може призвести товариство до великих збитків. Отже, лише перевіривши товари, матеріали та вироби, можна цілковито пересвідчитись в належному веденні справ товариства.

Перевірку складу належить проводити навіть в тому випадку, коли він зданий на відповідальність завідуючого складом чи роздатчика, бо ці особи, при всій своїй відповідальності підлягають управі і можлива згода між ними та управою, направлена на прикриття якихось зловживань, скоєних на спільну руку, або хоч би й якихось дрібних хиб.

Часом завідування окремими складами передається членам артїлі під відповідальність цієї артїлі. Отже, і така відповідальність, хоч би вона й була цілком солідною, не дає права ревізорів залишити склади цілковито без перевірки. Хіба лише у випадку, коли склади були нещодавно обревізовані представниками артїлі і з протоколу ревізії можна бачити, що вони були знайдені в повному порядку, тоді ревізор може обмежитись частковою ревізією складів, занотувавши в свій протокол висліди ревізії, проведеної представником артїлі. Так само ревізор може використати матеріали ревізії, проведеної нещодавно за доручення банку, який кредитує товариство під запаси, що знаходяться на складі.

Для того, щоб перевірка цих речей при найменшій затраті часу була проведена якнайліпше, необхідно до неї підготува-

тись. Приступаючи до ревізії, необхідно мати на руках бланки, щоб записувати крам, матеріали та вироби, знайдені на складах товариства. Ці відомості повинні мати такі графи: назва краму, фірма, від якої товар одержано, сорт, або марка товару, ціна його (за одиницю), кількість із зазначенням одиниці (кіло, метр, і т. ін.), вартість загальна.

Перевірка може проводитись або за кількістю або за вартістю, або за кількістю й за вартістю разом, відповідно тому як ведеться облік цих матеріальних цінностей в книгах товариства. Розуміється, найбільш досконалою буде перевірка тоді, коли вона проводиться за кількістю й вартістю. Але якщо в товаристві акуратно ведуться книги допоміжні, в яких точно ведеться облік по кількості й вартості кожний сорт матеріальних цінностей, то можна задовольнитись перевіркою за кількістю; навпаки, коли на складах товариства товарів не так багато, а до того ж асортимент його дуже різноманітний, то в товаристві може бути заведено облік цих матеріальних цінностей лише за вартістю, а тому й ревізія мусить обмежитись перевіркою їх за вартістю; у такому разі ревізор, переписавши усі товари, матеріали чи вироби, розраховує їх вартість і порівнює загальну вартість усіх, виявлених ним при перевірці речей з вартістю їх по головній книзі товариства.

Тут до речі буде зауважити про необхідність перевірки також і пакувальних матеріалів, як тих, що заготовлені для відправки виробів товариства, так і тих, в яких надійшов товар чи матеріали в товариство від його постачальників. Коли б же в книгах товариства зовсім не велось обліку цього роду речей, то ревізор має відмітити це як дефект, бо ведення обліку пакувальних матеріалів, навіть якщо це й невелика цінність, є необхідною ознакою акуратного ведення справ у товаристві, тим більше, що

в кооперативах через властивий їм швидкий оборот в операціях, пакувального матеріалу часто набирається на поважну суму.

Перевірка складів кооперативної організації часто уявляє з себе дуже великі труднощі для ревізора з огляду на дуже велику кількість речей, і до того речей різноманітних, що зберігаються на складах товариства під час ревізії. У таких випадках ревізор може використати допомогу членів спостережної ради, а коли б це з тієї чи іншої причини було незручним, то ревізор повинен мати в своєму розпорядженні інших помічників; такими помічниками можуть бути або практиканти, що готуються на ревізорів, або службовці тієї установи, яка призначила ревізію (наприклад, ревізійного союзу), або члени спостережної ради інших кооперативних організацій. Вони можуть допомогти тим способом, що підготують товар для ревізії, тобто, поки ревізор перевіряє касу, вони розкладуть товар в порядку за сортами, навіть можуть його підрахувати; тоді підрахунок ревізора може бути проведений значно швидше; більше того, ревізор може перевірити не весь товар, а лише деякі його окремі сорти за вибором, аби тільки цей вибір не був зроблений навмання, а на підставі якихось міркувань (більш дорогий товар, дрібніший, чи товар, виявлений в меншій кількості і т. і.). Нічого й казати, що покладатись цілковито на підрахунок, зроблений запрошеними особами, ревізор не має права.

Наслідки ревізії: відомість кількості товару за сортами і вартості його, вирахованої ревізором після фактичної перевірки товару, належить зрівняти з тими відомостями (книгами, картками), які ведуться у завідуючого складом чи коморою, а також з тими, що ведуться в бухгалтерії. Всяке розходження має бути негайно з'ясовано. Відомість товару, складена ревізором, має бути підписана також завідуючим складом чи коморою, чи крамницею, товар якої перевірено.

На випадок можливих непорозумінь, перевірку складів слід провадити не тільки за участю особи, яка завідує ними, а також в присутності членів правління або осіб, призначених ними, а по можливості, в присутності також і членів Спостережної Ради.

Під час фактичної перевірки складів, ревізор повинен також занотувати свої спостереження щодо загального вигляду й стану складів: чи відповідає приміщення своєму призначенню (сухість, освітлення, температура, небезпека пожежі), чи належно воно ізольоване (окремий хід, капітальні стіни), чи належно воно замикається і охороняється (грати, охорона на ніч), на чийй відповідальності товар, чи розділені належно окремі роди його і сорти (чи не змішуються матеріали з виробами, або з закупленим товаром), у який спосіб проводиться відпуск краму із складів та передача його в самому складі із одної комори в другу, чи своєчасно складаються відомості передачі і т. і. Ця робота властиво не відноситься до фактичної перевірки товару, але вона проводиться одночасно, бо таким чином ревізор може зробити найбільше цінних спостережень.

Може виявитись, що частина товарів чи виробів здано в депо або на комісію на чий-небудь чужі склади, наприклад, на склади банку або транспортної контори. Тоді ревізорів доводиться обмежитись перевіркою документів; ревізор повинен порівняти ці документи з записами в книгах.

17. ПЕРЕВІРКА ІНВЕНТАРЯ

Майно, як нерухоме так і рухоме, має бути оглянуте ревізором, хіба лише за винятком якихось дрібних речей. Як і при перевірці краму, так і тут, мають бути складені інвентаризаційні відомості, у яких має бути записано все майно в таких примірно графах:

1) Назва майна з характеристикою за матеріалом та зовнішнім виглядом;

2) Дата його придбання із зазначенням статті головної книги або принаймні номера інвентарної книги;

3) Вартість на час придбання;

4) Вартість сучасна (приблизна, у порівнянні з сучасною вартістю по інвентарній книзі);

У випадку неповної ревізії, інвентаризаційні відомості можна не складати, задовольнившись переглядом інвентаря й порівнянням його з записами в інвентарній книзі. У такому випадку ревізор розписується в інвентарній книзі, а в акті лише зазначає, чи відповідає інвентар записам у книзі, та чи знаходиться він у належному стані.

При перевірці інвентаря має бути занесено на окрему відомість те майно, що взяте товариством лише в оренду або в тимчасове користування і не є власністю товариства.

18. ПЕРЕВІРКА СУМ В БАНКАХ І ІНШИХ СТОРОННІХ УСТАНОВАХ ТА АВАНСІВ, ВИДАНИХ СЛУЖБОВЦЯМ

Перевірка цієї частини активів може бути проведена лише формально, тобто по книгах товариства; коли ведеться окрема допоміжна книга для сум, внесених як вклади, чи на поточні рахунки, в різних банківських установах, або внесених як зalog в ту чи іншу установу, або як аванс, чи як пай, тоді перевірку зручніше робити за цією допоміжною книгою, а не по головній, при цьому записи допоміжної книги звіряються з записами в розрахункових книжках, виданих з установи, куди ті суми внесено, та з іншими документами, які могли б бути підтвердженням зроблених записів. Для перевірки сум, взятих з поточного рахунку, може бути використана чекова книжка, на корінцях

якої повинні бути зазначені суми, взяті з поточного рахунку. Ревізор повинен занотувати номери використаних чеків, щоб у разі потреби можна було у відповідній установі перевірити правильність записів у допоміжній книзі.

Корисним буває, занотувавши сальдо на день ревізії сум, що знаходяться в окремих установах, потім перевірити їх запитами до цих установ (інколи це можна виконати ще до закінчення ревізії).

Найбільш переконливим матеріалом для перевірки поточних рахунків слід вважати виписки з банків та інших установ, в яких товариство має поточні рахунки; такі виписки можуть бути при справах товариства, а іноді можуть бути добуті самим ревизором до ревізії чи під час її проведення.

Щодо перевірки авансів, виданих службовцям для закупок або для інших витрат, то необхідно провести ревізію у кожного з цих службовців, вимагаючи пред'явлення готівки або виправданих документів, на суму взятого кожним з них авансу.

У наслідок перевірки авансів ревизор складає відомість виданих авансів, де проти прізвища кожної особи, яка одержала аванс, проставляється сума, виявлена при ревізії як готівка і окремо сума пред'явлених документів, а також дата видачі авансу.

19. ПЕРЕВІРКА АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВИДАТКІВ

Ця нематеріальна частина балансу може бути перевірена тільки по документах, які в багатьох випадках є єдиним доказом зроблених витрат. Ця перевірка виправданих документів, які відносяться до адміністративно-господарських витрат, може бути проведена окремо, або разом з іншими виправданими документами. Сама перевірка складається з двох частин: пересвід-

чення ревізора у тому, що на кожну витрату є документ і оцінка самого документу.

Насамперед ревізор повинен переглянути всі суми видатків та звірити їх з документами, чи відповідає запис в головній (або допоміжній) книзі змісту самого документу. В крайньому разі, особливо стосовно дрібних витрат, може бути допущена перевірка документів за загальною сумою, тобто ревізор лише підраховує суми виправданих документів і загальну їх суму звіряє з загальною сумою видатків за книгою, не проводячи детальної перевірки за окремими сумами.

Щодо оцінки документів, то ревізор повинен розглянути документ і щодо його змісту і щодо його вигляду.

За змістом документ повинен містити в собі такі елементи:

- 1) Сума, на яку він виданий; ця сума має бути написана і цифрами і словами;
- 2) Прізвище особи, яка одержала цю суму; це прізвище має бути виразно написане в тексті документу;
- 3) Підпис тієї ж особи внизу документу, зроблений власноручно;
- 4) Перед підписом неодмінно має стояти слово: «одержав», або інший запис, який би підтверджував отримання грошей («рахунок оплачено» тощо);
- 5) Назва установи, від якої одержано гроші;
- 6) У документі має бути виразно зазначено, за що саме виплачена сума; якщо виплата зроблена за якісь речі, то документ повинен мати форму рахунку з точним зазначенням кожної речі, кількості одиниць кожного роду і ціни;
- 7) Дата видачі документу і самої виплати (в окремих випадках це можуть бути дві різні дати).

Усі ці елементи мають бути в документі неодмінно, бо інакше у ревізора не буде пересвідчення в тому, що виплата

проведена законно і в інтересах організації, і що документ не складений фіктивно. При добрій постановці справи ревізор може знайти у виправдних документах не тільки прізвище особи, що одержала гроші, а й точну адресу її, щоб у разі потреби можна було перевірити виплату, звернувшись безпосередньо до особи, що підписала виправдуючий документ.

На деякі дрібні видатки, як поштові, роз'їзди по місту, доставка інвентаря або-що часом буває незручно або навіть і неможливо добути належний виправдуючий документ, у таких випадках має бути складено самою управою документ, який би свідчив про здійснені витрати; такий документ повинен бути підписаний двома особами, з них одна має бути та, що цю витрату зробила. В установах, де добре налагоджений облік, підпис особи, яка здійснила витрату, ставиться, згідно вимогам інструкції, на всіх документах взагалі, а oprіч того на документі ставиться підпис голови управи або іншої уповноваженої особи, що затверджує здійснену витрату.

Щодо зовнішнього вигляду, то кожний документ має бути написаний чітко, без жодних виправлень, чи підчисток; в крайньому разі поправка може бути допущено при тій умові, що вона буде оговорена на самому документі особою, яка його підписала; що ж до підчисток, то вони не допускаються ні під якими умовами і кожную зроблену підчистку ревізор обов'язково повинен зазначити в своєму протоколі.

При перевірці адміністративно-господарських видатків треба уважно простежити чи всі суми, віднесені на цей рахунок дійсно уявляють собою видатки цієї категорії, тобто чи не потрапила сюди помилково якась сума зовсім іншого характеру, наприклад, виплата за інвентар, товар або сировину, видана позика абощо; можливо якась сума навмисно записана на цей рахунок,

щоб у такий спосіб прикрити зловживання (наприклад, розтрату майна); отже, ревізор повинен розглянути всі виправдуючі документи і за їх змістом. Так само, якщо на цей рахунок попала сума з якогось іншого рахунку, необхідно переглянути, на якій підставі це зроблено.

20. ПЕРЕВІРКА БАЛАНСУ МАТЕРІАЛЬНА

Поки ревізор проводить перепис різних частин активу, бухгалтер має скласти баланс на день ревізії. Коли баланс складено, то, закінчивши перепис активів, ревізор може приступити до розгляду балансу. Насамперед він порівнює дані активу балансу з отриманими ним самим відомостями; чи відповідає сума готівки в касі тій сумі, що значиться на балансі; чи відповідають також балансовим сумах загальна вартість інвентаря, товарів, сировини та інших матеріалів, виробів; чи відповідає сума виданих позичок тій сумі, на яку знайдено при ревізії позичкових зобов'язань чи векселів тощо. Переходячи від одного пункту балансу до іншого, ревізор пересвідчується, що кожна сума активу відповідає сумі цінностей того ж роду, знайдених ним при ревізії. Коли б виявилось якесь розходження, він вимагає пояснення від членів правління та бухгалтера і наслідок занотовує для занесення в акт. Часом рахунки головної книги мають незручну для ревізора, може навіть і взагалі незручну, класифікацію; проте ревізор має пристосувати свої відомості, добуті ним при ревізії, до тієї класифікації рахунків, на підставі якої складено баланс.

Але недостатньо пересвідчитися в тому, що сума, яка значиться в балансі, відповідає сумі, виявленій при ревізії. Необхідно ще перевірити, чи вірно здобута ця сума, бо могло, напри-

клад, трапитись, що кількість різного роду речей була занесена в відомість вірно, але була поставлена невірна ціна цих речей. Отже ревізор має перевірити подані йому ціни, принаймні щодо тих активів, які викликають у нього сумнів. Коли б такий сумнів був у нього з приводу багатьох різних речей, то перевірку оцінки можна відложити на далі і перевести її в систематичний спосіб. Джерелами для перевірки оцінки різного майна мають бути виправдані документи. Це можуть бути документи першого походження, тобто рахунки, видані фірмами, від яких одержано це майно; а також і документи другого походження, тобто передаточні і різні калькуляційні відомості; документами другого походження доводиться користуватись при перевірці речей, заготовлених в самому кооперативі: виробів або півфабрикатів, але ці відомості в свою чергу мають бути перевірені на підставі документів першого походження; більш того, інколи не можна вважати справу закінченою розглядом документів, а необхідно буває ще доповнити цю роботу ознайомленням з матеріалами попередніми, як от з листуванням, надісланими пропозиціями, преїскурантами тощо.

Далі треба встановити, чи була зроблена своєчасно необхідна переоцінка різних частин активу.

Польський кооперативний закон в §54 нормує таким способом скласти баланс:

а) подавати окремі частини майна в сумі, що не перевищує ціни придбання або коштів виготовлення. Щодо нерухомоті і предметів, призначених для постійного використання в підприємстві, треба щорічно амортизувати згідно з нормами, які встановлює статут, нище яких невільно сходти;

б) цінні папери і товари оцінювати за ринковою ціною, але не вище ціни їх придбання;

в) дебіторську заборгованість можна вказувати лише в такій сумі, за якою можна її отримати. Ту дебіторську заборгованість, яка була присуджена і протягом 2-ох років не відшкодована, слід визнавати витратами і списати з балансу;

г) уділи (паї) відображати лише в такій сумі, яка була дійсно виплачена;

д) кредиторську заборгованість вказувати в сумі, належній до сплат, а доходи майбутніх періодів виділяти окремо.

Це в першу чергу стосується рухомого та нерухомого майна; ревізор має з'ясувати, чи була нарахована амортизація та чи в належній сумі; чи не приписано до вартості майна суму ремонту чи перебудови в такому розмірі, що вартість майна на балансі стала надмірно високою. Інколи якась будівля (чи інше майно) буває споруджена господарським шляхом, а не куплена за готівку, тоді треба пересвідчитись, що оцінка її не перевищує дійсних витрат на неї. Коли до активу зараховано якесь подароване майно, то в пасиві має бути відображений відповідний капітал, рівний сумі оцінки даного майна.

Щодо товарів, то слід з'ясувати, чи була зроблена переоцінка того товару, на який за останній час понизилась ціна на ринку, або який по тій чи іншій причині вже лежить непроданий давно і уявляє з себе заваль (залежалий – прим. упор.).

Товар у дорозі, тобто товар вже висланий і записаний на рахунок кооперативу, але який ще не прибув на місце, можна перевірити тільки за документами (рахунки, фактури, накладні), на підставі яких його проведено в бухгалтерських книгах.

Сума виданих позик, або рахунок дебіторів, так само як і сума паїв, внесених в якісь установи, порівнюються з сумою, на яку було знайдено позичкових зобов'язань та розписок дебіторів, свідоцтв на внесені паї і т. д. Ревізор, як було вже зазначено,

складає відомість цього виду цінностей і суму порівнює з відповідною сумою балансу.

У разі якихсь сумнівів, треба скласти відомість боржників так, щоб при потребі можна було перевірити дійсний розмір виданих позик, хоч би й шляхом співбесіди з окремими особами. При перегляді листування також може бути з'ясовано деякі моменти, що можуть цікавити ревізора щодо виданих позик.

У деяких організаціях ведеться рахунок загальний: різних осіб, між якими можуть бути і дебітори і кредитори; інколи на балансі записана сума, що уявляє з себе різницю між загальною сумою боргів товариства та сумою виданих позик (сальдо рахунку різних осіб). У такому випадку ревізор повинен відокремити суму боргів товариства (кредитове сальдо окремих осіб) від позик виданих (дебетове сальдо окремих рахунків), що необхідно знати для загальної оцінки балансу.

Перевірка кореспондентських рахунків робиться в той самий спосіб, як і звичайних поточних рахунків; тільки для формальної перевірки тут не можна використати ні розрахункові книжки, ні книжки чеків, а тому перевірка може базуватися лише на листуванні та на конто-корентських виписках. Обмежитися перевіркою самого сальдо в даному разі не можна з огляду на те, що при кореспондентських стосунках трансакції у однієї сторони часом відстають від трансакцій у другій сторони, бо сама операція, наприклад, виплата по переказу, інколи тягнеться декілька днів, а то навіть і тижнів.

Те саме необхідно сказати і про рахунки філій в центральній установі та про рахунки центральної установи в філії; стосунки між центральною організацією і філіями з формального боку подібні до стосунків кореспондентських; певній операції органів управління відповідає операція філії, тільки слід пам'ятати, що

проводяться вони не одночасно; тому за книгами центральної організації може бути вже проведена якась операція, яку філія у себе ще не провела і навпаки. Але тут слід звернути увагу на те, що перевірка рахунку центральної установи з філіями може бути проведена цілком докладно шляхом перевірки даних ревізії центральної установи з даними ревізії філії; ці дві ревізії може робити послідовно той самий ревізор, але коли мається на увазі ревізія раптова, то ліпше, щоб декілька осіб обревизували в один і той же час і центральну установу і всі філії.

Перевірка пасивів являє з себе завжди великі труднощі і найчастіше не може бути проведена досконало. Сальдові пасивного рахунку не відповідає якась матеріальна цінність, а тому найчастіше доводиться обмежитись формальною перевіркою.

Точна перевірка рахунків пасивних може бути проведена лише остільки, оскільки кооператив кредитується в кооперативному банку, в союзі або в якій іншій установі, що підтримує кредитом кооперативи; ще до виїзду на ревізію, ревізор може взяти з собою довідку від цих установ про заборгованість даного кооперативу і порівняти ці відомості з книгами кооперативу. В інших же випадках справа стоїть далеко складніше і ревізорів нелегко пересвідчитись, чи дійсно всі борги показані на балансі кооперативу. Коли є якісь підстави думати, що правління кооперативу прийняло вклад чи зробило позичку від імені кооперативу, а не записало цієї операції в книги, то ревізорів залишається, як крайній спосіб, оголосити загальну перевірку зобов'язань, виданих від імені кооперативу і шляхом оголошення закликаючи всіх кредиторів подати заяви про суму боргу. Але слід мати на увазі, що це є крайня міра, яка може несприятливо відбитись на кредитоздатності кооперативу, бо нагадує собою конкурс.

Фактичну перевірку пайового капіталу можна провести так само, лише шляхом виклику пайовиків та перегляду членських книжок. До того треба ще додати, що цей виклик має бути не поіменний, а загальний, бо інакше ревізор не може пересвідчитись в тому, що дійсно всі пайовики записані в книгу паїв. Само собою зрозуміло, що така фактична перевірка паїв є складною і незручною для проведення, та й часу вимагає дуже багато; тому найчастіше доводиться обмежитись перевіркою частини пайових рахунків на вибірку; однак справа дуже полегшується тим, що кооперативному ревізоріві часто доводиться бувати на загальних зборах, де буває значна частина пайовиків, що дає добру нагоду для фактичної перевірки паїв.

При перевірці пайового капіталу необхідно звернути увагу на те, чи рахунок пайового капіталу уявляє з себе капітал дійсно внесений чи тільки записаний; в останньому випадку важливим моментом є наявність в активі окремого рахунку заборгованості по пайовому капіталу, що дає можливість встановити суму пайового капіталу, внесеного фактично (наприклад, на пасиві паї – 12 000, а на активі борги по внескам до пайового капіталу – 7 200, таким чином, капітал внесений фактично не 12 000 а 4 800); коли ж заборгованість по внесенню паїв записано на загальний рахунок боржників, то лише уважне дослідження дасть змогу встановити суму пайового капіталу, внесеного фактично.

Перевірити суму резервного та інших власних капіталів, показаних на балансі, можна тільки шляхом перевірки самого рахунку цих капіталів в головній книзі чи в допоміжній. Підставою для такої перевірки можуть стати протоколи загальних зборів з постановами про відрахування в ці капітали та про їх використання. Проте, в разі нестачі часу, можна задовольнитися також порівнянням суми цих капіталів на балансі, зробленому на день ревізії, з балансами, показаними в річних звітах за

минулий період. У кооперативах власні капітали мають завжди тенденцію зростати, а тому зменшення якогось капіталу показало б необхідність перевірити його рахунок докладніше.

Так само певні труднощі виникають при перевірці рахунку виплат, зроблених за рахунок майбутнього року: правильність суми, показаної на балансі, можна встановити тільки перевіrivши детально самий рахунок та виправдні документи, на підставі яких зроблено записи на цей рахунок.

При фактичній перевірці балансу найкраще з'ясовується придатність прийнятої номенклатури рахунків головної книги; отже, ревiзор має добру нагоду зробити деякі висновки щодо номенклатури, як також і щодо правильності використання окремих рахунків. Особливу увагу його в цьому відношенні має зацікавити рахунок перехідних сум, з огляду на те, що дуже часто рахівники використовують його для запису сумнівних операцій; опріч того на цей рахунок не раз попадають зовсім невідповідні суми, або через недостатні знання бухгалтерського обліку у рахівника, або через недосконалу номенклатуру рахунків головної книги. Все це примушує ревiзора детально проаналізувати цей рахунок, ознайомитися зі всіма сумами, записаними на нього; для цього потрібно скласти окрему відомість перехідних сум, яка показувала б, з яких саме сум складається та сума, що записана в балансі, складеному при ревiзії. Коли ж ревiзор знайде на рахунку перехідному якусь суму, що логічно мала б належати до якогось іншого рахунку, він повинен не тільки занотувати це, як бухгалтерську помилку, а ще й дослідити уважно походження цієї суми та поставити самому собі запитання, чи не зроблено цю помилку навмисно, щоби прикрити нею якісь більш значні недоліки, можливо навіть зловживання. Треба зазначити, що саме рахунок перехідних сум найчастіше використовують для приховування різних дефектів.

21. ПЕРЕВІРКА БАЛАНСУ ФОРМАЛЬНА ТА АНАЛІЗ ЙОГО

Щоб переконатися у тому, що баланс складений належним чином, ревізор повинен звірити його з головною книгою; якщо сальдо якогось рахунку головної книги відрізняється від відповідної суми балансу, то ревізор повинен з'ясувати причини цієї різниці, насамперед запитавши бухгалтера; якщо бухгалтер не зможе з'ясувати цієї різниці, ревізор повинен зробити собі нотатку, щоб потім з особливою увагою, докладно переглянути цей рахунок головної книги, порівнявши його з допоміжними книгами та виправдними документами.

Дуже корисно порівняти баланс на день ревізії з балансами за попередні роки, а особливо з балансом на день останньої ревізії. Різниці, які при тому виявляться, треба з'ясувати бодай поверхнево; в окремих випадках ці різниці можуть викликати якийсь сумнів у ревізора, тоді ревізор має спинитись детальніше над відповідним рахунком, або зробити собі нотатку, щоб пізніше роздивитись цей рахунок якнайдокладніше. Так, наприклад, зменшення резервного капіталу повинно привернути особливу увагу ревізора з огляду на те, що таке зменшення є явище виключне і може бути проведене лише згідно постанови загальних зборів. Зменшення пайового капіталу показує також порушення нормального розвитку кооперативу, бо свідчить або про вихід значної частини членів, або про якісь особливі втрати, які були покриті пайовим капіталом. Зменшення запасів товарів або надзвичайно велика сума готівки у скарбника найчастіше свідчить про порушення нормального ходу операцій і може викликати сумнів щодо законності або доцільності розпорядження товариськими коштами.

Зміна балансу показує зміну матеріального становища кооперативу в ту чи іншу сторону, і ревізор повинен оцінити цю зміну і зробити висновки щодо успішності розвитку кооперативного підприємства.

Деякі суми балансу варто порівняти також з кількістю членів кооперативу; наприклад, варто вирахувати, скільки пайового та резервного капіталів припадає на одного члена кооперативу, і порівняти ці суми з таким ж сумами в інших, вже обрешізованих кооперативах.

Щодо союзів (об'єднань кооперативів – прим. упор.), то варто порівняти окремі суми їх балансів не з кількістю членів в них, тобто товариств, а з кількістю членів у товариствах, що входять до складу цих союзів.

Ревізор не може обмежитись перевіркою самого балансу, він повинен вимагати подання йому оборотної відомості від останнього звіту по день ревізії. Оборотна відомість так само має бути оформлена з належними підписами, а ревізор повинен звірити її з оборотами головної книги.

Обороти по важливіших рахунках треба також порівняти з оборотами за минулі періоди. Це особливо стосується оборотів по головних операціях кооперативу; по продажу товарів, по власному виробництву, по вкладах, по дебіторах (а в кредитних товариствах по виданих позиках) і т. д. Зменшення оборотів по головних операціях говорить про занепад товариства, а збільшення оборотів по дебіторах в споживчому товаристві говорить про загрозу можливих втрат. Суму оборотів по торговельних операціях варто поділити на кількість членів і порівняти одержану суму з іншими кооперативами.

Арифметична перевірка балансу та оборотної відомості ніколи не буває зайвою; навіть в дуже добре поставлених това-

риствах не раз трапляються помилки, а інколи якась нібито арифметична помилка прикриває собою більш значні недоліки, а може навіть і зловживання.

Зробивши формальну перевірку балансу, ревізор повинен оцінити його як картину фінансового становища організації. Тут не місце докладно спинятись над тим, як робиться аналіз балансу (хто цікавиться цим того одсилаємо до книжки: Др. Павль Герстнер: «Білянц – Аналізе» Берлін 1925 ст. XV–326), але можна все ж таки вказати на головніші точки (моменти – прим. упор.) оцінки балансу кооперативної організації при ревізії. По-перше ревізор має зацікавитись відношенням мертвого капіталу до оборотного, яке свідчить про доцільне використання капіталів і дає вказівки щодо правильності постановки операції.

Далі слід подивитись який відсоток активу складає каса, бо порівнюючи велика готівка в касі не є ознакою доброї постановки справи.

Зате сума коштів, вкладених в основну операцію, відповідно до виду кооперативу (позика в кредитному товаристві, товар у споживчому, сировина, матеріали та машини у промисловій артілі і т. і.), має складати можливо більший відсоток активу. Це має особливо велике значення для кооперативів, яким доводиться дбати про найдоцільніше використання коштів.

Щодо пасиву, то слід звернути увагу на відношення власних капіталів, включаючи і пайовий до капіталів чужих, бо це характеризує фінансову стійкість організації. Часом закон ставить певні вимоги у цьому відношенні: так в Росії вимагалось, щоб борги кредитного кооперативу різним особам та установам не перевищували його основного капіталу більше як у 10 разів. У тих же кооперативах, де відповідальність членів не велика, це співвідношення повинно бути набагато меншим. У споживчих

товариства, наприклад, вважається нормальним, коли заборгованість товариства за вкладами і позиками перевищує його власний капітал не більше, як у 2 рази. Велике значення має також відношення резервного капіталу до пайового, як забезпечення інтересів пайовиків на випадок якихось надзвичайних втрат у кооперативі.

Відношення затрат короткотермінового характеру до позик і вкладів, прийнятих на короткий термін, свідчить про обачність ведення операції. Це має особливе значення в часи неспокійні, в часи порушення нормального господарського життя, коли вкладники з тієї чи іншої причини в кожний момент можуть звернутися з вимогою повернення вкладів. Якщо у нормальні часи вважалося можливим лише третину короткострокових вкладів і позик тримати в тих активах, що кожную хвилину можуть бути реалізованими, а решту вважалося допустимим використовувати на затрати довготермінового характеру, то під час господарської розрухи після світової війни дехто вважає необхідним тримати всю суму короткотермінових пасивів в таких активах, як каса, поточні рахунки в банках, цінних паперах, чи в запасах товарів, які легко можна продати, чи заставити, так щоб в кожний час легко можна було мобілізувати суму, потрібну для погашення усіх короткотермінових зобов'язань.

Коли в активі кооперативу є якісь цінності сумнівного характеру, як наприклад, борги окремих осіб, не забезпечені майном, або непевні (сумнівні – прим. упор.) процентні папери, або така валюта, курс якої може несподівано понизитись – то необхідно, щоб резервні капітали покривали бодай частину цих сумнівних активів. Обачні кооперативи завжди дбають про утворення спеціальних резервних капіталів на покриття можливих втрат по активах такого роду. Паї і акції різного роду кооперативних під-

приємств, заради обережності, слід зарахувати до сумнівних активів і обережний кооператив завжди має резервний капітал із спеціальним призначенням покривати втрати по акціях і паях союзних підприємств (підприємств спілки кооперативів – прим. упор.).

Дуже корисним буває оцінити баланс з погляду можливої ліквідації. Тоді окремі частини активу оцінюються в припущенні, що проводиться ліквідація. Отже, запаси товарів, сировини, власних виробів оцінюються тоді приблизно на 80 % їх балансової вартості; рухоме майно та «дебітори» – в 50–60 % балансової суми, паї та акції кооперативних підприємств ще нижче. Загальне правило: майно оцінюється по тій ціні, яку можна в даний момент отримати в даній місцевості, якщо його продати. Сума переоцінених в такий спосіб активів порівнюється з пасивом, якщо справа налагоджена добре, то цієї суми повинно бути достатньо на покриття не тільки чужих капіталів, а і паїв внесених учасниками кооперативу.

Візьмемо для прикладу баланс (трохи змінений) одного споживчого товариства на Словаччині, що має 76 членів і оборот 227,600 К. ч. (Корон чеських – прим. упор).

Таблиця 3

Актив		Пасив	
Статті	Сума	Статті	Сума
Каса	475	Пайовий капітал	7,600
Вклади в банках	3,555	Резервний капітал	8,330
Товари	14,720	Різні фонди	1,040
Боржники	22,461	Вклади	4,885
Інвентар	16,868	Іпотеки	22,073
Нерухомість	98,212	Борги за товар	89,934
Втрата	779	Різні особи	23,208
Баланс	157,070	Баланс	157,070

Насамперед відраховуємо від вартості нерухомого майна суму іпотек та вираховуємо відсоткове відношення всіх сум до загальної суми балансу. Тоді наш баланс матиме такий вигляд:

Таблиця 4

Актив		В % до загальної суми	Пасив		В % до загальної суми
Статті	Сума		Статті	Сума	
Каса	475	0,4	Пайовий капітал	7,600	5,6
Вклади в банках	3,555	2,6	Резервний капітал	8,330	6,2
Товари	14,720	10,9	Різні фонди	1,040	0,8
Боржники	22,461	16,6	Вклади	4,885	3,6
Інвентар	16,868	12,5	Борги за товар	89,934	66,6
Нерухомість	76,139	56,4	Різні особи	23,208	17,2
Втрата	779	0,6	—	—	—
Баланс	134,997	100,0	Баланс	134,997	100,0

АНАЛІЗ АКТИВУ. Ми бачимо, що мертвий капітал (нерухоме і рухоме майно та втрати) складає більше як 2/3 активу (69,5 %), а оборотний лише 30,5 %; тобто мертвий капітал перевищує оборотний у 2,3 рази. Наслідок цього – дуже малий оборот (227,600) у порівнянні з вкладеними в товариство капіталами. (Ще більше з'ясовується негосподарне використання коштів при перегляді відсоткового відношення окремих частин активу. Так, товар складає лише 10,9 % балансу. Між тим продаж товару складає головну операцію товариства. Занадто мало товару і в порівнянні з оборотами ($227,600:14.720 = 15\%$); це запас товару зменшився за останній час; це свідчило б про занепад товариства, отже, ревізор повинен перевірити по книгах запаси товарів на 1-е число кожного місяця).

Зате дуже велика сума заборгованості членів (16,6 % балансу); вона більша навіть за запаси товару (у 1,5 рази). Для кредитного товариства це було б природною операцією, але для споживчого – це хвороба (рочдельський принцип), (йдеться про порушення одного з принципів рочдельських кооператорів – прим. упор.).

Вартість інвентаря (12,5 %) не можна визнати занадто великою самою по собі, але вона занадто велика в порівнянні з запасом товару; це знову свідчить про безгосподарність, або про занепад товариства.

Ще більш притягує увагу вартість нерухомості (56,4 % балансу), особливо в порівнянні з запасом товарів. Таке відношення можна визнати нормальним тільки тоді, коли наше споживче товариство має власне виробництво.

АНАЛІЗ ПАСИВУ. Співвідношення між пайовими і резервними капіталами можна визнати цілком добре (1:1,1). Але відношення власних капіталів (12,6 % балансу) до чужих (87,4 %) слід визнати надзвичайно незадовільним (1:7); таке товариство не можна визнати кредитоздатним. Особливо звертає увагу розмір боргів за товар (66,6 %); вони у 7 разів перевищують вартість товарів. Очевидно, що товариство не розплачується зі своїми кредиторами; це могло бути причиною припинення відпуску товарів, що привело до зменшення запасів товару, а в майбутньому загрожувало ліквідацією товариства.

ПОРІВНЯННЯ АКТИВУ І ПАСИВУ МІЖ СОБОЮ. Воно повинно показати, наскільки успішно товариство зможе мобілізувати кошти, необхідні для розрахунку зі своїми кредиторами, у разі пред'явлення з їх боку вимог покрити борги.

Їх також (коштів – прим. упор.) не вистарчає для покриття короткострокових пасивів, до яких треба ще додати вклади 4 885 (можливо, що між вкладками є і довгострокові, але в

балансі вони є виділені окремо). Таким чином платоспроможність нашого товариства – зовсім слаба; це легко пояснюється тим, що товариство використало короткострокові пасиви на довгострокові витрати (нерухомість – 56,4 % балансу), що – неправильно.

Таблиця 5 – Дані порівняння активу і пасиву кооперативного товариства

Короткострокові пасиви:	Сума
1) борги за товар	89,934
2) різні особи	23,208
Разом	113,142
Активи до диспозиції (розрахунку – прим. упор.):	
1) Каса	475
2) Вклади в банках	3,555
Разом	4,030
Не вистачає	109,112
Активи, що можна реалізувати в другу чергу, бодай частково:	
1) товари	14,720
2) боржники	22,461
Разом	37,181

АНАЛІЗ БАЛАНСУ ПІД ПОГЛЯДОМ МОЖЛИВОЇ ЛІКВІДАЦІЇ. Окремі частини балансу при ліквідації можуть бути реалізовані приблизно так:

Таблиця 6

Каса	100 %	475
Вклади в банках	100 %	3,555
Товари	80 %	11,776
Боржники	60 %	13,476
Інвентар	60 %	11,122
Нерухомість	100 %	76,139
Разом		116,543

А чужий капітал складає:

Таблиця 7

Вклади	4,885
Борги за товари	89,934
Різні особи	23,208
Разом	118,027

Таким чином, товариство не зможе повністю розплатитись із своїми кредиторами, а пайовики цілковито втратять свої паї. Це знову вказує на його некредитоспроможність. Причина – велика заборгованість членів і великі витрати на інвентар у порівнянні з резервним капіталом, бо при ліквідації найбільші втрати виникають як раз від реалізації цих частин активу.

Товар ми оцінили у 80 % його балансової вартості. Однак, якби ревізор виявив у запасах товарів багато таких, що не користуються попитом, то слід було б оцінити його ще нижче, це особливо може бути при занепаді операцій, коли запаси товарів зменшуються, причому продається більш ходовий товар, а залишається такий, який можна реалізувати лише з великою втратою.

У цьому прикладі цікавим є ще відношення іпотеки (22,073) до нерухомості (98,212), що складає лише 22 %, тоді як звичайно можна отримати іпотечну позику в розмірі 60–70 %, а то навіть і 80 % вартості нерухомого майна. Ревізор повинен зупинитись на такому випадку і дослідити, чи відповідає балансова вартість нерухомого майна дійсній його вартості, чи проведено амортизацію в належній мірі і т. і. Може виявитись, що при можливій ліквідації не вдасться за нерухомість отримати 100 % її балансової вартості; тоді при ліквідації втрати будуть ще більші і претензії кредиторів будуть задоволені ще в меншій мірі.

З цього ми бачимо велике значення проведення ревизором аналізу балансу на місці під час ревізії. Зроблені таким чином висновки дають багатий матеріал для встановлення кредитоспроможності кооперативу. З іншого боку аналіз балансу може дати вказівки й на те, як провести оздоровлення фінансового становища кооперативу. Так, у даному прикладі можна прийняти такий план оздоровлення:

1. якщо нерухомість дійсно коштує 98,000, то можна одержати під іпотеку ще 40–50 тисяч;
2. збільшити запаси товарів на всю цю суму, що дасть можливість повніше використати приміщення й інвентар;
3. одночасно, шляхом пропаганди залучити нових членів, що призведе до збільшення пайового капіталу;
4. стягти борги з членів, хоча б частково;
5. сплатити позики, що отримані на більш тяжких умовах;
6. розвинути операції з продажу товарів; піднявши довіру до кооперативу, постаратись шляхом агітації залучити нові вклади.

22. ХИБИ БАЛАНСУ

Баланс повинен уявляти з себе вірну і ясну картину дійсного стану кооперативу на день ревізії. На жаль, практика знає, що не завжди баланс буває складений вірно: по тій чи іншій причині баланс іноді не відповідає дійсному стану кооперативу. Часом він буває просто-на-просто сфальсифікований, хоч би й несвідомо, часом він буває неточним або через невміння бухгалтера ввести в рахівництво ясну класифікацію рахунків, або через свідоме бажання неясністю балансу сховати якісь органічні недоліки у веденні справи.

Сфальсифікований баланс або не відповідає зовсім записам у книгах, або не відповідає дійсному стану речей; з огляду на те,

що в самих книгах допущено записи невірні, або зовсім не зроблено належних записів. Так, наприклад, баланс не відповідатиме дійсному стану речей, коли не проведена амортизація майна (реманенту), або зроблена не в належній мірі; ліпше для справи, коли вартість майна показана в балансі значно нижче дійсної вартості, ніж коли вона показана вище тої суми, за яку майно могло бути продане в разі ліквідації товариства. Оцінка товарів і цінних паперів тощо, також не повинна бути значно вища тої суми, яку можна отримати за них при ліквідації; краще для обережності оцінити їх можливо нижче. Звичайно в кооперативних організаціях так і буває, якщо тільки правління не зацікавлене з якоюсь метою подавати недостовірний баланс.

Затемнення балансу. (перекручення даних балансу – прим. упор.), головним чином походить від невідповідної класифікації рахунків, особливо при об'єднанні різних рахунків, при існуванні рахунків мішаних (активно-пасивних – прим. упор.). Для прикладу можна вказати на такі випадки. Коли об'єднано рахунок кредиторів з рахунком дебіторів («різні особи») і в балансі показано лише сальдо цього рахунку, то баланс дає зовсім неясний образ дійсного стану речей: сальдо по кредиту може навести на думку, що кооператив зовсім не має дебіторів або має їх лише на незначні суми, а сальдо по дебету може ввести в такий самий блуд відносно кредиторів. У таких випадках залишок на рахунку має бути розділений: в пасиві записується сума окремих сальдо за кредитом, а в активів – сума сальдо дебетових.

Об'єднання в одному рахунку векселів з іншими цінностями також вносить неясність, бо векселі для фінансового становища кооперативу мають зовсім інше значення, ніж такі цінності, як процентові папери тощо. Самі назви рахунків часто вносять неясність.

У всіх таких випадках ревізор особливу увагу повинен звернути саме на ці рахунки, розділити їх так, щоби справа була з'ясована і особливо уважно перевірити в бухгалтерських книгах ці рахунки.

Для свідомої фальсифікації балансу правління інколи робить записи і навіть операції, що не викликаються потребами. Як приклад можна навести такі операції:

а) передавши в банк сумнівні, чи може навіть безнадійні векселі, чи якісь сумнівні цінності або товари, які тривалий час не продаються, правління списує їх на рахунок сум у кредитних установах (банк), або на рахунок дебіторів. В цей спосіб правління обминає необхідність пред'явити сумнівні активи ревізорів;

б) запис в книгах фіктивного продажу векселів, цінностей чи товарів (звичайно такий фіктивний продаж переводиться в кредит);

в) вексель записується на рахунок каси, як готівка;

г) перед річним завершенням записів у книгах правління під заставу цінностей бере позику з єдиною метою показати на балансі більшу суму готівки, або сум у кредитних установах;

д) якась сума навмисне записується не на той рахунок, щоб у такий спосіб заховати якусь витрату або незаконну операцію. Особливо часто такі суми записуються на рахунок дебіторів. Тому завжди до цього рахунку треба ставитись з особливою уважністю. Іноді на рахунку дебіторів фігурують директори (члени правління), їхні родичі або службовці; такі рахунки ревізор повинен розглянути з особливою уважністю;

е) іноді можна зустріти списання за рахунок резервного капіталу втрат, про які правління не хоче доводити до відома загальних зборів; часом навпаки до резервного капіталу без відома загальних зборів приєднують якісь прибутки, особливо несподівані (виграш в лотерею, тощо);

ж) іноді значні суми записуються на рахунок організаційних витрат; і ревізор повинен уважно перевірити, чи були підстави для цього, чи не слід було ці витрати віднести на рахунок поточних адміністративно-господарських видатків (наприклад, видатки на рекламу, на відрядження, тощо);

з) часом видатки записуються неповно: наприклад, не нараховуються відсотки по вкладах аж до дня виплати їх, навмисне затягується виплата оренди, платні службовцям, тощо; часом же навпаки записуються видатки зайві, або на рахунок звітного періоду ставляться видатки, проведені за рахунок майбутнього періоду. Все це вносить неточність обрахунків. Треба лише завжди мати на увазі, що всі неточності, які впливають на зменшення зиску, в кооперативних установах не носять шкідливого характеру, бо для кооперативу і його учасників не має значення, коли цей зиск буде нараховано: в цьому чи майбутньому році (зовсім інакше стоїть справа в товариствах капіталістичних, бо там це порушує права сучасного складу акціонерів).

Всі наведені тут приклади неясностей та фальсифікації, а таких можна було би навести чимало, говорять про те, з якою уважністю ревізор повинен ознайомитись з книгами товариства, з характером записів в них та з підставами, на яких ці записи зроблено. Особливо ж уважно ревізор повинен переглядати записи на протязі останнього місяця перед складанням балансу, або звіту призначеного для опублікування.

23. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З РАХУНКОМ ЗИСКУ **(НАДВИЖКИ) І ВТРАТИ**

У звітах, разом з балансом, надається завжди також і рахунок зиску (надвижки) та втрат. Ревізор повинен дуже уважно прослідкувати, з яких сум складається цей рахунок. Звичайно на

день ревізії рахунок зиску (надвижки) і втрат не складається, але ревізор повинен розглянути уважно цей рахунок в останньому звіті і порівняти його зі звітами за минулі роки.

Цей рахунок має в кооперативах те значення, що характеризує господарність ведення справ і правильність калькуляції. Тому ревізор повинен проаналізувати, з яких саме сум складається грубий зиск (надвижка) (валовий дохід – прим. упор.) і то по кожному підприємству кооперативу зокрема і по окремих статтях. Корисним буває також встановити питому вагу грубого зиску до оборотів по тих операціях, по яких цей зиск (надвижку) одержано і порівняти цей відсоток з тим же відсотком за минулі операційні періоди або з відсотком грубого зиску по тих же операціях в інших кооперативах. Досвідчений ревізор має в своєму записнику (щоденнику) цілий ряд даних отриманих при ревізії різних кооперативів і потрібних йому для порівняння при наступних ревізіях. Ті моменти, що виділяються з ряду інших, треба взяти до уваги і чи буде цей відсоток занадто великим, чи занадто малим, порівнюючи з відсотком за минулі роки, чи з відсотком, який виявлено було ревізором в інших товариствах, – необхідно уважно простежити цю операцію, щоб встановити причину відхилення від норми. Так, наприклад, якщо в споживчому товаристві грубий зиск складає занадто високий відсоток до обороту, і коли це не пояснюється особливим асортиментом товарів, треба зосередитися над питанням, чи високий відсоток не впливає на зменшення оборотів товариства і чи взагалі належним чином поставлено в цьому кооперативі торговельні операції.

Так само необхідно зробити аналіз видатків і порівняти відсоткове відношення цих видатків до оборотів товариства, бо висота цього відсотку часто дає певну підказку щодо господар-

ності ведення справ у товаристві. Так, наприклад, у нас на Україні до війни і навіть під час війни в споживчих товариствах з нормальною постановкою справи, цей відсоток не перевищував 6-ти %, тоді як в товариствах, де справа була поставлена гірше, він становив до 10-ти %. За останній період (1921–1923 роки) в окремих споживчих товариствах цей відсоток становив 25–30 %, що явно свідчить про ненормальний хід справи.

24. РЕВІЗІЯ РАХІВНИЦТВА

Перевіривши баланс кооперативу, порівнявши його з фактичним станом на день ревізії, ревізор повинен ще пересвідчитися, чи відповідає цей баланс бухгалтерським книгам та чи уявляє він з себе дійсно наслідок проведених товариством операцій. Дуже легко звірити баланс з головною книгою, на підставі якої він складений; але чи відповідали записи в головній книзі операціям кооперативу, як вони були в дійсності проведені? В цьому можна пересвідчитись тільки шляхом перевірки бухгалтерських книг, як головної, так і допоміжних. План ревізії рахівництва можна прийняти такий:

- а) порівняння записів з документами;
- б) критичний перегляд документів;
- в) порівняння допоміжних книг з головною;
- г) перевірка арифметична;
- д) критичний перегляд головної та допоміжних книг.

Кожна з цих частин роботи може бути проведена або детально, без пропусків, або на вибір.

Можна, звичайно, скласти й інший план роботи, але треба йти по одному якомусь плану, щоб чогось не пропустити.

Звичайно ревізори присвячують найбільше уваги критичному перегляду документів. Правда, ця робота є дуже важливою: вона

не тільки дає можливість пересвідчитися в правильності записів, але розкриває способи ведення операцій. Проте, не слід приділяти мало уваги й іншій частині ревізії рахівництва: наприклад, порівняння записів з документами має таке велике значення, що без нього і перегляд документів не дав би бажаних наслідків; адже тільки це порівняння дає можливість встановити чи всі записи мають належну підставу, а без цього не може бути впевненості в правильності всього бухгалтерського обліку і самого балансу.

25. ПОРІВНЯННЯ ДОПОМІЖНИХ КНИГ З ГОЛОВНОЮ

Допоміжні книги з хронологічним записом господарських операцій порівнюються з головною книгою хронологічно у той спосіб, що порівнюються обороти за дебетом («винен») й кредитом («має») за цілий рік, а потім окремо за кожний місяць; можна це доповнити також перевіркою оборотів за кілька днів, наприклад, за тиждень. Таке порівняння оборотів за короткі періоди стає необхідним, як тільки ревізор помітить розбіжності оборотів допоміжної книги з оборотами журналу. У крайньому випадку можна обмежитися порівнянням сальдо за різні дати, але таких моментів треба взяти декілька, і чим більше, тим краще.

Ці порівняння проводяться з метою встановити, в чому саме полягає розбіжність між головною книгою та допоміжними книгами, бо кожна така розбіжність свідчить про помилку в рахівництві, а завдання ревізора – знайти цю помилку. Наприклад, якщо по журналу продажу товарів сальдо на перше число якогось місяця не відповідало сальдо за рахунком продажу товарів головної книги, то слід взяти оборот за кредитом цього рахунку з початку року і порівняти його з оборотом за кредитом товар-

ного журналу; якщо ці обороти не будуть рівними, треба таке порівняння зробити за місяцями, а потім за ті місяці, де виявиться відхилення, таке ж порівняння треба зробити по тижнях і таким чином буде знайдено ті тижні, в яких є помилки, а нарешті й самі помилки, тобто ті записи, що є причиною розбіжностей. Так само шляхом порівняння головної книги з допоміжною за дебетом можна досить легко знайти недоліки по дебету рахунку. Як тільки знайдено розбіжності головної книги з допоміжною, то ревизор уже легко може встановити причину цих розбіжностей, звіривши самий запис з документом. Тільки слід зауважити, що ревизор не повинен обмежитися простим встановленням хиби, необхідно з'ясувати, як відбилася ця хиба на балансі та на рахункові надвижки та втрат, і чи не прикриває собою ця хиба чогось більш важливого, наприклад, недостачі товарів, абощо. Порівняння з головною книгою допоміжних книг систематичних, /наприклад, книг особистих рахунків/, не може бути проведено таким простим способом. Тут доводиться робити так звані виписки оборотів і сальдо з рахунків допоміжної книги. Така виписка уявляє з себе не що інше, як зіставлення оборотів за рахунками допоміжної книги і містить в собі обороти з початку року по день ревізії і сальдо на день ревізії по кожному рахунку допоміжної книги; підсумки оборотів по усіх рахунках і підсумок усіх сальдо, повинні відповідати оборотам і сальдо відповідного рахунку головної книги. В крайньому разі можна обмежитись складанням виписки з самих сальдо допоміжної книги та порівнянням їхнього підсумку з сальдо рахунку головної книги.

Шляхом такого порівняння ревизор приходить до встановлення різниць між головною книгою та допоміжними книгами систематичного запису. Для того щоб знайти самі недоліки, які спричинили розбіжності, доводиться застосовувати, так звану,

ПУНКТИРОВКУ, тобто порівняння пункт за пунктом відповідного рахунку головної книги з записами в книзі допоміжній. Для цього ревізор перевіряє один за одним рахунки допоміжної книги й порівнює записи в них з записами в головній книзі, ставлячи олівцем в головній книзі якийсь знак проти цифр вже звірених. Внаслідок цієї пунктировки будуть знайдені всі розбіжності допоміжної книги з відповідним рахунком головної і ревізорві залишається лише встановити причину цих розбіжностей, шляхом перевірки з документом; іншими словами – знайти сам недолік, та зробити висновок про вплив його на баланс.

Щоб не збитися при пунктирові, і щоби можна було в разі потреби легко перевірити пунктировку, можна рекомендувати замість значків в рахунках головної книги писати олівцем номер рахунку допоміжних книг, в якій ця сума занесена; замість цифр можна також вживати літери, окрему літеру для кожного рахунку допоміжної книги.

Виписку оборотів та сальдо ревізор може сам і не робити, а доручити це комусь із персоналу установи, яку він ревізує. Але перевірити тотожність виписок з рахунками головної книги він повинен сам особисто. Так само в разі розбіжностей головної книги з допоміжними, ревізор може сам не витрачати часу на пунктировку, доручити її кому-небудь з персоналу, але він повинен особисто потім переглянути всі знайдені пунктировкою помилки і проаналізувати їх значення: вплив на баланс і можливість прикриття ними більш важливих помилок.

26. ПОРІВНЯННЯ ДОПОМІЖНИХ КНИГ МІЖ СОБОЮ

Порівняння допоміжних книг з головною дає можливість встановити головним чином помилки чисто формального характеру, як то помилку в цифрі або пропуск якогось запису. Для

того ж, щоб встановити деякі помилки істотні, треба порівнювати записи в окремих допоміжних книгах з записами в інших допоміжних книгах, придумуючи для того різні комбінації.

Книгу надходження товарів слід порівняти з книгою замовлень товару, ставлячи собі завдання з'ясувати, чи весь замовлений товар уже прибув. При цьому можна обмежитись перевіркою окремих замовлень. Так само можна перевірити книгу товарів з повідомленням про його відправку або з книгою одержаних фактур, якщо вона заведена.

Слід також порівняти книгу постачальників з товарною книгою, щоб переконатися, що кожному запису в кредит постачальникам відповідає запис оприходування товару.

Кредитову сторону книги товарів (вибуття товарів) слід порівняти з виручкою від продажу товарів та з книгою клієнтів, які одержують товари в борг.

Книгу матеріалів та сировини слід порівняти з книгою виробництва, а книгу виробництва з книгою готових виробів, щоб простежити, як використані матеріали і сировина, чи немає негосподарного їх використання та чи не буває серед виробів високого відсотку браку (відпадку). В такий спосіб ревізор може простежити використання окремих партій сировини або всієї сировини, яка надійшла протягом якогось часу.

Шляхом порівняння окремих книг та рахунків між собою можна провести ревізію знижок, рабатів і т. ін., як одержаних від постачальників, так і виданих різним клієнтам.

27. ПЕРЕВІРКА ВИПРАВДНИХ ДОКУМЕНТІВ

Ревізор повинен з особливою уважністю переглянути всі виправдні документи, піддавши їх критиці як з формального боку, так і по суті. Формальна перевірка документів полягає в

оцінці їх за елементами, як то було вже зазначено в розділі про ревізію адміністративних видатків; кожен виправдний документ повинен задовольняти всім тим вимогам, які там зазначено.

Вже під час перевірки книг, в окремих випадках, ревізор має нагоду звертатись до документів і може трапитись, що вже тоді, так би мовити попутно, він зафіксує в них деякі формальні неточності. Але цього не досить: необхідно переглянути підряд всі виправдні документи, бо критичний перегляд документів складає одну з головних частин ревізії.

Окрім оцінки документів з формальної сторони, слід також піддати їх перевірці арифметичній, особливо, коли вони уявляють із себе рахунки або рахунки-фактури на одержані речі.

Проте, все це складає так би мовити, лише зовнішню оцінку документів і ревізор не може обмежитися таким переглядом, а повинен ще оцінити їх по суті у зв'язку з тими операціями, в наслідок яких з'явилися ці документи. Коли документ свідчить, що була проведена якась видача, то хоч би і з формальної сторони він і відповідав всім вимогам, ревізор повинен поставити собі ще питання, на якій підставі цю видачу було зроблено, чи потрібна вона була взагалі і якщо потрібна, то чи в такому розмірі. Підставою для такої оцінки документу можуть бути умови (угоди – прим. упор.), зроблені з різними особами, листування, преїскуранти (цінники) різних фірм; на підставі цих матеріалів ревізор може перевірити висоту орендної плати, ціни закупленого інвентаря, ціни на товар тощо. При перегляді документів, ревізор повинен звернути увагу й на те, чи є на них відмітки, які свідчили б про перевірку їх органами управління, про внутрішній контроль; коли ревізор переконається в існуванні внутрішнього контролю, то він може проводити цю перевірку не так докладно, обмежуючись лише перевіркою документів на вибірку.

28. ПОРІВНЯННЯ КНИГ З **ВИПРАВДНИМИ ДОКУМЕНТАМИ**

Перевіrivши книги шляхом порівняння головної книги з допоміжними, ревiзор повинен пересвiдчитись, чи всi записи в них пiдтверджуються виправдними документами. Для цього треба порiвняти з документами або головну книгу або допомiжнi книги, в залежностi вiд того, що буде зручнiше в технiчному вiдношеннi.

Проте мало переконатись, що до кожного запису вiдноситься якийсь документ; треба ще пересвiдчитись, чи цей документ за змiстом вiдповiдає тому запису. Попутно (мимоходом) знову таки може виявитись в якомусь документi помилка, яку ревiзор ранiше не виявив. Якщо виправднi документи на адмiнiстративно-господарськi видатки вже були перевiренi ранiше при матерiальнiй перевiрцi балансу, то тепер їх можна не перевiряти; але, звичайно, можна зробити по-iншому, тобто перевiрку адмiнiстративно-господарських видаткiв вiдтермiнувати до загальної перевiрки документiв.

Найгiрше стоїть справа з документами на прихiд в касi. В деяких кооперативах готiвка записується на прихiд в касу без всякого документу, а лише на пiдставi запису в книзi скарбника. Там, де справа поставлена лiпше, можна зустрiти вже ордери (асигнати на прихiд). Проте не завжди прибутковий ордер (асигната) являє собою цiлком переконуючий документ: часто його виписує й пiдписує сам скарбник; тодi прибутковий ордер не дає жодної гарантiї проти помилок або зловживань; скарбник може зовсiм не виписати ордера на якийсь прибуток, або виписати його не на ту суму. Тому далеко бiльшу гарантiю уявляють з себе прибутковi ордери, пiдписанi окрiм скарбника ще й рахiвником; а ще лiпше, коли прибутковий ордер уявляє з себе

копію квитка, виданого особі, від якої одержана оприбуткована сума.

Але найбільш переконуючим прибутковим документом слід вважати заяву про внесення грошей, написану й підписану тою особою, що їх вносить. Звичайно, і це не гарантує від зловживань; наприклад, таку заяву можна зовсім викинути, одержавши гроші; але принаймні це є доброю гарантією проти несвідомих помилок, а щоб уникнути зловживань, можна вимагати, щоб такі заяви писалися на нумерованих бланках. Як відомо, ніщо не може гарантувати від зловживань, але справа повинна бути поставлена завжди так, щоб в разі зловживання залишився якийсь слід, якийсь доказ злої волі, який не дав би можливості злочинцеві виправдуватись помилкою. Пам'ятаючи про можливість помилки в прибуткових документах, або навіть втрати їх, ревізор не може обмежитись порівнянням записів з прибутковими документами, а повинен перевірити по можливості самі записи по суті. В допомогу цьому стає подвійне рахівництво, яке передбачає при кожному запису на прихід каси відповідний запис і на якийсь інший рахунок. Наприклад, якщо невірно була записана на прихід каси виручка за товар, то це відбилось би також і на рахунку товарів чи крамниці, і це було б помічено ревізором при фактичній перевірці активів.

Виправдними документами про кількість товарів є рахунки або фактури на товар, відправлений кооперативу, а на видачу товарів документом можуть слугувати копії рахунків чи фактур на товар, відправлений кооперативною установою, або відомості продажу товарів.

Документи на такі меморіальні записи, як сторнування, виправлення статей, закриття книг в кінці року, уявляють з себе лише інформацію бухгалтерії, підписану або самим бухгалтером

чи рахівником, або ще й головою правління. По своєму характеру вони являють з себе не виправдання, а лише пояснення зробленого в книгах запису, а тому ревізор повинен проаналізувати їх якнайдокладніше, щоб переконатись в правильності запису.

Списування з резервного та інших капіталів повинні мати виправдним документом не що інше, як копію постанови Загальних Зборів (чи зборів уповноважених), про використання цих капіталів, або принаймні вказівку на протокол Загальних Зборів і ревізор кожен раз повинен знайти в протоколах Загальних Зборів підставу для такого списання; саму постанову Загальних Зборів ревізор повинен оцінити як з погляду законності, так і з погляду доцільності.

29. ПЕРЕВІРКА ПІДРАХУНКІВ В КНИГАХ

Переконання в тому, що книги в кооперативі ведуться правильно, ревізор може отримати лише після того, як перевірить не тільки записи в книгах, а й підрахунки, тобто підсумки по сторінках, підсумки місячні та підсумки за весь рік. В цих підсумках можуть бути помилки, які вплинуть і на баланс чи на рахунок зиску та втрат; можуть бути й неправильності, зроблені навмисне, щоб замаскувати якийсь більший недолік, може навіть зловживання. Отже, ревізор повинен присвятити частину своєї праці перевірці підрахунків, як в головній книзі, так і в допоміжних, інакше втрачає свою вартість порівняння головної книги з допоміжними, зроблене шляхом порівняння підсумків чи сальдо. Більше того, ревізор кооперативних установ з огляду на те, що його діяльність носить також і інструкторський характер, не може не рахуватись з тим, що через недосвідченість рахівників в дрібних кооперативах, помилки такого роду бува-

ють явищем дуже розповсюдженим. Треба також звернути увагу на перенос сум з однієї сторінки на іншу та з кінця одного року на початок другого.

Така арифметична перевірка може бути зроблена не підряд, а на вибірку, але там, де ревізор знайшов одну-дві помилки цього роду, явно виникає недовіра й до інших підрахунків і виникає необхідність перевірити їх детальніше. Коли перевірка підрахунків зроблена на вибірку, то про це слід зазначити в журналі ревізії.

Можна рекомендувати ще перевірку підрахунків приблизну. В цьому випадку ревізор перевіряє підсумки лише з тою чи іншою точністю, наприклад, лише тисячі, чи з точністю до ста, що дуже прискорює перевірку. В інших випадках можна рекомендувати навпаки перевіряти самі одиниці; це дуже доцільно тоді, коли є підстава підозрівати якусь несвідому помилку, особливо в тих випадках, коли встановлено розбіжності головної книги з допоміжними і треба знайти причину цих розбіжностей.

В книзі «журнал-головна» по американській системі часто буває доцільним перевірити перенесення шляхом порівняння дебетових сум з кредитовими: додаються окремо всі суми, що переносяться по дебету, а окремо ті, що по кредиту, і коли підсумки будуть не рівні, то це вказує на помилку; щоб знайти цю помилку, записується різниця між підсумками і в такий же спосіб перевіряються попередні переноси; як тільки ревізор дійде до переносу, де такої різниці вже не було, або буде різниця вже інша, то це вказуватиме, що помилку треба шукати після цього переносу на наступній сторінці. Знайшовши помилку, ревізор повинен проаналізувати її: чи вона є наслідком невміння або неухважності, чи може вона зроблена свідомо. Для цього ревізор повинен якнай докладніше ознайомитися з усіма записами, зроб-

леними на тій сторінці, де знайдено помилку і ті операції, внаслідок яких з'явилися ці записи.

При перевірці підрахунків ревізор може прискорити свою роботу, використовуючи різні методи спрощення підрахунку; особливо це може бути застосовано для пошуку чисто арифметичних помилок. Але тут не місце говорити про ці методи, це вже галузь комерційної арифметики.

30. ЗАГАЛЬНІ ХИБИ РАХІВНИЦТВА

Переглядаючи книги, ревізор не може не звернути уваги на помилки чисто технічного характеру, як наприклад, плями, переправлення, а особливо підчистки. Здавалося б, це недоліки – щонайбільше формального характеру. Між тим дуже часто за такими поправками якраз криється якесь зловживання. Зокрема, ці поправки можуть бути зроблені після перевірки книг ревізійною комісією, щоб в такий спосіб уникнути її контролю. Ревізор не тільки повинен відмітити в акті всі недоліки такого роду, а й спинитись з особливою уважністю на тих записах, де такі недоліки знайдено. Подібні недоліки являють собою залишені незаписаними рядки: можливо, що це – просто неакуратність, а можливо, що рядок залишено навмисно, щоб записати в нього щось після ревізії. В рахівничих книгах не слід цього допускати, а коли вже це допущено, то такі рядки слід прокреслювати так, щоби на них нічого не могло бути записано.

Як відомо, книги повинні бути написані чорнилом. Коли б ревізор знайшов в книгах записи олівцем, то не може не викликати у нього підозри, що це зроблено навмисно для того, щоб пізніше можна було витерти гумкою й написати щось інше. Тому всі записи, зроблені олівцем, він повинен перевірити з особливою уважністю і відобразити їх в акті ревізії.

Подібними хибами слід вважати також несвоєчасність записів, неясність, неповноту, а особливо двозначність пояснення оборотів, наприклад, «Гриценко – пай» (вніс чи одержав?), або «Повернуто різний товар» (хто кому повернув), а також несвоєчасність підрахунків в книгах. Всі ці недоліки можуть виникнути через недбайливість рахівника, але можуть бути й наслідком бажання заховати якісь зловживання, бажанням залишити можливість переправити записи. Те саме можна сказати і про поправки в переносах сум; вони можуть бути наслідком виправлення знайдених помилок, але можуть бути й наслідком поправок, зроблених із злим наміром. Ревізор повинен віднестися до таких випадків з великою уважністю і проаналізувати характер цих хиб.

Збереження книг за минулі роки, прошнуровка книг теж не може не бути предметом уваги ревізора, як і деякі загальні дефекти в рахівництві, наприклад, недостача допоміжних книг, невідповідна класифікація рахунків, або взагалі невдала система всього рахівництва; ревізор повинен на все це звернути увагу і помічені дефекти відмітити в акті ревізії.

31. КРИТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ РАХІВНИЦТВА

Організація рахівничого відділу (відділу бухгалтерії – прим. упор.) повинна також притягти до себе увагу ревізора. Недосконала організація рахівництва утруднює, а часто й унеможлиблює саму ревізію. Насамперед ревізор повинен звернути увагу на те, на скільки відокремлено бухгалтерію від інших відділів, особливо від операційних. Він повинен зупинитися над питанням, чи не доручається персоналу рахівничого відділу проводити якісь операції, або виконувати якісь господарські функції, бо таке поєднання обов'язків завжди утворює ґрунт для

зловживань; особливу небезпеку являє доручення бухгалтерському персоналу виконання якихось обов'язків в касі (виплата платні робітникам, реалізація купонів або чеків, маніпуляції з залізничними накладними листами (фрахтами) тощо. Виявивши щось подібне, ревізор не тільки повинен записати це в акт ревізії, а з особливою уважністю має провести детальну ревізію цих операцій.

В акті ревізії повинні бути зазначені всі дефекти (хиби), виявлені в роботі відділу бухгалтерії, несвоєчасність записів, відсталість у веденні бухгалтерських записів, від чого б вона не походила: від відсутності в відділі належного персоналу, чи належної фахової підготовки його, чи то бухгалтерський відділ несвоєчасно одержує належні відомості від інших відділів.

Організація самоконтролю або так званого внутрішнього контролю повинна привернути також серйозну увагу ревізора, тим більше, що добра постановка самоконтролю з одного боку полегшує працю ревізора, а з іншого – дає деяку гарантію відсутності зловживань. Зокрема, ревізор повинен звернути увагу на те, на скільки акуратно й дбайливо проводиться щорічна інвентаризація. Він повинен ознайомитись з інвентаризаційними відомостями, як і взагалі з усіма актами ревізійних та контрольних органів.

32. КРИТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ

Недоліки в організації управління часто тягнуть за собою дуже тяжкі наслідки для кооперативу; не раз стають на перешкоді нормальному розвитку діяльності кооперативу, часто вони бувають причиною втрат. Тому ревізор не може не піддати критиці організацію управління, головним чином з погляду доцільності. Проте, приступаючи до такої критики, ревізор пови-

нен пам'ятати, що практика знає багато способів організації управління, які можуть бути виправдані місцевими обставинами, а часом навіть індивідуальністю керівників кооперативу. Не можна вимагати, щоб ведення справ скрізь було поставлено за одним зразком. Отже ця критика повинна бути дуже обережною, з врахуванням місцевих особливостей. Навіть з деякими помилками часом доводиться миритися, аби тільки не вносити кардинальних змін в організацію. Особливо обережним треба бути з порадами реорганізації, хоч би й часткової, бо часто реорганізація дуже шкідливо відбивається на веденні справ, хоч би вже тим, що вимагає коштів та затрат часу на пристосування персоналу до нового порядку.

Ревізор повинен з'ясувати собі загальну схему організації управління; в установах зі складними операціями та численним персоналом слід навіть накреслити схему управління, де було б зазначено місце окремих відділів та підвідділів, окремих старших службовців (з високою платнею) та кількість молодших службовців. Уявлення схеми управління дасть можливість ревізорів зробити висновки про доцільність розподілу праці й компетенції між окремими відділами та окремими особами, зокрема між виборними та нанятими службовцями.

Так само має велике значення доцільний розподіл функцій між центральною установою та її філіями.

Далі ревізор повинен звернути увагу на фахову підготовку персоналу, особливо тих осіб, що займають відповідальні посади, на їх службовий стан; необхідно також звернути увагу на кількість службовців, дуже важливо порівняти збільшення штату із збільшенням оборотів по кількості та по вартості, а також відношення загальної суми оплати службовцям до суми оборотів кооперативу в різні періоди. Якщо сума виплаченої платні

зростає швидше, ніж сума оборотів, то необхідно з'ясувати причину цього небажаного явища. Як матеріали при критиці управління можуть бути використані протоколи органів управління, правила, інструкції, колективна умова з персоналом, де така є та інші. Окрім того, ревізору може послужити інформація від окремих осіб зі складу органів управління, або навіть і службового персоналу; така інформація однак має служити ревізору тільки для з'ясування справи; робити ж з них висновки можна лише з великою обережністю і то уважно перевіривши. Заносити ж в акт ревізії можна тільки те, що базується на протоколах чи на яких інших матеріалах документального характеру.

Взагалі можна рекомендувати не дуже захоплюватися цією частиною ревізорської роботи: досить обмежитись лише основними рисами, не вдаючись в деталі.

З огляду на особливе значення листування для всякої установи, отже і для кооперативної, ревізор не може не уділити уваги ревізії діловодства. Вже була підкреслена необхідність звертатися до листування для перевірки цін. Тепер можна додати, що більш детальне ознайомлення з листуванням дасть можливість ревізору ясніше уявити собі життя кооперативу, ведення справ в ньому.

Сама організація листування, ведення реєстру вхідних паперів та вихідних, нумерація листів, також повинні привернути увагу ревізора так само, як і збереження кореспонденції; ревізор повинен піддати критиці як порядок зберігання ще не виконаних листів, так і порядок зберігання кореспонденції уже виконаної (архів).

За листуванням ревізор може зробити висновок відносно швидкості виконання справ в кооперативі: ідеалом має бути відповідь на листа в той же день, коли його одержав кооператив.

Помітивши затримку в виконанні якоїсь справи, ревізор повинен дослідити причину її і з'ясувати, чи не мала ця затримка якихось шкідливих для кооперативу наслідків. Критиці повинен підлягати також і порядок передачі необхідних відомостей (документів) бухгалтерським відділам від відділів операційних, бо несвоєчасна передача цих відомостей звичайно буває причиною багатьох дефектів у рахівництві.

33. РЕВІЗІЯ КОШТОРИСУ Й ОПЛАТИ ПРАЦІ

В кожному добре організованому підприємстві повинен існувати господарський план, або кошторис (бюджет), складений на поточний операційний рік наперед. Переглядаючи цей кошторис, ревізор повинен спинити свою увагу на нормах оплати праці як осіб, що працюють на виборних посадах, так і найнятих службовців. Якщо платня окремих службовців зазначена в самому кошторисі або в окремому тарифі, то належить оцінити доцільність встановлених норм; особливу увагу слід звернути на оплату праці фахівців, яка звичайно тарифами не передбачається; в даному разі слід поставити питання, наскільки платня, встановлена для окремих фахівців, відповідає їх освіті й практичному стажу.

Розглядаючи загальні витрати по окремих відділах, слід порівняти їх з валовим доходом, що передбачається кошторисом по цих відділах, бо праця кожного відділу повинна дати такі прибутки, які змогли б покрити видатки по цьому відділу і ще дати деякий лишок на покриття частини витрат по секретаріату, бухгалтерії і інших видатків по загальному управлінню. Цей самий принцип покриття видатків власними прибутками відноситься до філій і агентств. Лише недавно організовані відділи чи філії можуть претендувати на покриття їхніх видатків за рахунок загальних прибутків підприємства в цілому.

Слід також дослідити прибутковість окремих операцій, особливо в тих відділах, які не покривають своїх видатків.

Ревізор кооперативної організації повинен звернути увагу й на ті сторони її життя, які зовсім не цікавили б людину, що ревізує якесь капіталістичне підприємство. Маючи на увазі загальний розвиток кооперативного руху, ревізор кооперативної установи має ознайомитись з умовами праці службового персоналу, з порядком одержання відпусток, лікування службовців, користування санаторіями; його повинні цікавити санітарно-гігієнічні умови праці, а також можливість для службовців користуватись пенсійними касами.

Особливу увагу мусить ревізор звернути на те, чи ведеться якась культурно-просвітницька робота з метою підняття інтелекту кооперативних службовців та надання їм можливості розширити свою освіту, підняти кооперативну свідомість, здобути фахові знання, необхідні для успішного поступу в службовій кар'єрі. Загальні інтереси кооперативного руху в цілому вимагають збільшення кадрів добре підготовлених працівників, і кожна кооперативна організація повинна щось для того зробити: якщо не улаштувати спеціальні курси для своїх службовців, то принаймні дати їм можливість прослухати курси, улаштовані іншими установами. Матеріалом для ознайомлення з цього роду діяльністю можуть служити існуючі в кооперативі правила, постанови загальних зборів, правління та спостережної ради, а також інформація, одержана від членів органів управління та службового персоналу.

Для досконалого проведення ревізії ревізор повинен уважно переглянути відомості виплат службовцям та робітникам, а також окремі розписки та поштові квитанції (коли платня комусь висилається поштою) та інші документи, які цього стосуються.

Він повинен переконатися, що в ті відомості не внесено якісь фіктивні суми, що там немає, так мовити «мертвих душ», що зазначена там платня відповідає встановленим нормам, що немає якихось невинуватено високих виплат. Одночасно має бути перевірений запис покарань (штрафів), проведення відррахувань в пенсійну та інші подібні каси.

Там, де оплата здійснюється натурою чи практикуються якісь видачі товаром, слід перевірити ціни, за якими розцінюються видані речі, а також простежити, чи взято до уваги ці видачі при складанні виплатних відомостей. Там, де має місце видача авансів в рахунок платні, слід також перевірити, чи видана авансом сума, відррахована при складанні платіжних відомостей.

З особливою уважністю слід перевірити, за якими нормами вирахована поштучна, акордна й позачергова платня, а також провізія, комісія та добові торговельним агентам чи іншим службовцям, що бувають в роз'їздах. Самі виплатні відомості та інші документи на оплату праці мають бути перевірені також і арифметично, і щодо підписів осіб, які одержали платню. Шляхом порівнянь підписів в різних відомостях та розписках досвідчений ревізор може встановити чи немає фіктивних виплат. Корисно порівнювати документи на оплату праці з робочими книжками чи картками, відомостями на поштучну та позачергову роботу та з відомостями контролю коло воріт, що складає брамний (черговий на прохідний – прим. упор.) щодня у добре організованому великому закладі.

Не зайвим буває спинитись над питанням, чи не та сама особа складає відомості, яка й видає платню; якщо б це підтвердилось, то слід з особливою уважністю перевірити виплатні відомості з фактичним станом речей. Найкраще ревізію оплати праці проводити за участю місцевої ревізійної комісії, яка швидше може помітити зловживання.

34. СИСТЕМАТИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВИТРАТ

При перевірці документів перевіряються й ті документи, що відносяться до адміністративно-господарських видатків. Однак в цей спосіб ревизор переконується лише в тому, що кожна витрата адміністративно-господарського характеру має свій виправданий документ. Це чисто формальна перевірка і нею обмежитись не можна; необхідно ще перевірити доцільність видатків цього роду; чи потрібно було робити такий видаток? Чи не можна було обмежитись витратою меншої суми?

При добре поставленому рахівництві ведеться окрема книга адміністративно-господарських видатків, в якій вони розбиті по групах: платня членам правління, службовцям, подорожні витрати, помешкання, опалення, освітлення, канцелярські витрати, податки, поштово-телеграфні видатки тощо. Це дає можливість систематично розглянути кожну групу видатків і помітити порушення правил ощадливого господарювання. Коли такого групування видатків не зроблено, то ревизор повинен зробити її сам, або доручити це комусь із бухгалтерії і потім уважно перевірити кожну статтю видатків окремо. Коли б якась група видатків здавалася занадто великою, слід зробити більш детальну специфікацію цієї групи аж до підрахунку кількості олівців, паперу і т. ін., виданих протягом року в середньому на одного службовця.

Одночасно слід звернути увагу й на те, в який спосіб ведеться контроль витрат господарських та канцелярських матеріалів і переглянути книги видатку цих матеріалів, якщо вони ведуться в належний спосіб. Треба також порівняти кожну групу видатків з такими ж видатками за минулі роки і в разі збільшення їх, встановити причину цього збільшення. При зрості оборотів кооперативу може зростати абсолютна сума адміністративно-

господарських видатків; але недопустимо, щоб зростало відсоткове відношення цих видатків до обороту. Тому ревізор повинен встановити по якій саме групі видатків зросло їх відсоткове відношення до оборотів і детальним аналізом цієї групи з'ясувати причину зростання. При зменшенні обороту звичайно зростає й відсоткове відношення адміністративно-господарських видатків до обороту. Але можна зменшити абсолютну суму цих видатків принаймні по деяких групах. Отже, ревізор повинен з'ясувати, що саме зробило правління в напрямі зменшення видатків, особливо, якщо зменшення оборотів набрало затяжного характеру.

Корисно також скласти порівнюючу таблицю оборотів, адміністративно-господарських видатків та їх відсоткового відношення по місяцях і докладно проаналізувати видатки за ті місяці, де це відношення буде особливо високим.

35. РЕВІЗІЯ ОПЕРАЦІЙ

Дбаючи про розвиток кооперативного руху взагалі, ревізор не може пропустити ті недоліки, які перешкоджають розвитку того кооперативу, який він ревізує. Тому він ні в якому разі не може віднестись до свого завдання так формально, як, наприклад, це може зробити ревізор, призначений реєстраційним судом. Кооперативному ревізоріві не досить переконатися в тому, що справа ведеться правильно, що немає ніяких зловживань; він повинен звернути увагу також на успішність діяльності кооперативу, він повинен дослідити хід операцій кооперативу, ставлячи завжди перед собою питання чи немає якихось хиб у веденні операцій, таких, які перешкоджали б їх успішному розвитку, або загрожували б втратам для кооперативу. Вже в загальному керуванні справами кооперативу може бути якийсь

недогляд, що може причинити в майбутньому великі втрати. Насамперед це відноситься до страхування майна: інвентаря, запасів сировини, товарів, виробів. Через недбайливість або через хибне бажання заощадити видатки на страхування, правління може не забезпечити якогось майна, що належить кооперативу і кооператив залишитися під загрозою втрат, можливо, дуже великих. Ревізор повинен переглянути страхувальні поліси, порівняти їх з інвентарною книгою та взагалі з активами кооперативу, щоб пересвідчитись, чи застраховано все те, що слід застрахувати. Це має значення не тільки для самого кооперативу, а й для тієї установи, яка його кредитує, бо забезпечення збереження майна пов'язано з його кредитоспроможністю. Беручи до уваги, що кооператив повинен дбати про своїх службовців, що від їх забезпеченості залежить продуктивність їх праці та відданість інтересам кооперативу і всього кооперативного руху, – кооперативний ревізор повинен звернути увагу на те, чи застраховані службовці як від нещасних випадків так і на старість. Здавалось би, що в разі незастрахування службовців, кооперативу не можуть загрожувати якісь там втрати, але кооперативний ревізор, якому постійно доводиться виступати в ролі інструктора, повинен завжди пам'ятати і звертати увагу керівників кооперативу на те, що незабезпеченість і незадоволення службовців може бути перешкодою для успішного розвитку підприємств кооперативу. В тих же державах, де закон передбачає обов'язкове страхування службовців, невиконання цього може призвести до значних матеріальних втрат.

Для кооперативного ревізора має значення і те, в яких установах здійснено страхування; там, де уже функціонують кооперативні страхові підприємства, майно і службовий персонал мають бути застраховані в них, а не в приватних страхових уста-

новах. Коли б кооператив віддав перевагу приватній установі перед кооперативною, то ревізор повинен з'ясувати причину цього. Адже ревізор повинен добре пам'ятати, що недодержання кооперативної солідарності стоїть на перешкоді розвитку кооперативного руху.

Своєчасність сплати податків не має прямого зв'язку з інтересами ні окремого кооперативу, ні кооперативного руху в цілому. Проте ревізор не може обминути і цієї справи, оскільки ті чи інші неправильності сплати податків можуть привести до покарання кооперативу з боку відповідних урядових чинників. Зокрема при перегляді виправдних документів ревізор повинен простежити, чи оплачені належним гербовим збором (штампелем) рахунки, фактури, розписки тощо.

Складання умов з різними особами та установами уявляє з себе дуже важливу річ в житті кооперативу; рідко якому кооперативу не доводиться складати умови на оренду приміщення або землі, умови зі службовим персоналом; кооперативу закупочному доводиться часто складати умови з різного роду поставальниками; кооперативи зі збуту та промислові артілі часто самі виступають в ролі поставальників і складають умови на доставку тих чи інших продуктів. Від того, як складено ці умови, залежать взаємовідносини кооперативу з його контрагентами і успішність самих операцій. Часто якась помилка в умові з контрагентами приводить кооператив до значних втрат. Тому ревізор повинен ознайомитись з усіма умовами, складеними письмово чи хоч би й словесними, і оцінити їх з погляду вигідності для кооперативу. Особливу увагу при цьому ревізор повинен звернути на неясності в договорі, бо кожна неясність може бути витлумачена не на користь кооперативу. Повинен ревізор звернути увагу також і на те, як кооператив додержується умов,

і чи не було яких втрат, що походили б з порушення термінів чи яких інших умов. Інколи на практиці доводиться зустрічатись з умовами, які по своїй суті не можуть бути виконані; підписуючи таку умову, члени правління, можливо, наперед знають, що ця умова не може бути виконана, але свідомо ставлять кооператив в трудне становище, переслідуючи якісь особисті інтереси. Такі випадки доводиться кваліфікувати як зловживання довірою кооперативу і ревізор в акті ревізії повинен не тільки відобразити недоліки такої умови, а й освітити ті прикрі наслідки, які вона може мати для кооперативу.

Далі, ревізор повинен присвятити чимало уваги фінансуванню операцій, які веде кооператив. Самі джерела кредиту, якими користується кооператив, не можуть не зацікавити кооперативного ревізора, з огляду на можливість залежності кооперативу від його кредитора. У разі високої заборгованості кооперативу некооперативним установам ревізор повинен з'ясувати причини цього небажаного явища та можливість його усунення.

Ревізор повинен також зацікавитись висотою відсоткових ставок за позиками. Високі відсотки завжди негативно відбиваються на операціях кооперативу, а в окремих випадках можуть навіть уявляти з себе не що інше, як зловживання. Тому, у випадках особливо високих відсотків за позичками, ревізор повинен не тільки відмітити в акті ревізії цей випадок, а й з'ясувати по можливості дійсний його характер, або, принаймні зафіксувати прізвище кредитора і звернути на цю позичку особливу увагу членів спостережної ради.

Успішність ведення операцій залежить не тільки від добре поставленого фінансування кооперативу, а й від уміння використати готівку й кредит. Якщо в касі кооперативу постійно перебуває стала велика сума грошей, то це говорить не про на-

лежне його фінансування, а швидше про невміння використувати готівку; це може бути ознакою бездіяльності або й негосподарності, особливо, коли кооператив має багато боргів. Тому ревізор має уважно переглянути рахунок каси і встановити його сальдо в різні періоди: якщо б він знайшов, що це сальдо часто буває занадто великим, то він повинен встановити причину цього. Раніше вже було зазначено, що постійно велике сальдо по рахунку каси може також викликати підозріння в тому, що скарбник або й все правління користуються готівкою для якихось особистих потреб.

Так само необхідно звернути увагу на те, як довго службовці затримують у себе на руках аванси, отримані на проведення закупок або яких інших витрат. Якщо з'ясується, що службовці, виборні чи найняті, затримують на руках значні суми грошей і протягом кількох місяців не здають звіти про витрати їх, то виникає підозріння, що вони користуються цими сумами для особистих цілей, ослаблюючи фінансову міць кооперативу.

Якщо кооператив веде якісь операції, що вимагають довготривалих затрат, ревізор повинен з'ясувати, як ці операції забезпечені коштами; зокрема ревізор повинен звернути увагу на забезпечення власного виробництва потрібними коштами. Якщо для довготривалих затрат використані позичені кошти, то необхідно подивитись, чи термін позики відповідає терміну понесених затрат; якщо ні, то чи може бути покрита позика з інших джерел. Неправильне використання позичених коштів ніколи не причиниться до успішних операцій кооперативу, а лише приведе втрату його кредитоспроможності.

Деякі кооперативи й союзи (об'єднання кооперативів – прим. упор.) для проведення великих закупок беруть від своїх учасників аванси, які з одного боку забезпечують зроблені замов-

лення, як завдаток, а з іншого боку допомагають фінансувати самі закупки. Таку постановку справи можна тільки вітати, але ревізор повинен подивитись, чи дійсно прийняті кооперативом аванси використано на ті закупки, для яких вони внесені, а чи не використав кооператив /чи союз/ їх на якісь інші операції, що не мають нічого спільного із замовленням його учасників, з цим треба боротись, бо рано чи пізно наслідком такого ведення справи буде повна недовіра до кооперативу з боку його членів.

Так само слід визнати недоліком, коли кредитний кооператив веде торговельні операції на власний ризик не на спеціально призначені для того капітали, а на загальні оборотні кошти, одержані шляхом вкладної операції; торговельні операції визнаються більш ризикованими ніж кредитні, а тому повинні бути забезпечені спеціальними капіталами, принаймні в сумі можливого ризику.

36. РЕВІЗІЯ ЗАКУПОЧНИХ ОПЕРАЦІЙ

У багатьох кооперативах закупки є однією з найважливіших операцій: закупка різного роду товарів або сировини для власного виробництва, процентових паперів, іноді іноземної валюти можна зустріти майже у кожному кооперативі, не кажучи вже про закупку інвентаря. Від правильної постановки справи закупок в значній мірі залежить успішність розвитку кооперативних підприємств, отже, дуже бажано, щоб ревізор присвятив частину своєї уваги ознайомленню із закупочними операціями, оцінюючи проведення їх з погляду господарчої доцільності.

Насамперед належить установити у яких фірм кооператив проводить свої закупки, у кооперативних чи приватних. Це питання не має особливого значення з погляду інтересів даного кооперативу, якщо тільки це не впливає на якість і закупочну

ціну товару, але з погляду розвитку кооперативного руху в цілому дуже важливо, щоб між окремими кооперативними установами були якнайтісніші стосунки ділові. Тому, якщо б виявилось, що даний кооператив проводить закупки не у кооперативних установах, а у приватних фірм, ревізор повинен уважно з'ясувати причини цього порушення інтересів кооперативного руху; для цього він має порівняти ціни, за якими проведено закупки у приватних фірм із цінами, за якими можна було б закупити ці товари в кооперативних підприємствах, і насамперед в кооперативному союзі. Може виявитись, що ціни кооперативних підприємств менш вигідні за ціни приватних фірм, але причиною закупок у приватних фірм може бути також і неухважність органів управління кооперативу, що ревізується, можливо навіть причину необхідно шукати в їх матеріальній зацікавленості (бонуси та куртакі (винагороди – прим. упор.) від приватних фірм). Ревізійним матеріалом в даному разі має служити листування кооперативу з різними фірмами, цінники приватних та кооперативних підприємств, торговельні бюлетені союзу тощо. Навіть при закупках у приватних фірм незайвим є порівняти пропозиції різних конкуруючих фірм, щоб пересвідчитись в тому, що закупка проводиться там, де умови найбільш вигідні. Далі повстає питання, наскільки своєчасно проводяться закупки, чи не помічається через несвоєчасність закупок дефіцит товарів, неповнота асортименту. Зокрема треба звернути увагу на своєчасність так званих «сезонних» замовлень.

Слід також звернути увагу на самий порядок замовлень: з чийого розпорядження проводиться закупка товарів, за скількома підписами посилаються замовлення на товар; потрібно проконтролювати ті замовлення, які зроблені розпорядженням якоїсь одної особи, а не цілої колегії, проконтролювати як ціни

замовлення, так і його доцільність. З такою ж уважністю необхідно проконтролювати купівлю того товару, який зовсім не був замовлений, особливо, коли його куплено не від кооперативної фірми. Нарешті ревізор повинен звернути увагу на кількість закупленого товару та наскільки вона відповідає потребам кооперативу. Вже при перевірці запасів товару, ревізор міг звернути увагу на товари, які не продаються, що залишились від надмірно великих закупок; тепер же, ревізуючи закупочні операції, він може дослідити з повною досконалістю всі недоліки в організації закупок, що спричинилися до накопичення товарів.

Матеріалом для перевірки закупочних операцій може бути книга замовлень, або ще краще картотека замовлень, якщо тільки вона заведена в даному кооперативі.

Щодо прийомки закупленого товару в самому кооперативі, то особливу увагу слід приділити документам на передачу закупленого товару, а саме на акуратність та своєчасність складання цих документів. Переглядаючи ці документи, ревізор повинен між іншим звернути увагу на те, як записується пакувальний матеріал (ящики, бочки, мішки тощо), в якому одержано товар, як цей матеріал оцінюється і як використовується.

Залишається сказати ще кілька слів про комісійний товар, чи то взятий на комісію в різних фірм, чи то закуплений за дорученням учасників товариства. Треба звернути увагу на те, чи ведеться для такого товару окремий рахунок і чи дійсно справа поставлена так, що кооперативу доведеться прийняти цей товар на свій рахунок. Для цього потрібно переглянути умови, складені з особами, за дорученням яких цей товар закуплено, або від яких взято його на комісію. Зокрема треба звернути увагу на те, чи беруться належні аванси від членів товариства, за дорученням яких цей товар куплено. Це особливо відноситься до кре-

дитних товариств, які ведуть посередництво в закупках потрібних їх учасникам товарів. У кредитних кооперативах, які ведуть, закупки на свій страх і ризик, загальна сума закупок, як було вже зазначено, повинна відповідати розміру спеціально призначених для того капіталів.

37. РЕВІЗІЯ ПРОДАЖУ КРАМУ

В кооперативах покупців, тобто тих, що закупають різний товар для задоволення потреб своїх учасників, ревізор повинен з'ясувати, кому продається товар: чи дійсно учасникам кооперативу, чи особам стороннім, і в останньому випадку треба з'ясувати причини цього негативного явища: тут може мати місце невдала закупка і пов'язане з цим бажання швидше збути невдало придбаний товар; але може бути й нерозуміння кооперативних принципів, легковажне відношення до них; зокрема ревізор повинен з'ясувати, чи добре обслужені цим товаром учасники кооперативу, чи не впливає безпосередньо на їх інтереси відпуск товару стороннім особам. Особливу увагу слід звернути на це при ревізії союзів. Пам'ятаючи, що завданням союзних організацій є закупка товарів для товариств, які входять до їх складу, ревізор повинен обстежити кожний випадок продажу союзом товарів не товариству, а приватній особі і з'ясувати причини цього.

Далі ревізор повинен переглянути ціни продажу товарів й порівняти з ринковими цінами, існуючими в даній окрузі і відмітити ті випадки, коли ціни в кооперативі значно відрізняються від ринкових цін. У випадку продажу стороннім особам слід простежити, чи не занадто дешево продано їм товар; це особливо відноситься до випадку, коли виявлено продаж товарів союзом окремим особам.

У зв'язку з цінами слід проаналізувати, по можливості, кожний випадок зміни цін, однаково, чи це було підвищення, чи зниження продажної ціни. Старі й нові ціни слід порівняти з ринковими цінами, якщо тільки вдасться отримати потрібний матеріал і з'ясувати мотиви зміни продажної ціни.

З іншого боку ревізор повинен з'ясувати чи своєчасно проводиться перегляд товарів і переоцінка того товару, ціна якого значно відрізняється від ринкової ціни.

На гуртових складах, що належать великим кооперативам або союзам, слід звернути увагу на організацію самої видачі товарів, на контроль цього відпуску; наприклад, ревізор повинен з'ясувати, чи заведено систему перепусток, щоб проданий товар не міг бути вивезений зі складу неоплаченим.

Товар, зіпсований або зужитий для власних потреб кооперативного підприємства, списується на витрати. Але, не раз можна зустрінути зловживання з таким списуванням; часто цим прикривається звичайна розтрата товару. Тому ревізор повинен уважно ознайомитися з мотивами списання товару, одмітивши ті списування, які він визнає безпідставними, особливо тоді, коли кількість і вартість списаного уявляє з себе великий відсоток загального обороту. Так, наприклад, встановлено, що в споживчих товариствах загальна недостача товарів, причини якої не можна встановити, не повинна перевищувати одного відсотку до обороту; списання товарів у більших кількостях через псування вже говорить про недбале господарювання. У всякому разі для списування товару повинен бути окремий рахунок, який легко можна було б перевірити й встановити на скільки такі списування мають виправдання, і як вони впливають на збільшення накладних витрат.

Так само критично повинен поставитись ревізор до використання пакувального матеріалу при видачі товару, як також і

на використання виробів як зразків, що надсилаються покупцям для ознайомлення.

Товар може продаватись в борг і за готівку, і ревізор повинен поставити питання, чи відповідає продаж товару в борг характеру кооперативу. Якщо кредитний кооператив продає товар своїм членам в борг (в кредит – прим. упор.), то в цьому не можна бачити нічого злого; треба тільки, щоби загальне заборгування кожної окремої особи не перевищувала призначеного для неї кредиту. Коли ж це робить споживче товариство, або сільськогосподарське закупочне товариство, то потрібно з особливою увагою придивитись чи відповідає цей відпуск в борг загальному фінансовому становищу кооперативу, чи не обезсилює він його, чи не гальмує брак готівки розвиток його операцій і чи заборгованість окремих осіб не загрожує втратами. Ще більшою небезпекою загрожує продаж товарів у борг стороннім особам; товариства зі збуту та промислові артїлі легко можуть дійти до цілковитого банкрутства, якщо будуть широко практикувати відпуск товарів у борг.

38. РЕВІЗІЯ КРЕДИТОВИХ ОПЕРАЦІЙ

Формальна перевірка кредитових операцій проводиться вже при перевірці балансу; перевірка боргових зобов'язань, яка проводиться разом з перевіркою інших активів, дає можливість перевірити загальну суму позик, виділених кооперативом різним особам. Тепер залишається обрев'ювати кредитні операції з боку їх доцільності та з боку самої постановки кредитування. Вже було зазначено, що кредитування може проводитись як готівкою, так і товаром, в борг можуть відпускатись і вироби самого кооперативу.

Далі необхідно звернути увагу на постановку справи кредитування, щоб з'ясувати наскільки планомірно вона ведеться. В першу чергу необхідно встановити, чи боржникам відкриваються наперед певні кредити, а чи кредитування ведеться без наперед встановлених норм. Не менш важливим також є питання, хто відкриває кредити, чи сама установа, чи разом зі спостережною радою або принаймні під її постійним контролем. Відкриті кредити потрібно перевірити щодо їх розміру, а видані позики потрібно порівняти з відкритими кредитами. Перевірку кредитів слід проводити з допомогою ревізійної комісії чи спостережної ради; без участі їх ревізор, не знаючи місцевих умов і кредитоспроможності окремих осіб, може перевірити кредити лише формально. Не менше значення має питання термінів: чи точно визначається термін позики при самій її видачі, чи дотримується призначений строк. Особливо в кредитних кооперативах ревізор має встановити кількість прострочених позичок, загальну суму їх та відсоткове відношення її до загальної суми виданих позичок. В тих же кооперативах, де видача позичок не є основною операцією, слід простежити, чи не зростає загальна сума позичок, виданих товаром чи готівкою, а головне, чи не зростає відсоткове відношення цієї суми до суми балансу.

Необхідно також, по можливості, з'ясувати склад боржників; якщо між ними є члени правління або старші службовці чи їх родичі, то заборгованість їх і рух сум по їхньому рахунку потрібно переглянути з особливою уважністю.

Нарешті, слід звернути увагу також на нарахування відсотків, їх розмір, своєчасну сплату тощо.

Взагалі ревізор має простежити, наскільки правління кооперативу дотримується принципів і правил, які забезпечують правильну постановку кредитування.

Якщо позики видаються під заставу якихось речей, то з'являється необхідність переглянути ці речі, щоб переконатись, чи вартість їх забезпечує дійсно видані позики, а також чи зберігаються вони в належному порядку. Навіть коли заставлені речі знаходяться не в приміщенні кооперативу, а на руках у боржника, то й тоді слід оглянути бодай деякі з них на вибір.

Найбільшу ж увагу ревізора повинно притягти списування безнадійних боргів. Ревізор повинен не тільки встановити розмір окремих списаних боргів та загальної їх суми, але й з'ясувати, чи були належні підстави для списання цих боргів, чи дійсно не було жодної можливості стягнути їх, та простежити, чи не були ці позики видані з порушенням встановлених для кредитування правил, або чи не були вони видані особам, що є в близьких відносинах до органів управління кооперативу, скажімо, їх родичами; нарешті треба з'ясувати, чи є дозвіл Загальних Зборів на списання цих боргів.

Головним матеріалом для ревізії кредитних операцій слугує книга особистих рахунків або книга дебіторів та боргові розписки. На підставі їх ревізор складає виписку з дебіторських рахунків, зазначаючи прізвища, або хоча б порядковий номер боржника, сальдо боргу на день ревізії та строк уплати, а також складає відомість про рух заборгованості тих боржників, кредитування яких, на його думку, носить нездоровий характер. Обидві ці відомості прикладаються до акту ревізії, як додатки.

Таблиця 8 – Дані про рух заборгованості

Дата	Видано	Сплачено	Сальдо	Термін сплати	Примітки
1. Кравченко Гриць					
12.01	500	—	500	12.03	—
12.03	—	500	—	—	—

Продовж. табл. 8

Дата	Видано	Сплачено	Сальдо	Термін сплати	Примітки
13.03	600	—	600	13.06	Нова позика – на другий день після сплати боргу
1.04	200	—	800	1.07	—
13.06	600	600	800	13.09	Переоформлення позики
1.07	—	200	600	—	—
16.07	300	—	900	16.10	Збільшення заборгованості
2. Салько Іван					
12.01	500	—	500	12.03	—
8.03	300	—	800	8.06	—
12.03	—	500	300	—	Скрите переоформлення позики
15.03	400	—	700	15.06	Збільшення заборгованості
12.06	500	300	900	12.09	Переоформлення позики
30.06	200	—	1100	30.09	Недопустиме збільшення заборгованості

Це два приклади нездорового кредитування.

39. РЕВІЗІЯ ТРАНСПОРТНИХ ОПЕРАЦІЙ

Майже кожному кооперативу доводиться мати справу з доставкою різних речей, причому кооператив може користуватись чужими транспортними засобами, а може мати й власні. У першому випадку необхідно перевірити виплати за доставку товарів, щоб переконатися чи не має виплат за якісь фіктивні доставки, або чи немає безпідставно великих виплат. Разом з

тим треба з'ясувати, чи звертається увага на перевірку накладних на отриманий товар, і чи ця перевірка доручається якійсь сторонній конторі, чи проводиться власними силами. Якщо для перевірки накладних організоване власне бюро, то слід з'ясувати, чи покриваються витрати на нього тими вигодами, що походять від їх праці.

Ревізія власних транспортних засобів полягає насамперед в перевірці живого та мертвого інвентаря та запасів фуражу й інших матеріалів. Це може бути зроблено вже при матеріальній перевірці балансу. Тепер же необхідно звернути увагу на видатки таких матеріалів, як фураж, бензин, мастило для коліс тощо, як також і на суму витрат на ремонт інвентаря.

Далі ревізор повинен зупинитися над питанням про доцільність складу транспортних засобів, чи не є він занадто великий, чи відповідає місцевим умовам; особливу увагу ревізор повинен звернути на утримання виїзних екіпажів; особових авто тощо; слід з'ясувати чи не лягають вони занадто великим тягарем на кооператив, і чи не можна було взагалі зовсім обійтись без них.

Значну частину праці при ревізії транспорту складає ознайомлення з використанням транспортних засобів: чи не стоїть якась частина його без використання. Це має особливе значення у зв'язку із питанням про собівартість перевезень та їх здешевлення. Дуже важно встановити, якщо тільки є для того потрібні матеріали, відношення вартості утримання транспортних засобів до виконуваної ними роботи (пудо-верств), та порівняти з коштами які довелось би витратити при користуванні послугами чужими.

Джерелами для ревізії транспортних операцій можуть бути: акти на прийомку закупленого інвентаря, книга видатків на утримання транспортних засобів та журнал виконаних перевезень, якщо такий заведено.

40. РЕВІЗІЯ ВЛАСНОГО ВИРОБНИЦТВА

Ревізія операцій виробничих з боку фахово-технічного не входить в компетенцію ревізора-кооператора, в разі потреби вона може бути доручена відповідному фахівцю-техніку. Кооперативний же ревізор звертає увагу на господарсько-організаційний бік справи.

У першу чергу належить звернути увагу на доцільність використання матеріалів, щоб з'ясувати чи не можна більш економно витратити матеріали, а також більш доцільно використовувати відходи. Тут слід встановити, чи добре поставлено облік матеріалів, які використовують на виробництво, чи своєчасно складаються відомості на передачу матеріалів зі складу до майстерні та на передачу готових виробів на склад.

Далі, велике значення має доцільне використання робочої сили: кількість робітників, доцільний розподіл праці між ними з метою найвигіднішого використання їх сили та правильний облік виплаченої заробітної плати. Нарешті, питання про використання фабричних будівель та машин, порівняння максимальної продуктивності з фактичною; зокрема ж питання, як довго стоять окремі машини без роботи, – усе це також повинно привертати увагу ревізора.

Усі ці питання як щодо технічного, так і щодо господарського характеру найліпше можуть бути розв'язані за допомогою фахівця-техніка; якщо б залучення до співпраці такого фахівця вимагало великих коштів, то в крайньому разі можна обмежитись вказівками і поясненнями тих фахівців, що працюють в даному підприємстві.

Головний же обов'язок кооперативного ревізора, це встановити, чи правильно ведеться облік сировини, матеріалів, робочої сили та виробів, та чи немає помилок в калькуляції собівартості

(самокошту) виробів. Для цього ревизор не тільки повинен порівняти собівартість (самокоштовність) виробів даного підприємства з ринковими цінами таких виробів у гуртовому продажу, а й по можливості й самому зробити перевірочну калькуляцію. Кооперативний ревизор, який має нагоду бачити однакові підприємства в різних кооперативах, може порівняти постановку справи в них. Так, собівартість виробів одного підприємства може бути порівняна з собівартістю тих самих виробів на іншому підприємстві, при умові, що якість виробів буде однакою. Так само можна порівняти відсоток накладних видатків з відсотком їх в інших підприємствах, або хоч і в цьому самому підприємстві за різні періоди. Те саме можна сказати про відсоткове відношення виплаченої заробітної платні до собівартості виробів, виготовлених за той же час. У разі особливо високого відсотку видатків якоїсь категорії, слід детальніше перевірити їх.

Щоб обривувати кількість виробів і з більшою чи меншою певністю переконатись у тому, що вона показана правильно, можна скористатись існуючими на підприємстві контрольними нормами виробництва; наприклад, відсотковим відношенням кількості продукції до кількості використаної сировини. В разі особливої потреби, наприклад, у випадку якогось сумніву, може бути для встановлення контрольної норми зроблена спроба в присутності ревизора; необхідно лише звернути увагу, щоб спроба не дала продукт гіршої якості.

З фінансового боку ревизор має дослідити, чи в належній мірі виробництво забезпечене фондами, чи не відволікає воно кошти з інших операцій, бо хоч власне виробництво уявляє з себе дуже поважне завдання кооперативного руху, однак кожний кооператив повинен дбати про гармонійний розвиток усіх галузей своєї діяльності, або краще відмовитись від якоїсь із них. Треба

також звернути увагу й на розмір виробництва, щоб він не був надмірно великий, а був пристосований до можливого збуту; слід також встановити, чи характер і розмір виробництва відповідає потребам учасників кооперативу: якщо розмір виробництва менший від того, який вимагають потреби учасників, то слід з'ясувати, що робиться для його розширення; якщо ж розмір виробництва занадто великий, то слід поставити питання, чи не можна його зменшити без особливих втрат, або чи не можна, шляхом агітації збільшити кількість членів кооперативу, щоб можна було використати його виробниче підприємство в повній мірі.

41. РЕВІЗІЯ РОЗПОДІЛУ ЗИСКУ

Розподіл чистого зиску дуже часто найліпше характеризує напрям діяльності кооперативної установи; тут можуть бути такі відхилення від кооперативних принципів, які ведуть за собою цілковите виродження кооперативу; з другого боку при розподілі зиску можуть бути часом допущенні такі помилки, що матимуть своїм наслідком ослаблення самого кооперативу. Тому ревизор повинен звернути пильну увагу на те, як розподіляється чистий зиск загальними зборами, і як потім виконуються правильним постанови загальних зборів.

Зокрема слід з'ясувати, чи робляться передбачені статутом відрахування з чистого зиску в резервний та інші капітали; а у разі існування сумнівних активів, наприклад, несвоєчасного погашення позик і можливості значних втрат по них, – чи робиться відрахування в спеціальні капітали, призначені на покриття цих витрат. У разі видачі чи нарахування дивідендів членам кооперативу, слід перевірити, чи правильно вираховані дивіденди окремим особам.

42. РЕВІЗІЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У зв'язку з розподілом чистого зиску стоїть питання про культурно-просвітницьку діяльність кооперативу, направлену на піднесення духовного добробуту його членів, та про кооперативну пропаганду, що ставить своїм завданням не тільки збільшення кількості членів кооперативу, а й поширення кооперативних ідей взагалі серед населення даного району. Ревізор повинен ознайомитися з тим, які асигнування зроблені для проведення культурно-просвітницької діяльності, а зокрема, скільки асигновано на підтримку різних культурно-просвітницьких установ, та скільки на саму культурно-просвітницьку роботу, що проводить сам кооператив; важливо встановити також відсоткове відношення цих асигнувань до суми чистого зиску. Слід ознайомитись також і з самим змістом культурно-просвітницької діяльності та оцінити її з боку доцільності. Особливу ж увагу слід звернути на те, чи виписуються кооперативні часописи та хто їх читає, чи є при кооперативі бібліотека, чи є в ній кооперативні книги та чи видаються вони для прочитання членам кооперативу; чи розглядають загальні збори принципові питання, які висуває кооперативне життя; чи улаштовуються лекції і доповіді і на які саме теми. Якщо культурно-просвітницька робота обмежується тільки улаштуванням публічних розваг, то слід з'ясувати причини цього і можливість розвитку більш широкої культурно-просвітницької діяльності.

43. РЕВІЗІЯ ПРАВНА

Розглядаючи діяльність кооперативної установи з правової точки зору, ревізор повинен перш за все ознайомитись зі статутом кооперативу, беручи до уваги як статут, прийнятий при організації кооперативу, так і всі зміни, зроблені протягом його

існування; може бути, що в кооперативі прийнято статут зразковий, рекомендований тією чи іншою компетентною установою; тоді праця ревізора зводиться лише до ознайомлення зі змінами, внесеними в статут, та з тими зауваженнями з приводу статуту, які, можливо, будуть зроблені з боку членів управління кооперативу. Коли ж прийнятий в кооперативі статут відрізняється від зразкового, то ревізор має встановити, в чому саме полягають ті різниці і оцінити їх з погляду доцільності.

Оцінюючи даний статут, ревізор повинен простежити, чи не суперечить він вимогам закону, або кооперативним принципам, і в разі такого протиріччя зазначити це в акті.

Коли в статут внесено якісь зміни, то слід встановити, чи законно їх зроблено, тобто чи є з приводу цього постанова загальних зборів, чи була на тих зборах присутня кількість членів, компетентна для зміни статуту, чи саму зміну проведено належною більшістю голосів.

Нарешті, необхідно також простежити, чи прийняті зміни в статуті зареєстровані своєчасно в належній установі.

Знайомлячись з діяльністю кооперативу, ревізор повинен прослідкувати, чи дотримуються взагалі вимоги закону, статуту та кооперативні принципи й традиції.

Так, щодо членства, ревізор повинен з'ясувати, чи бере правління при прийомі нових членів заяви про вступ і про відповідальність по справах товариства, якщо така відповідальність передбачається статутом; чи акуратно ведеться реєстр членів, так щоб можна було встановити на кожний день кількість членів кооперативу та загальну суму їхньої відповідальності; чи згідно статуту проводиться прийом і вибуття членів, а також видача їм паю; чи не відмовляється безпідставно в прийомі особам, які бажають вступити в товариство; чи немає безпідставного звільнення членів товариства.

Щодо органів управління, то необхідно звернути увагу на вибори їх і перевибори, чи проводяться вони згідно статуту, а також слід ознайомитись з їх складом: чи немає у правлінні або в спостережній раді осіб, сторонніх кооперативу, не членів, а також, чи немає в їх складі осіб, що працюють в кооперативі по найму, або осіб, з якими кооператив має ділові стосунки (контрагенти), або, ще гірше, осіб, які ведуть підприємство подібне до того, яке веде кооператив, і які не можуть не бачити в ньому свого конкурента.

Щодо самої діяльності органів управління, то слід звернути увагу на те, чи ведуться справи в кооперативі колегіально, а не на відповідальність окремих членів правління, а також, чи немає ненормального поєднання різних обов'язків в одній особі, наприклад, обов'язків скарбника і рахівника. Слід також, по можливості, з'ясувати, наскільки дієва спостережна рада, в чому саме полягає її діяльність; як часто і як дбайливо проводиться ревізія, який склад ревізійної комісії, чи немає в ній осіб, які були б близькими родичами комусь із членів правління тощо.

Щодо загальних зборів, то слід звернути увагу на порядок оголошення їх, на кількість їх учасників та на спосіб проведення голосування, особливо, при виборах; зокрема слід простежити, якою більшістю в дійсності були прийняті рішення, які за статутом мають вирішуватись не простою, а кваліфікованою більшістю. Нарешті, слід також з'ясувати, чи було зачитано на загальних зборах акт попередньої ревізії і як загальні збори його сприйняли.

Матеріалами для цієї перевірки мають служити протоколи засідань правління й спостережної ради та загальних зборів. Ревізор повинен вивчити їх зміст, а також звернути увагу й на те, як ці протоколи складені, тобто оцінити їх щодо ясності й

повноти, з якою вони написані. Особливу увагу ревізора повинні привернути неясності та двозначності в протоколах; він повинен простежити, чи не зроблено їх навмисне і чи не послужили вони приводом для якогось неправильного вчинку. З огляду на важливість протоколів, ревізор не може не звернути увагу на те, чи зберігаються вони в належному порядку, який гарантував би від зіпсування або знищення їх.

44. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ З ІНШИМИ КООПЕРАТИВАМИ

Беручи до уваги інтереси розвитку кооперативного руху, ревізор повинен з'ясувати, які встановилися взаємовідносини даного кооперативу з іншими кооперативними організаціями.

Для цього в першу чергу треба з'ясувати, які ще кооперативи існують в тому самому районі, а особливо, чи не має в цьому районі інших кооперативів того самого виду.

Найважливішим є встановити, чи немає між окремими кооперативами конкуренції, яка не може не вносити дезорганізації в кооперативний рух, яка не може не ослаблювати його. Взагалі треба з'ясувати наскільки доцільно проведено розподіл праці між окремими кооперативами. Коли ж поблизу є кілька кооперативів, що належать до одного виду кооперації, наприклад, декілька споживчих товариств або кредитних, то слід встановити, наскільки точно розмежовано між ними район діяльності і чи не перешкоджає одне товариство розвитку іншого. Взагалі треба з'ясувати, чи додержується кооператив району своєї діяльності, чи не поширює її за межі свого району, а також встановити причину цього.

Так само в інтересах нормального розвитку кооперативного руху в цілому, ревізор повинен поставити питання і про те, чи є

на ділі взаємна підтримка кооперативів різного виду, якої вимагає кооперативна солідарність і в чому саме та взаємна допомога виявляється.

Також уважно повинен ревізор простежити взаємовідносини між даним кооперативом та кооперативною установою вищого ступеня, тобто з місцевим чи центральним союзом.

У першу чергу – чи вступив даний кооператив в союз, чи вніс повний пай, чи використовує підприємства союзу, а якщо ні, то чому. Далі, коли ревізор помітить якесь незадоволення діяльністю союзу, то він повинен дослідити причину цього незадоволення. При цьому він повинен вислухати не тільки всі нарікання на союз, а й на місці ознайомитись з аргументами, які підтверджують ці нарікання; він повинен вимагати документальних доказів цих тверджень і зафіксувати в своїх замітках весь цей матеріал, щоб потім ознайомити з ним союз і тим самим усунути недоліки в союзній діяльності.

Так само треба звертати увагу на відношення кооперативу до обіжників (циркулярів – прим. упор.) союзу; якщо розпоряджень союзу кооператив не бере до уваги, то необхідно з'ясувати, в чому полягає причина того – чи в інертності кооперативу, чи в змісті самого обіжника?

45. ВІДНОШЕННЯ ДО КООПЕРАТИВУ ЙОГО УЧАСНИКІВ

Кооператив може бути сильним і діяльність його може розвиватись успішно тільки тоді, коли учасники вбачають у ньому свою організацію, пов'язані з ним морально та матеріально. Якщо члени кооперативу дивляться на нього, як на сторонню установу, не розуміють його значення, або ставлять до нього нічим не виправдані вимоги, то кооператив по суті своїй пере-

стає бути кооперативом і залишається ним лише формально. Отже, кооперативний ревізор повинен з'ясувати, як ставляться до кооперативу його члени. Відношення членів до кооперативу можна бачити вже з того, як вони виконують свої обов'язки, насамперед, наскільки акуратно вони вносять паї. Розстрочка паїв (внесення уділів частками) допускається майже у всіх кооперативах, але вона не повинна призводити до того, щоб члени кооперативу, користуючись цим, уникали внесення паїв. Отже, повинні бути певні правила, які б нормували розстрочку і ревізор повинен простежити, як ці правила дотримуються.

Другим характерним для кооперативу моментом є участь його членів в загальних зборах. Відсоткове відношення кількості присутніх на зборах до кількості учасників кооперативу характеризує ступінь зацікавленості кооперативом.

Особливу ж увагу повинен звернути ревізор на те, як використовуються членами кооперативу його підприємства. Для товариств, що закупають різні матеріальні цінності для своїх учасників, показовим є відсоткове відношення середньої закупки, що припадає на одного члена кооперативу, до пересічного бюджету тих верств населення, з яких складаються учасники кооперативу; так само для тих товариств, які беруть на себе організацію збуту продуктів виробництва їхніх учасників, показовим є відсоткове відношення середньої закупки кооперативу від членів до середньої суми продажу цього роду виробів окремим господарством даного району.

Щодо характеристики відношення до кооперативу його членів, то можуть мати значення і деякі спостереження загального характеру, які ревізор, можливо, матиме нагоду зробити. Основним же джерелом для ревізорської роботи цього роду слід вважати книгу зауважень та побажань, яку слід вести у всіх

кооперативах. Часом ознайомлення з цією книгою дає можливість ревізору з'ясувати причини несприятливого ставлення до кооперативу з боку його членів.

Для повної характеристики діяльності кооперативу незайвою була б також характеристика відношення до нього населення тієї місцевості, де він працює. Розуміється, тут ревізору доводиться обмежитися спостереженнями тільки загального характеру, які можуть базуватись на випадкових розмовах, на статтях в органах місцевої преси, причому ревізор повинен критично ставитись до таких матеріалів, маючи на увазі, що ліпше зовсім не зробити жодних висновків, ніж прийти до будь-якого висновку безпідставно.

46. СТАТИСТИКА

Для того, щоб цілковито ознайомитися з життям кооперативу, не можна обмежитись тільки сучасним його станом (статикою), необхідно також простежити і його розвиток (динаміку). Для цього необхідно скласти статистичні таблиці показників, які найбільше характеризують силу кооперативу та його розвиток. Якщо скласти такі таблиці не тільки за роками, а й за місяцями, то ми побачимо періоди успішного розвитку й періоди занепаду; шукаючи причини такого занепаду, ревізор може виявити такі недоліки в діяльності кооперативу, повз які він міг пройти, не помітивши. Так само раптовий ріст того чи іншого показника за будь-який місяць може потребувати від ревізора детальніше ознайомитись з операціями за цей місяць і можливо, приведе таким чином до розкриття певних недоліків. Взагалі, будь-яка непослідовність в ряді даних з діяльності кооперативу вказує на те, що якась причина, порушила нормальний хід його розвитку.

Якщо в кооперативі акуратно ведеться книга членів, то слід скласти таблицю кількості членів та пайового капіталу по місяцях за той період, за який проводиться ревізія, а потім слід порівняти ці цифри між собою та з відповідними даними за минулі роки.

Так само слід скласти таблицю оборотів кожного підприємства по окремих місяцях; дуже добре, якщо можна зробити це не тільки для загальних зборів, а й по окремих операціях, наприклад, при ревізії виробничого підприємства бажано скласти таблицю продукції для кожного виду виробів. Добре скласти не тільки таблицю загальних оборотів, а й оборотів, що припадають пересічно на кожного учасника в окремі місяці; коли б з'ясувалося пониження такого пересічного обороту, то слід з'ясувати його причину.

Подібні таблиці дуже корисно скласти й для накладних видатків, щоб можна було порівняти їх за окремі місяці і то не тільки в абсолютних цифрах, а і в відсотковому відношенні їх до оборотів. Зріст відсотка накладних видатків за який-небудь місяць дасть привід ревізору ще раз обрев'ювати книги, особливо рахунок адміністративно-господарських видатків, а може й документи за цей місяць.

Раніше вже було сказано про важливість порівняння за кілька років сальдо по рахунку дебіторів всякого роду та відсоткове його відношення до балансу. Особливо ж слід порівняти за кілька років суму сумнівних боргів. Слід також порівняти за кілька років суму вкладів, щоб встановити, чи зростає вона абсолютно та у відношенні до балансу.

Всі ці статистичні розрахунки можуть провести ще до початку ревізії службовці ревізійного союзу на підставі звітності, яку повинен надсилати до союзу кожен кооператив.

Для кооперативного ревізора немаловажним є з'ясувати роль кооперативу в господарському житті району його діяльності. Для цього треба порівняти статистичні дані з діяльності кооперативу з даними про життя району, які тільки зможе отримати ревізор.

В першу чергу слід порівняти кількість членів кооперативу з кількістю родин, що проживають в районі його діяльності. Само собою розуміється, що коли мова йде про товариство, скажімо, зі збуту молока, то кількість членів треба рівняти не до кількості всіх родин, а лише до кількості тих, що збувають молоко; так само для товариства, що постачає машини й сировину ремісникам, має значення відсоткове відношення кількості членів товариства до кількості самостійних ремісників даного району.

Щоб оцінити діяльність кооперативної установи, треба порівняти оборот її підприємства з оборотом даного району по тих галузях господарства, які обслуговують підприємства кооперативу. Наприклад, для того ж товариства зі збуту молока слід встановити відсоткове відношення кількості або вартості молока, що продає цей кооператив, у кількості чи вартості того молока, яке надходить на ринок в даному районі; відсоткове ж відношення кількості молока, що продає кооператив, до кількості молока, що виробляється в даному районі, вже не може служити для оцінки розвитку діяльності цього кооперативу, бо діяльність його не направлена на продукцію молока.

Деякі важливі висновки про розвиток діяльності товариства, може ревізор зробити, порівнюючи статистичні дані про розвиток товариства, кількість його членів, капіталів, оборотів, тощо – з такими ж даними про діяльність інших аналогічних установ; ці дані характеризують темп розвитку кооперативу та його підприємства.

47. МОЖЛИВОСТІ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На підставі окремих висновків, зроблених при своїй роботі, він може прийти й до загального висновку щодо діяльності даного кооперативу, а саме він може зробити висновок щодо можливості подальшого розвитку кооперативу, щодо перспектив діяльності його в майбутньому. Висновки такого роду не уявляють з себе чогось необхідного з діяльності ревізора; саме поняття ревізії містить в собі ознайомлення з діяльністю кооперативу в минулому й з фактичним станом його в сучасному. Проте, висновки щодо майбутнього також мають свою ціну, оскільки вони завершують загальну характеристику обревізованого кооперативу.

Так, наприклад, має значення висновок щодо можливості збільшення кількості членів кооперативу. Коли кооператив об'єднав майже всі елементи свого району, які зацікавлені в його діяльності, то ясно, що розвиток його вже наближається до природної межі, і далі кооператив повинен вже думати не про поширення своєї діяльності на інших осіб, а про поглиблення її, про більш повне задоволення потреб його учасників, можливо про заведення нових операцій, про організацію своїх підприємств на більш солідних основах; наприклад, кредитне товариство може поставити на чергу питання про пониження відсотків по вкладах і позиках; споживче товариство – про організацію власного виробництва, або принаймні про розширення асортименту товарів в крамниці, про відкриття нового відділу тощо. Деякі висновки можна зробити й відносно зростання в майбутньому капіталів, власних і позичених, і навіть про розвиток оборотів кооперативного підприємства.

Далеко не зайвим буде для ревізора відмітити, які стоять на черзі нові операції, а може навіть і цілі підприємства, для орга-

нізації яких з'явиться можливість при збільшенні фінансової міці кооперативу.

Висновки такого роду ревізор може зробити на підставі фактів, добутих ним при ознайомленні з діяльністю кооперативу; найбільше ж матеріалу для цього дасть йому порівняння балансів кооперативу за кілька років та розгляд статистичних даних щодо зростання капіталів та оборотів його підприємств.

48. ПІСЛЯ РЕВІЗІЇ

Закінчивши ревізію, кожен ревізор повинен скласти акт /протокол/ і внести в нього усі свої спостереження та зроблені з них висновки. Але перед тим як скласти акт, слід провести нараду з правлінням у повному складі її і на нараді розібрати всі зауваження, які ревізор має занести в акт. Може бути, що нарада з членами правління дасть інше висвітлення фактам, виявленим ревізором, можливо, що пояснення правління дадуть привід ревізору для продовження ревізії або для нового перегляду тієї чи іншої галузі діяльності кооперативу. Нарешті, дуже важливо для ревізора формулювати свої висновки так, щоб в них не було жодних неясностей, – і така нарада з правлінням, на якій обговорюються всі зроблені ревізором висновки, дає можливість ревізоріві формулювати їх ясніше і точніше. Така нарада має значення ще й в тому відношенні, що до певної міри усуває можливість різних суперечок з правлінням з приводу змісту протоколу тоді, коли члени правління будуть підписувати його. Звичайно, необхідність такої наради з правлінням відпадає, якщо члени правління, або хоч їх більшість, були весь час присутні при роботі ревізора і мали нагоду дати свої пояснення з приводу ревізорських спостережень та заявити свої заперечення щодо його висновків.

Хоч акт має містити в собі всі важливіші спостереження та висновки ревізора, проте ревізор кооперативний не може обмежитись тільки складанням формального акту; вже було не раз підкреслено, що кооперативний ревізор повинен постійно брати на себе також і обов'язки інструктора; він не тільки знаходить хиби, а й дає поради, як ті хиби усунути. Такі поради бажано давати в письмовій формі, щоб тим уникнути можливих непорозумінь.

Далі, кооперативному ревізоріві доводиться ще складати окрему доповідь тій установі, за дорученням якої він проводив ревізію.

Далі буде роз'яснено окремо, як складати акт, доповідь союзіві та ревізорські вказівки.

Нарешті, дуже часто ревізія дає багатий матеріал для різних висновків щодо поліпшення кооперативної практики; в обов'язок кооперативного ревізора треба включити використання цього матеріалу для вироблення загального кооперативного досвіду, чого можна досягти, подаючи цей матеріал до загального відома в кооперативному часописі. До загального відома слід подавати всі цікавіші факти, виявлені при ревізії, все одно, чи це будуть удачі чи невдачі; ніхто не зможе пояснити їх причини ліпше, як ревізор-інструктор. Йому найлегше розв'язати трудніші питання, які ставить життя; можливо, що при одній із ревізій він мав навіть нагоду вже бачити успішне розв'язання такого питання. Деякі з порад та вказівок, зроблених при ревізії, також заслуговують того, щоб подати їх до кооперативного часопису.

Уже готовий акт, підписаний правлінням та ревізором, як також і важливіші ревізорські поради, слід обговорити на спільному засіданні правління й спостережної ради; тому перед закін-

ченням своєї праці, ревізор повинен подбати, щоб таке засідання було скликане ще до його від'їзду, аби він зміг взяти в ньому участь.

Пізніше акт ревізії належить зачитати на ближчих загальних зборах. Там, де доводиться рахуватися з низькою освітою населення, і малою ознайомленістю його з кооперацією, треба визнати дуже бажаним, щоб ревізор міг бути присутнім на загальних зборах бодай в тих випадках, коли при ревізії виявлено якісь особливо важливі недоліки, які конче треба усунути якнайшвидше. В крайньому разі на таких загальних зборах може бути присутньою не та особа, яка проводила ревізію, а хтось інший з ревізійного союзу, але це можливо тільки тоді, коли не тільки акт, а й всі записи, зроблені ревізором при ревізії, передаються в союз в такому вигляді, щоб і інша особа могла скласти собі точну і ясну уяву про недоліки, виявлені при ревізії.

В інструкціях ревізорам дуже часто згадується про підпис ревізора в обревізованих ним книгах. Здебільшого такий підпис буває простою формальністю, що не має особливого значення. Однак бувають випадки, коли такий підпис буває безумовно необхідним, хоча б в головній книзі та в книзі скарбника. Коли помічено грубі дефекти в діяльності правління, то може статись, що управа піде навіть на те, що перепише книги наново, зробивши при тому бажані для неї зміни. Підпис ревізора в книзі товариства має на меті унеможливити це. З огляду не це слід визнати потрібним, щоб ревізор завжди розписувався, бодай в головній книзі під останньою статтею та на тих сторінках, де він виявив найважливіші недоліки.

49. АКТ РЕВІЗІЇ

Слід розрізняти акти ревізії часткові і загальні. Часткові ревізійні акти складаються під час проведення ревізії

по закінченні окремих важливіших її частин. Так, наприклад, при великих ревізіях складаються часткові акти окремо на перевірку каси, на перевірку складу чи крамниці тощо. Можна рекомендувати також складати часткові акти на окремі значні недоліки. Складанням часткових актів досягається негайна фіксація важливіших недоліків і усувається заперечення їх пізніше.

Акт загальний складається по закінченні ревізії на підставі часткових актів та записів, зроблених ревізором під час ревізії. Акуратне ведення записів та належна їх систематизація забезпечують систематичність самого акту.

Зміст акту складають всі недоліки виявлені ревізором, всі його спостереження, взагалі всі ті факти з діяльності кооперативу, які ревізор вважатиме за потрібне занести до акту, а також і зроблені ревізором висновки, що повинні базуватись на ревізорських спостереженнях. Ні в якому разі не можна вносити до акту якісь враження або підозріння; не слід також писати сюди різні поради; як вже було зазначено, їх треба писати окремо. В акт записуються тільки найважливіші недоліки, що можуть вплинути на хід справ кооперативу; різні дрібниці записуються не до акту, а до ревізорських порад. Зокрема, порушення формального характеру до акту слід заносити тільки тоді, коли це призвело до тяжких наслідків для кооперативу, або коли ті порушення стали входити вже в систему. Так само не варто записувати в акт різні дрібні недоліки в рахівництві, різні дрібні помилки, якщо тільки не виникає підозріння, що за ними криється якесь зловживання; в останньому випадку слід в акт записати і ті дрібні недоліки, не згадуючи одначе про підозріння, що виникли у ревізора з приводу них.

При складанні акта треба пам'ятати, що його читатимуть на загальних зборах; тому він має бути написаний простою, легко

зрозумілою мовою, без спеціальних (наприклад, бухгалтерських) термінів. Всі відображені в акті твердження, повинні базуватися на конкретних фактах, які повинні бути тут же подані, як докази чи приклади, з зазначенням відповідних статей головної книги. При наведенні фактів треба дуже обережно поводитися з прізвищами різних осіб, без потреби не згадуючи їх, щоб як-небудь не спричинитися до їхньої компрометації; треба пам'ятати, що малосвідома маса, непривичаєна до громадського життя, занадто гостро реагує кожен раз, коли в ревізорському акті чує прізвище і робить занадто поспішні й часто дуже несправедливі висновки.

При складанні акту треба дуже дбати про ясність та точність висловів; кожен необережний вираз псує все враження від акту, одна помилка може цілком підірвати до нього довіру.

Взагалі акт має бути складений стисло, але ясно, а головне предметно; тут не може бути місця ні для якихось докорів чи нотацій, ні для тої чи іншої кваліфікації вчинків.

В акті має бути зазначено прізвище ревізора та назва установи, за дорученням якої проведено ревізію, початок ревізії та її кінець, а також прізвище представників органів управління, за участю яких проведено ревізію, або які були бодай присутні при ревізії. З огляду на те, що ревізія рідко коли буває повною, слід в акті зазначити, що саме обревізовано: чи тільки проведено матеріальну ревізію, чи перевірено також і все рахівництво, чи може зроблена лише скорочена перевірка, чи переглянуто всі документи підряд, чи лише деякі на вибір.

Часом буває потрібним зазначити ті обставини, в яких проводилась ревізія, особливо, коли недоброзичливе відношення членів правління або службовців перешкоджало нормальному ходу ревізії.

Слід в акті згадати також і такі випадки, як несвоєчасне представлення ревізорів книг або інших матеріалів, чи якісь перешкоди при перевірці активів.

Головну частину акту, його основу, як вже було зазначено, має складати систематичний опис зроблених ревізором спостережень по окремих моментах ревізії та висновки з приводу них.

Акт має бути підписаний ревізором, а також присутніми при ревізії членами органів управління, а в разі, коли б останні відмовились підписати, то про це слід зробити приписку з зазначенням наведених мотивів.

Дехто із ревізорів складає на місці ревізії тільки чорновик, а сам акт ревізії виготовляє пізніше. Такий звичай ні в якому разі не можна похвалити з огляду на бажаність мати на готовому акті підписи представників органів управління.

Акт складається в двох примірниках; один залишається в кооперативі, а другий ревізор подає до тієї установи, за дорученням якої, виконана ревізія.

50. ДОКЛАД СОЮЗОВІ

Ревізійному Союзу чи іншій установі, за розпорядженням якої проводилась ревізія, ревізор подає не тільки один примірник ревізійного акту з підписами присутніх при ревізії представників органів управління, а й всі належні додатки: баланси, оборотові відомості, статистичні таблиці, часткові акти, якщо вони були складені, а також і всі зроблені ревізором записи; все це має бути упорядковано й систематизовано та додано до справ обревізованого кооперативу.

В окремих випадках може з'явитись необхідність також у поданні спеціальної доповіді, в якій були б відображені такі дані, які не можуть знайти собі місця в акті, але мають певне

значення для характеристики даного кооперативу та району його діяльності. Окрім відомостей про населення даного району та про його господарське життя, тут можуть бути подані також відомості про інші кооперативи, що працюють в даному районі; можуть бути охарактеризовані взаємовідносини між ними; тут же незайвим буде привести міркування ревізора з приводу тенденції розвитку кооперативного руху в даному районі та відносно перспектив на майбутнє.

Нижче уміщена для прикладу таблиця, складена для наочної характеристики району діяльності споживчого товариства.

Таблиця 9 – Район діяльності Карпівського споживчого товариства

	Назва сіл району			
	с. Карпівка	с. Лучка	с. Балка	с. Піски
Віддаленість від місця розташування правління товариства	—	1,5 км	5 км	10 км
Віддаленість від сусіднього споживчого товариства	15 км	16,5 км	12 км	7 км
Кількість населення	2,500	500	100	1000
Кількість членів товариства	200	70	20	40
Кількість крамниць	2	—	1	—
Оборот за рік	10,000	—	1000	—

Ця таблиця показує, що в самій Карпівці кооперативна пропаганда ведеться не досить енергійно, бо родин в селі нараховується біля 500, а в кооператив, вступило тільки 200; В Лучці можна б відчинити крамницю, що визвало б до збільшення членів товариства; а в Пісках слід відчинити філію, але не Карпівського, а сусіднього споживчого товариства, бо воно від Пісок

ближче, а ще ліпше організувати окреме товариство в Пісках. Тоді район буде обслужено повно. Далі з таблиці бачимо, що пересічний оборот в крамниці на с. Балці (1.000:20) більше ніж в самій Карпівці, рахуючи до неї й с. Лучку (10.000:270). Якщо населення с. Балки не дуже заможніше від населення с. Карпівки, то це показує, що операції в товаристві ведуться незадовільно; в самій Карпівці пересічний оборот мав би бути більший з огляду на те, що в головній крамниці асортимент товарів завжди буває повніший, ніж у філії.

Особливо бажаним слід визнати наведення в доповіді союзів міркувань ревізора відносно змісту блищої ревізії в майбутньому, бо можливо, наступну ревізію буде проводити інша особа і для неї будуть мати велике значення ці міркування, записані під враженням тільки що проведеної ревізії. В доповіді союзів повинні знайти собі місце також всі недоречності, виявлені ревізором у взаємовідносинах між товариством і союзом, незалежно від того, на кому лежить вина за ці ненормальності: чи на товаристві, чи на союзі; тут же цілком до речі ревізор може привести й свої міркування щодо унормування цих взаємовідносин. Але й в доповіді союзу ревізор не повинен наводити ті підозріння, які виникли у нього під час ревізії; для таких заміток, як також і для різних неперевіраних вражень, може мати місце хиба лише в записній книжці ревізора, де він робить замітки виключно для себе на майбутнє і які нікому не показує.

51. РЕВІЗОРСЬКІ ВКАЗІВКИ

З огляду на необхідність постійно виступати в ролі інструктора, кооперативний ревізор не тільки викриває хиби в діяльності кооперативу, а й дає рекомендації як їх виправити. При кожній ревізії приходить знаходити цілий ряд дрібних поми-

лок, що походять головним чином від невміння вести справу. Особливо багато таких помилок доводиться знаходити в рахівництві з огляду на непідготовленість рахівників; але чимало їх є і в проведенні операцій та в організації самого кооперативу. Це вимагає від ревізора вказівок, як треба вести справу; дуже часто ревізорів доводиться давати поради про ті поліпшення, які можна було би зробити в організації кооперативу та його підприємств.

Всі такі вказівки та поради було б недоречно вносити в акт ревізії, далеко ліпше написати їх окремо. Дрібніші з них, особливо ті, що стосуються рахівництва, можна й не записувати, обмежившись словесними поясненнями рахівникові, але важливіші поради слід залишити в кооперативі в письмовій формі, з одного боку для того, щоб вони не забулись, а з другого, щоб уникнути можливих непорозумінь в майбутньому.

Найкраще, коли в кооперативі заведено окрему книгу для зауважень ревізора та його інструкторських порад. Аркуші в такій книзі можна розділити на дві частини; на одну заноситься вказівки ревізора, а на другій правління робить відмітки про їх виконання.

Ведення такої книги дуже полегшує працю при наступних ревізіях, особливо, коли їх проводить інша особа. Записи в книзі ревізорських порад та вказівок уявляють з себе дуже цінний матеріал також для новообраних членів правління й спостережної ради.

52. РЕВІЗІЙНІ СОЮЗИ

Розуміючи значення ревізії, кожна кооперативна установа намагається провести її насамперед власними силами, для чого на загальних зборах обирається ревізійна комісія. Від умілості й

дбайливості ревізійної комісії дуже часто залежить успішний розвиток кооперативу. Між тим ревізійні комісії, звичайно, обираються з рядових членів кооперативу, незнайомих ні з рахівництвом, ні з методами проведення ревізії. Тому працю виборних ревізійних органів не можна визнати за вистарчаючу; при всім її значенні, при всій її необхідності, все ж таки не можна обійтись без проведення ревізії фахової.

З огляду на те значення, яке має фахова ревізія, вже давно визнано необхідним проведення фахівцями періодичних ревізій. Ряд кооперативних з'їздів уділив велику увагу питанням ревізії; а законодавство багатьох країн встановило норми, для проведення ревізій. Так, наприклад, німецький закон про кооперативи вимагає, щоб кожна кооперативна організація обов'язково, була обревізована особою, яка не належить до її складу, щонайменше раз на два роки. Обов'язок проводити ревізію покладається на спеціальних ревізорів, відряджених реєстраційним судом. В багатьох країнах вже здавна почали організуватись спеціальні ревізійні союзи, які брали на себе проведення фахових ревізій; такий ревізійний союз є і в Галичині, а на Великій Україні, хоч окремих ревізійних союзів і немає, зате майже в кожному союзі є інструкторсько-ревізійний відділ, що виконує такі самі функції, як і ревізійний союз. Такі самі відділи були організовані і в колишніх ідейно керуючих центрах, як, наприклад в Центральному Українському Кооперативному Комітеті.

Отже, головне завдання ревізійних союзів, це – мати в своєму розпорядженні фахові ревізорські сили, щоб використовувати їх для проведення ревізій в кооперативах свого району. Тут слід лише зауважити, що ревізор повинен проводити свою роботу в контакті з ревізійною комісією чи, спостережною радою кооперативу, залучаючи їх до співпраці. Ідеальною постановкою пра-

ці ревізора було б проведення ревізії в такий спосіб, щоб члени наглядової ради чи ревізійної комісії провадили працю самостійно, користуючись планом ревізії, виробленим ревизором та його вказівками й порадами. Однак, беручи до уваги малу підготовленість до ревізії осіб, які входять в склад контрольних органів кооперативів, доводиться визнати, що цей ідеал на довго ще залишиться недосяжним. Можна лише вважати як принцип, що кооперативний ревизор тим ліпше виконає своє завдання, чим більшу зацікавленість до ревізії розбудить в членах органів управління кооперативу і чим ближче зуміє їх притягти до співпраці.

Коли ревізія проводиться за дорученням урядових або судових установ, то в самому процесі ревізії не може не відбутись протилежність інтересів установи, за доручення якої ревізія проводиться, та установи, що підлягала ревізії. Ревізора тоді зустрічають не тільки як сторонню особу, а ще й як представника, до певної міри, ворожої сторони. Навіть в тих випадках, коли ревізія проводиться за дорученням установи, що кредитує кооператив або веде з ним торговельні операції, протилежність інтересів дає себе відчувати в той спосіб, що між ревизором та представниками кооперативу не удається наладити дружні, щирі взаємовідносини та співпрацю. Не тільки ревизор таких установ, як колишня державна інспекція дрібного кредиту або земські каси дрібного кредиту, а навіть інструктори-ревизори тих союзів, що ведуть торговельні чи кредитні операції з товариствами, не завжди зустрічають в кооперативах повне довір'я; найчастіше в них бачать людей, які перш за все повинні захищати інтереси установ, де вони служать і які мають тенденцію при проведенні ревізії вплинути на кооператив в напрямі, бажаним для цієї установи, а для кооперативу може й не дуже корисним. От тому-то

великою перевагою ревізійних союзів є те, що вони не ведуть ніяких операцій і через це їхніх ревізорів ніхто не може підозрівати у відсутності об'єктивності, ніхто не може підозрівати, що при ревізії вони керуються ще якими-небудь інтересами окрім інтересів успішного розвитку того ж таки кооперативу, що підлягає ревізії, та інтересів кооперативного руху в цілому. Цими ревізіями цілковито забезпечуються інтереси осіб, що входять в ділові стосунки з кооперативом, бо кожна старанно проведена ревізія сприяє правильному веденню звітності і всіх справ кооперативу, зміцнює його, і робить більш кредитоспроможним, забезпечуючи правильний розрахунок його з кредиторами й контрагентами. На цій підставі кооперативне законодавство багатьох країн, як, наприклад, Німеччини, Чехії, Австрії, звільняє від обов'язкової судової ревізії ті кооперативи, які входять в склад ревізійних союзів і підлягають регулярній ревізії союзних ревізорів.

Особливе значення союзних ревізій полягає в їх планованості; союзні ревізії проводяться не випадково, а по певному плану; ревізії повні чергуються з ревізіями частковими; ревізії з попередженням чергуються з ревізіями раптовими; а саме головне – встановлюється зв'язок між окремими ревізіями, так, що кожна нова ревізія доповнює попередню, звертаючи особливу увагу на ті місця, які при попередній ревізії були обревізовані поверхово, або не були обревізовані зовсім, або при ревізії яких було знайдено чимало недоліків, чи виникли якісь сумніви.

Зв'язок між окремими ревізіями досягається тим шляхом, що не тільки акти ревізії, а і всі добути при ревізії матеріали зберігаються в союзі по кожному товаристві окремо; отже, кожен, ревізор перед тим, як їхати в товариство, може переглянути всю його звітність, протоколи Загальних Зборів, місячні баланси та

інші матеріали, які відносяться до цього товариства, а головне, акти попередніх ревізій і таким чином з'ясувати для себе всю історію розвитку даного кооперативу та ознайомитися з недоліками, виявленими при попередніх ревізіях.

В добре організованому союзі можна досягти доцільного розподілу сил; можна провести спеціалізацію ревізорів; можна утримувати допоміжні сили, які візьмуть на себе проведення різного роду підрахунків. Дуже часто буває корисним, щоб ревізор виїздив на ревізію не сам, а з помічником; в більш складних випадках необхідна співпраця кількох ревізорів, – все це легко може організувати ревізійний союз чи ревізійний відділ якогось іншого союзу, що утримує належний штат ревізорів. В добре організованих союзах можуть бути на службі також і ревізори – фахівці: юристи, бухгалтери, техніки, які можуть бути дуже корисними при проведенні ревізії кооперативних установ з широко розвиненою діяльністю, наприклад, при ревізії великих кооперативних союзів, або таких товариств як будівельні, де велике значення має технічна сторона справи.

В союзах накопичується багато різних матеріалів, добытих при ревізії, багато спостережень з приводу діяльності самого ревізора, а це допомагає розробці методів ревізії. Тут не тільки може бути розроблена інструкція для ревізорів або найбільш доцільна форма акту ревізії; тут окремі ревізори постійно мають нагоду обмінюватися між собою думками з приводу проведення ревізії, обмінюватися своїми спостереженнями, своїм досвідом; а це сприяє утворенню колективного ревізорського досвіду та поліпшенню техніки самої ревізії. Там, де вже утворилися великі ревізорські колегії для кожного нового ревізора по всяк час трапляється нагода ознайомитись з технікою ревізії чи то в розмовах з більш досвідченими ревізорами, чи то при перегляді

матеріалів попередніх ревізій, чи нарешті, безпосередньо при проведенні ревізій спільно з іншим ревізором, що протягом кількох років роботи встиг уже набути певний досвід.

Значення співробітництва ревізорів, значення існування ревізорських колегій примушує висловитись проти далекосяжної децентралізації ревізійної справи: ревізійні союзи повинні мати такий район діяльності, таку кількість членів, щоб була можливість утримувати кілька ревізорів, бо коли ревізійний союз такий малий, що може утримати тільки одного ревізора, то цей ревізор залишений своїм силам, без товариської поради й підтримки, безперечно працюватиме не так продуктивно, як міг би працювати в інших умовах.

Проте не можна визнати доцільною й надмірну централізацію при утворенні ревізійних союзів. Якщо б проведення ревізії було зосереджено в руках центрального союзу з великим районом діяльності, скажімо, на цілу Україну, то це дуже утруднювало б працю ревізорів; доводилось би багато часу витратити на подорожі до місця ревізії й назад; щоб зекономити час на переїзди доводилось би ревізувати по кілька товариств підряд без відпочинку; це вимагало б такого напруження, що за кілька років праці ревізор вже почував би себе виснаженим і цілком нездатним до праці. Окрім того, коли ревізор живе далеко від того району, де він проводить ревізії, він буває мало знайомий з життям того району, а тому не може скласти собі чіткої оцінки розвитку кооперативного руху в даному районі та розвитку кожного кооперативу зокрема.

Таким чином, щодо району діяльності ревізійних союзів чи ревізійних відділів інших союзів, то треба шукати якусь середню лінію між централізацією цієї справи в одному союзі та цілковитою децентралізацією. Зрештою район діяльності реві-

зійного союзу залежить також і від стану шляхів у країні; з розвитком шосейних шляхів та автомобільного сполучення справа з роз'їздами в значній мірі буде налагоджена так, що район діяльності союзу з радіусом в сто або навіть двісті кілометрів можна буде визнати цілком нормальним.

Для кращого знайомства ревізора з господарським життям та з іншими умовами кооперативного руху слід визнати доцільним, щоб при існуванні ревізорських колегій робота між окремими ревізорами була розділена по районах, що дасть можливість кожному ревізору добре вивчити господарське життя свого району та добре ознайомитись з діяльністю кооперативів, які в ньому працюють.

53. ВПЛИВ РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ НА КООПЕРАТИВИ

Було б помилкою думати, що роль ревізійних союзів обмежується виявленням недоліків в діяльності кооперативів чи всього кооперативного руху. Саме життя поклато на союзи обов'язок керувати кооперативним рухом, направляти його так, щоб загальні наслідки діяльності всіх кооперативних установ були якнайкращі. Недоліки, що зустрічаються в діяльності окремих кооперативів, не тільки треба викрити, а й викоренити; більше того діяльність ревізійних союзів повинна бути спрямована на те, щоб попередити ці недоліки в майбутньому. З огляду на це на правління кооперативного ревізійного союзу покладається обов'язок ознайомитись з актом ревізії та доданою до нього доповіддю ревізора, а також з зауваженнями зробленими правлінням обревізованого кооперативу з приводу окремих пунктів акту ревізії. Дуже часто між правлінням союзу та правлінням обревізованого кооперативу після ревізії виникає листування щодо виявлених недоліків та засобів їх усунення. В залежності

від виявлених недоліків та від того, як правління товариства поставилося до них, правління союзу може призначити через якийсь певний період часу повторну ревізію або обмежитись лише відвіданням товариства з метою побачити, як на ділі виконано надані ревізором рекомендації; що зроблено для виправлення виявлених недоліків та для усунення їх у майбутньому. При потребі такі відвідування можуть бути зв'язані з частковою ревізією (перевірка складів, окремих операцій тощо).

Далі, обов'язком правління є подання доповіді спостережній раді союзу про найважливіші недоліки, виявлені в кооперативному житті району та про способи, якими можна було б ці недоліки виправити. В цей спосіб досягається оздоровлення кооперативного руху в цілому районі. Разом з тим на підставі висновків ревізорів про перспективи розвитку кожного кооперативу, правління союзу робить свої висновки щодо розвитку кооперативного руху на майбутнє та щодо тих заходів, які сприяли б успішному розвитку кооперації в районі союзу і подає ці висновки на розгляд спостережній раді союзу.

Само собою розуміється, що до обов'язків правління відноситься також оцінка роботи самого ревізора, для чого члени правління не тільки знайомляться з роботою ревізора за актами та доповідями його, а також повинні час від часу виїздити на місце ревізії, щоб бачити, його роботу на місці. З іншого боку такі виїзди дають можливість правлінню краще ознайомитись з кооперативним життям, ближче його бачити й накопичити той матеріал спостережень, на підставі якого мають вироблятися провідні думки для керування кооперативним рухом.

Роздивимось тепер, які засоби є в розпорядженні правління ревізійного союзу для впливу на кооперативи, в діяльності яких виявлені ті чи інші недоліки. Для виправлення різного роду

помилки, що походять від відсутності знань та неумілості керуючих органів, та для усунення в майбутньому цього роду недоліків, найліпшим засобом слід вважати наради з правлінням кооперативу, в якому було проведено ревізію. Вже ревізор після ревізії на нараді з правлінням може досягти усунення деяких недоліків; але часом правління кооперативу не погоджується із зауваженнями ревізора; тоді доводиться використовувати авторитет правління союзу, члени якого обираються з осіб, що користуються найбільшою повагою й найбільшим впливом серед кооперативних діячів даного району. Коли шляхом листування не можна досягти бажаних наслідків, то член правління союзу повинен відвідати кооператив і шляхом наради з правлінням, а в разі потреби і зі спостережною радою чи з іншими впливовими членами товариства домагатись необхідних змін у веденні справ кооперативу. В разі, коли б всі ці наради не привели до бажаних наслідків, для правління союзу залишається ще одна можливість вплинути на діяльність кооперативу це виступити на Загальних Зборах кооперативу з належними поясненнями і з пропозиціями тих необхідних змін, які мали б привести до оздоровлення кооперативу.

У випадку свідомого ухилення діяльності органів управління обрєвізованого кооперативу в хибну сторону, як також у випадку явної недбайливості, не можна покладати великі надії на наради; в таких випадках єдиним дійсним способом залишається зміна органів управління кооперативу. Одначе в компетенцію союзу не може входити втручання у внутрішнє життя кооперативу, і тому лише в крайніх випадках союз може виступити на загальних зборах з пропозицією про зміну органів управління.

Все це, мовляв би, моральний вплив союзу на органи управління кооперативу. Давати ж якісь розпорядження, накази, при-

мушувати кооператив до чогось союз не має права, та й не повинен його мати. Інакше порушувалась би самодіяльність кооперативу, зменшувалась би відповідальність органів його управління, а це неодмінно привело б до того, що в кооперативі поступово зникла би ініціатива, ця основна підвалина кооперативного руху. Коли ж навіть загальні збори кооперативу не виявлять бажання виправити вказані недоліки, а ці недоліки, на думку представників союзу, мають таке велике значення, що не виправлення їх може привести до виродження кооперативу, до втрати ним істотних ознак кооперативу, або коли ці недоліки можуть привести до занепаду кооперативу, то правління союзу може використати крайні заходи впливу. Першим із таких заходів може бути відмова у видачі довідки про проведення ревізії. Така довідка потрібна кооперативу для представлення в реєстраційний суд; правління союзу може затримати видачу її аж до того, поки переконається, що всі важніші недоліки виправлені; в цьому можна переконатись повторною, хоч би й неповною, ревізією.

Більш дієвим заходом, який звичайно можна застосовувати тільки в крайніх випадках, є загроза товариству виключенням із союзу. Само собою розуміється, якщо й це не приведе до добрих наслідків, то залишається одне: виключити товариство з союзу, тобто визнати, що воно виродилося настільки, що вже не можна вважати його за кооператив, не можна терпіти його членом кооперативного союзу.

Після виключення кооперативу з ревізійного союзу про це надсилається повідомлення до реєстраційного суду, чи до вищого органу влади, до компетенції якого належить догляд за законністю діяльності кооперативів та проведення ревізії в тих кооперативах, що не входять до складу ревізійних союзів. Реєст-

раційний суд може постановити ліквідувати кооператив, в діяльності якого є грубі порушення статуту, або існуючих законів, а у випадку виявлених зловживань чи грубої недбайливості, може притягти винуватих до відповідальності.

54. ПРАВА РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ

Щоб успішно виконувати завдання, які стоять перед ревізійним союзом, він повинен мати певні права у відношенні до кооперативів, що входять до його складу.

Насамперед союзу повинно належати право вимагати від кооперативів, що входять в його склад, інформацію про їхню діяльність, зокрема вимагати надсилати постанови загальних зборів, річних звітів, щомісячних балансів та різних статистичних даних, необхідних союзові для того, щоб орієнтуватися в діяльності як кожного товариства зокрема, так і всього, кооперативного руху.

Далі, союзу належить право проводити ревізію в кооперативах, з попередженням чи без попередження, через осіб, яких він для того призначить, і в час, який він визнає для того зручним і кооператив не має права відмовитись допустити ревізора до ревізії, посилаючись, скажімо, на відсутність вільного для того часу чи на які інші причини.

Щоб легше було союзу бути в курсі справ кожного кооперативу, а також, щоб входити в тісний контакт з органами управління, союзу застерігається право посилати своїх представників для участі в засіданнях правління та спостережної ради. Само собою розуміється, що на засіданнях органів управління представники союзу користуються правом голосу, але тільки дорадчого.

З огляду ж на те, що часом представники союзу повинні виступати на загальних зборах кооперативів з поясненнями, а то навіть і з пропозиціями, і беручи до уваги те, що інколи може трапитись потреба скликати такі збори негайно, союзу повинно бути застережене право скликання загальних зборів кооперативів; хоч звичайно, таке своє право союз повинен використовувати тільки в крайніх випадках, наприклад, у випадку зловмисної діяльності органів управління.

Всі ці права ревізійного союзу бувають зафіксовані в його статуті; а кооперативи, що вступають до нього членами, повинні наперед погодитись коритись всім вимогам статуту і визнавати всі права, які він надає союзів та його керуючим органам. Недодержання цього статуту з боку союзних кооперативів веде логічно до виключення їх з ревізійного союзу. Жодних прав на примус, як було вже зазначено, союз не повинен мати, окрім права виключити із числа своїх членів той кооператив, що не захоче добровільно здійснювати свою діяльність так, як цього вимагає закон, статут та інтереси розвитку кооперативного руху.

На ревізійному союзі, на його органах управління лежить моральна відповідальність за кооперативний рух в районі його діяльності, а оскільки проведення ревізій є його основним завданням, оскільки за ревізіями визнається велике значення в справі упорядкування кооперативного життя, то на союзі, в першу чергу лежить відповідальність за своєчасне проведення ревізій, за утримання потрібної для того кількості ревізорів та за їх фахову здібність і дбайливість.

Перед кооперативами, які входять в його склад, ревізійний союз несе відповідальність за працю призначених ним ревізорів, отже за вибір самих ревізорів, за догляд над їх діяльністю. Коли б діяльність ревізора привела який-небудь кооператив до втрат, то союз повинен покрити ці втрати.

Перед сторонніми особами й установами ревізійний союз несе моральну відповідальність за кооперативи, що входять в його склад, особливо за достовірність їх балансів, за правильність ведення книг. Але ні в якому разі союз не несе відповідальності за борги, зроблені кооперативами, звичайно, якщо тільки він не бере на себе гарантію за ці борги. Проте, коли якийсь кооператив, не звертаючи уваги на рекомендації союзу, веде справи так, що неминуче має прийти до банкрутства, то ревізійний союз виключає його з числа членів, щоб зняти з себе й моральну відповідальність за цей кооператив.

55. ІДЕЙНО-КЕРУЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ

Подібно тому, як ревизорові постійно доводиться відігравати роль інструктора, ревізійному союзові доводиться брати на себе керування всім кооперативним життям його району, спрямовуючи його так, щоб кооперативний рух розвивався як найуспішніше. З огляду на це ревізійні союзи повинні дбати не тільки про виправлення виявлених при ревізії недоліків, а й про попередження їх в майбутньому.

Маючи на увазі, що на чолі окремих організацій часто стоять люди з невистарчаючим досвідом ревізійний союз мусить бути завжди готовий, що до нього звернуться за порадами відносно самих різноманітних питань кооперативної практики. Для цього на послугах кожного союзу повинні бути різні фахівці, що могли б надавати консультації представникам кооперативів, які звертаються в союз за порадами. Тому для праці в союзі, опріч фахівців-кооператорів, повинні бути правники, агрономи та інші техніки. Деякі з них можуть бути на постійному утриманні, з іншими можна умовитись про оплату їх праці відповідно фактично наданим консультаціям; але у всякому разі справа має

бути поставлена так, щоб при кожній потребі можна було використати відповідного фахівця.

Як широко використовують допомогу ревізійного союзу його члени, видно хоч би з того, що в 1923 р. канцелярія Краєвого Ревізійного Союзу Галичини склала й перевірила на основі книг та інвентарів 367 балансів, а в той рік членами Союзу було тільки 672 діючих кооперативи. В той же рік до канцелярії Союзу поступило 4 161 лист.

Особливо ж велику вагу має допомога Союзу при заснуванні нових кооперативів.

Маючи в своєму розпорядженні фахівців, збираючи у себе весь досвід кооперативного руху, знаючи всі його слабкі сторони, ревізійний союз може керувати кооперативним рухом, даючи вказівки про найліпшу постановку справи, складаючи зразкові статuti, регламенти, інструкції, правила тощо, організовуючи лекції, з особливо важливих питань кооперативної теорії й практики. Для того ж, щоб поширенням кооперативного знання сприяти поліпшенню постановки справи в кооперативах, ревізійні союзи улаштовують курси для підготовки осіб, що несуть ті чи інші обов'язки в кооперативах. Ідеалом кооперативних союзів має бути організація власних кооперативних шкіл для підготовки службовців, потрібних для кооперативних установ. При кожному союзі має бути організована добра книгозбірня (бібліотека – прим. упор.) і то в такий спосіб, щоб нею могли користуватись не тільки службовці союзу, а й інші особи, що беруть активну участь в кооперативному житті даного району. Для ліпшого ознайомлення кооперативних діячів з розвитком і досягненнями кооперативного руху можна рекомендувати улаштування кооперативних виставок та музеїв.

Головним же обов'язком ревізійних союзів, як ідейно керуючих центрів кооперативного руху, слід вважати поширення

кооперативних ідей, а особливо пропаганду резолюцій, ухвалених кооперативними з'їздами. Ця справа повинна бути поставлена в союзах як найширше; союзи повинні дбати не тільки про поширення знань про кооперацію, про ознайомлення широких мас населення з кооперативними ідеями, а також і про поглиблення кооперативної ідеології, про її наукове обґрунтування, дослідження кооперативних принципів, про точне формулювання їх.

На чолі ревізійних союзів, звичайно стоять люди з багатолітньою кооперативною практикою; умови праці в ревізійному союзі дають їм можливість поглибити свої теоретичні знання; а через ревізорів вони постійно мають найсвіжіші відомості з поточної діяльності кооперативів свого району. Це робить їх найбільш покликаними до розв'язання різних питань кооперативної теорії й практики, що висуває саме життя. Вони беруть жваву участь в дискусіях, що виникають в пресі, вони готують доповіді для кооперативних нарад та з'їздів.

Засобом для поширення серед населення кооперативного знання служить кооперативна преса; майже кожний ревізійний союз видає свій часопис; члени правління союзу та ревізори складають ядро ближчих його співробітників.

Якщо немає спеціальної установи для видавництва, подібної до української «Книгоспілки», то ревізійний союз бере на себе видання не тільки зразкового статуту, бухгалтерських книг та різних бланків, а й поширює справу видання книжок по кооперації та по споріднених з нею галузях знання.

Опріч актів ревізії в союзи поступає багато іншого матеріалу, дуже цінного для історії кооперативного руху даного району; баланси й звітність, протоколи загальних зборів, правила, інструкції тощо. Це накладає на ревізійні союзи обов'язок зберігати ці матеріали. Так утворюється історично-кооперативний

архів, який разом з кооперативним музеєм дають матеріал, що дозволяє від часу до часу складати огляд розвитку кооперації в даному районі. Колекція фотографій служить гарною ілюстрацією до того. За останній період зроблено чимало спроб зафіксувати найвидатніші події з кооперативного життя за допомогою фільмів. Ці фільми служать тепер гарним засобом для збільшення інтересу до кооперації серед широких мас.

Зосереджування в ревізійних союзах кооперативних звітів логічно приводить до організації кооперативної статистики. Вже одне опублікування списку кооперативів, що входять в союз, з їх балансами, рахунком зиску та витрат, кількістю членів і оборотом, – дає можливість керівникам кожного кооперативу побачити свій кооператив серед інших, порівняти наслідки своєї роботи з роботою інших подібних організацій. Це стимулює до кращої постановки діла і разом з тим вказує на ті кооперативи, де цю кращу постановку діла можна побачити.

З другого боку ревізійні союзи одержують можливість зробити підрахунок об'єднаних ними кооперативних сил: кількість (абсолютна й відсоткова) кооперованого населення, загальну суму оборотів всіх кооперативів, їх фінансову міць. Одержується також можливість оцінити значення, яке встигла набрати кооперація як в приватному господарстві її учасників, так і у всьому народному господарстві.

Ще більше значення для розвитку кооперації має можливість встановити середні норми накладних видатків у відношенні до обороту, і навіть проаналізувати накладні видатки з метою знайти спосіб для їх зменшення; наприклад, встановити, що вигідніше, користуватись чужим транспортом, чи завести власний.

Висліди статистичних підрахунків публікуються в кооперативних часописах, а також під час проведення кооперативних

з'їздів чи нарад, подаються на увагу їх учасникам у вигляді діаграм та картограм.

Звітність центральних німецьких союзів та більшості чеських містять в собі багато дуже цінного статистичного матеріалу, цікавого як для кооператора – теоретика, так і для практика.

Виконуючи щороку зведення статистичних матеріалів з діяльності кооперативів свого району, ревізійні союзи тим самим роблять, так би мовити, генеральну ревізію всього кооперативного руху свого району; підсумки роботи за останній рік вони порівнюють з минулими роками, і коли темп розвитку кооперації слабшає, шукають причини цього і всю енергію направляють на усунення цих несприятливих причин. Нижче для прикладу подано таблицю, взятую із звітності Центрального Союзу Чехословацьких кооперативів за 1923 рік:

Таблиця 10 – Накладні видатки у споживчих товариствах (членів союзу) у відсотках до обороту

Роки	1923	1922	1921	1920	1919	1918	1914
Платня службовцям	6,66	6,08	4,83	3,22	2,41	3,02	4,25
Найм приміщень	0,42	0,17	0,12	0,10	0,11	0,33	0,67
Податки	0,75	0,74	0,53	0,44	0,17	0,36	0,72
Амортизація	0,69	0,31	0,23	0,24	0,14	0,25	0,35
Відсотки за позиками	0,70	0,51	0,35	0,21	0,17	0,45	0,69
Інші видатки	2,94	2,46	1,98	1,63	2,03	2,83	2,82
Разом	12,16	10,27	8,04	5,84	5,03	7,24	9,50

З цієї таблиці добре видно, як відсоткове відношення адміністративно-господарських видатків, що почало було падати і в 1919 р. упало до 5,03, в наступні роки почало зростати і в 1923 р. досягло загрожуючого розміру 12,16 % обороту (на 30 % більше проти 1914 р.); ця ж таблиця показує на чому можна зробити економію; на найму помешкань та амортизації будинків дуже

важко зробити економію, та вони не такі вже й великі, разом вони складають тільки 1,11 % обороту, на податках взагалі не можна нічого зекономити, бо вони не залежать від волі кооперативу; за те можна скоротити видатки на персонал, які виросли проти довоєнного часу більше, як у півтора рази і складають дуже поважну суму, та ще «інші видатки». І справді, коли ми візьмемо звітність того ж союзу за 1925 рік, то побачимо, що в 1924 і 1925 рр. вже звернено увагу на скорочення видатків обох цих категорій, а це привело до зменшення відсотка загальної суми видатків до нормальної висоти (9,17 % обороту, тобто, нижче, ніж до війни).

Таблиця 11 – Накладні видатки у споживчих товариствах (членів союзу) у відсотках до обороту

Роки	1925	1924	1923	1914
Платня службовцям	5,01	5,31	6,64	4,25
Найм приміщень	0,33	0,30	0,42	0,67
Податки	0,64	0,74	0,75	0,72
Амортизація	0,52	0,63	0,69	0,35
Відсотки за позиками	0,70	0,72	0,70	0,69
Інші видатки	1,97	2,08	2,94	2,82
Разом	9,17	9,78	12,16	9,50

Маючи в своєму розпорядженні такі докладні відомості, союзи можуть свідомо керувати кооперативним рухом, звертаючи особливу увагу на слабі місця, підбадьорюючи слабших, пробуджуючи ініціативу для утворення нових видів кооперації, для організації нових підприємств, для заведення нових операцій, та вказуючи на ті заходи, які можуть сприяти їх розвитку.

Так, наприклад, союзи присвятили багато сил підготовчим роботам для організації кооперативного страхування.

Особливо багато можуть зробити кооперативні союзи в ділі упорядкування кооперативного руху, приведення кооперативного будівництва в найбільш доцільну систему так, щоб при найменшій затраті сил можна було виконати найбільшу роботу; там, де кооперативний рух розвивається хаотично, без належного керівництва, дуже багато енергії розтрачується на утворення зайвих організацій, а накладні видатки складають дуже високий відсоток з огляду на неповну навантаженість роботою окремих кооперативів, на неповне використання їхнього робочого апарату.

Тут, може буде до речі згадати про піклування про службовців. Кожний кооператив хотів би забезпечити своїх службовців на старість, а також і від нещасних випадків. Але це може бути поставлено солідно тільки в широкому масштабі. Тільки ревізійні союзи можуть, об'єднавши у себе піклування про службовців цілого району, організувати пенсійні каси, каси хворих, різного роду страхування. Деякі союзи на внески кооперативів улаштували санаторії та місця відпочинку для кооперативних службовців. Німецький Державний Союз Сільсько-Господарських Товариств – (Райхсфербанд) утримує два місця відпочинку: одно біля моря (острів Рюген), а друге – в лісистій місцевості в розкішному замку Ліхтенбергу. Піклуючись про належну оплату праці в кооперативах і взагалі про поліпшення умов праці, ревізійні союзи входять в порозуміння з професійними спілками; так наприклад, при Центральному Союзі німецьких споживчих товариств в Гамбурзі постійно працює так званий т а р и ф н и й у р я д, що складається на половину з представників кооперативних установ, на половину з представників професійної спілки; він укладає на кожен рік норми оплати праці і вирішує всякі питання, що виникають з приводу умов праці.

Керування кооперативним рухом полегшується для ревізійних союзів ще й тим, що вони, як представники кооперативів

свого району, входять в склад Міжнародного Кооперативного Альянсу, утворюючи ідейний зв'язок між кооперативним рухом місцевим та всесвітнім. В цей спосіб досягається обмін досвідом між кооперативними організаціями окремих країн, розділених державними кордонами й віддаленими тисячами кілометрів; та спільними силами на Міжнародних Конгресах на підставі все-світнього досвіду, встановлюються принципи найдоцільнішої організації кооперативної роботи. Застосування цих принципів на місцях веде до удосконалення організації і діяльності окремих кооперативів та всього кооперативного руху в цілому.

56. ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ КООПЕРАЦІЇ

Щоб завершити огляд діяльності ревізійних союзів чи інших кооперативних об'єднань, які беруть на себе їх завдання, слід згадати ще про представництво і захист інтересів як кооперації в цілому, так і окремих кооперативів, хоч це нібито й не має прямого відношення до ревізії. Річ в тім, що ревізійні союзи, ліпше ніж хто інший розуміють сутність й завдання кооперації, знають її стан і потреби, а тому з найбільшим успіхом можуть виступити проти кожного нападу з чийого б боку він не походив.

Дуже часто їм приходится вступати в полеміку з щоденною пресою, спростовуючи наклепи та інсинуації, пущені оборонцями інтересів капіталістичних підприємств, що бачать в кооперації загрозу для себе. Ще частіше доводиться їм захищати інтереси кооперативних організацій перед різними органами влади, які часто ставлять перешкоди вільному розвитку кооперативного руху. Так, часто доводиться давати правову допомогу окремим кооперативам, що багато союзів створили у себе спеціальні відділи правової допомоги. Здавалось би, що така

установа, як реєстраційний суд, повинна була б не ставити ніяких перешкод кооперативам, а навпаки полегшувати їм проведення різних формальностей; на ділі ж від представників кооперативів приходиться постійно чути про всілякі труднощі, які їм доводиться поборювати при реєстрації статутів навіть тоді, коли статут уявляє з себе точну копію перед тим вже зареєстрованого статуту. Нарешті, практика привела до того, що кооперативи зносяться з судом через ревізійні союзи.

Ще більший клопіт доводиться мати з адміністрацією, яка часто ставить до кооперативів незаконні вимоги. Часто з боку урядів помічається прямо таки вороже відношення до кооперації. І ревізійним союзам доводиться інтерв'ювати (клопотати – прим. упор.) перед вищими урядами, щоб відмінити розпорядження, шкідливі для розвитку кооперації. Досить згадати про ті нечислимі інтервенції, які доводиться робити Ревізійному Союзові Українських Кооперативів у Львові то в справі оподаткування українських кооперативів, то в справі скликання засідань виконавчих органів без попередження поліції, то навіть в справі пофарбування вивісок на крамницях. Часом доводиться одряжати делегації аж до вищих урядів держави.

Нераз доводиться ревізійним союзам представляти кооперацію й перед законодавчими установами при розробці нових законів. Навіть тоді, коли ці закони не мають прямого відношення до кооперативного руху, голос представників ревізійних союзів має велике значення, як голос представників кооперованого населення. Так, в Чехії ревізійні союзи проявили багато активності при розробці таких законів, як про податкову реформу, про підтримку будівельного руху, про боротьбу з нечистою конкуренцією тощо. Кооперативні союзи не раз виступали перед урядом з меморандумами в справах дорожнечі, валюти, митної

політики і т. і. Так, Українській Центральний Кооперативний Комітет в 1918 році подавав меморандум про усамостійнення української валюти, курс якої тоді ще залишався штучно зв'язаним з курсом російського рубля.

57. ОСНОВНІ РИСИ СТАТУТУ РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ

Членами Ревізійного Союзу бувають різnorідні кооперативні організації і поряд з товариствами різних видів кооперації можуть бути навіть і союзи; де кооперативний рух широко розвинений і охоплює тисячі різnorідних товариств і сотні союзів, там слід визнати доцільним утворення центрального ревізійного союзу, членами якого були б самі кооперативні союзи.

Прийом членів до союзу провадиться правлінням союзу, вихід з союзу може бути добровільний по заяві кооперативу, а також в разі ліквідації кооперативу, чи оголошення конкурсу над його майном; окрім того постановою Загальних Зборів союзу член союзу може бути виключений з нього, якщо в його діяльності будуть помічені порушення закону чи статуту, або якісь інші недоліки, які ставлять під загрозу його існування, або якщо його діяльність порушує інтереси союзу. Вибувший чи виключений із складу союзу член його втрачає всякі права на майно союзу.

Кожен член союзу повинен робити певні щорічні внески згідно кошторису, ухваленому загальними зборами уповноважених союзу. Ці щорічні внески в окремих випадках можуть бути єдиним джерелом для фінансування діяльності ревізійного союзу, бо ревізійний союз може не мати жодного власного підприємства, зисками з якого міг би покривати видатки по утриманню ревизорів та по проведенню ревизій. Деякі ревізійні союзи мають незначні підприємства, як видання друків, потрібних для коопе-

ративного діловодства, рахівничих книг тощо; такі підприємства також не можуть дати засобів, потрібних для покриття всіх видатків союзу. Тому-то всі потрібні союзу кошти розкладаються (розподіляються – прим. упор.) між членами його, або відповідно кількості членів кожного з них, або відповідно їх оборотам; для кооперативів кредитних за базу для цієї розкладки можна взяти суму балансу, з огляду на те, що вона найліпше характеризує силу кредитного кооперативу.

Можна встановити статутом також інший спосіб фінансування діяльності ревізійних союзів, а саме передбачити платню за кожну проведену ревізію. Тоді члени союзу не вносять щорічних внесків, зате платять за кожну проведену ревізію по нормах, встановлених Загальними Зборами уповноважених союзу в залежності від того, скільки часу вона тривала. Платня ця поступає безпосередньо в касу союзу і йде не тільки на оплату праці ревізорів, а й на покриття взагалі всіх видатків союзу; таким чином проведення ревізій уявляє з себе начебто підприємство союзу, яке навіть в кінці року може дати формальний прибуток чи втрату.

Нижче (див. табл. 12) подається для прикладу рахунок доходів і витрат «Центрального Союзу Чесько-Словенських Кооперативів» за 1924 р., фінансування якого базується переважно на щорічних внесках учасників.

Таблиця 12

Дебет		Кредит	
Статті	Сума	Статті	Сума
Боржники	180.000	За книги та бланки	71.463.68
Утримання технічної канцелярії	32.738.34	Щорічні внески членів	924.162.46

Продовж. табл. 12

Дебет		Кредит	
Статті	Сума	Статті	Сума
Внесок в міжнародний союз	18.182.50	Часопис «Кооператор»	16.505.84
Конференції	22.585.54	Дохід з будинків	5.160.64
Ревізії	175.943.26	Різні прибутки	727.137.84
Часопис «Наш Розвій»	5.638.81		
Амортизація нерухомості	16.873.29		
Платня службовцям	863.983.20		
Адміністративно-господарські видатки	342.530.15		
Інвентар	47.394.51		
Книгозбірня (бібліотека)	7.617.21		
Сальдо	30.943.65		
Разом	1,744.430.46	Разом	1,744.430.46

Як бачимо, видатки на ревізію складають, порівнюючи, невелику суму, але сюди не включено оплату праці ревізорів; вона поражована разом з оплатою інших службовців. Різні прибутки складаються, можна вважати головним чином з різниці між відсотками, що платить союз по вкладах і тими, які бере за позички товариствам (на балансі його записано: «вірителі» – 375 999,19, боржники – 752 325,85); до цього треба ще додати відсотки на капітали, розміщені як вклади в різні кооперативні установи, та дивіденди на акції і паї різних кооперативних підприємств. Коли б не ці операції кредитного характеру, то в своїй діяльності союз спирався б майже виключно на щорічні членські внески.

Кожен член союзу має право згідно статуту вимагати від союзу вказівок та порад, а також вимагати проведення ревізії; окрім того кожен член союзу має право брати участь в нарадах та з'їздах, що їх скликає союз.

До обов'язків членів союзу належить, насамперед додержання їх статутів, статуту союзу та постанов кооперативних з'їздів, а також акуратне надсилання членських внесків згідно розкладці зборів уповноважених союзу. Опріч того, кожен член повинен регулярно надсилати баланси, справоздання (звіти – прим. упор.), протоколи загальних зборів, заповнювати анкети, що приходять від союзу; повідомляти про зміни статуту, складу органів управління; повідомляти про Загальні Збори, допускати до участі в них представників союзу; підлягати ревізії з попередженням чи без попередження; допомагати роботі ревізора участю своїх представників від правління чи від спостережної ради; протягом шести місяців виправити хиби, виявлені при ревізії і повідомити про це союз.

На чолі ревізійного союзу стоїть правління і спостережна рада, обрані на зборах уповноважених союзу. Деякі зовсім не мають правління, натомість признаючи або надаючи право раді призначати директора союзу чи уповноваженого, який веде всі справи союзу. Деякі невеликі провінційні німецькі ревізійні союзи не мають навіть постійного місця осідку, а призначають його в залежності від місця перебування уповноваженого. В такому разі уповноважений може одночасно займати якусь іншу посаду, віддаючи союзу лише вільний час, що приводить до зменшення адміністративних видатків союзу. Коли союз не має власних підприємств і операцій, які могли б бути джерелом прибутків, то доводиться прийняти цей спосіб організації, з огляду на те, що він дає можливість найбільшої економії так,

щоб видатки по можливості обмежити оплатою праці ревізорів та їх роз'їздів. В таких випадках права директора (уповноваженого) бувають дуже великі: він сам приймає до союзу нові товариства, він має право навіть звільнити ревізора; а статuti деяких ревізійних союзів покладають на нього в той же час і головування на загальних зборах уповноважених союзу.

Особливу увагу уділяють статuti ревізійних союзів постановці самої ревізії. Тут передбачається можливість особливих інструкцій для ревізорів, а також даються вказівки щодо особи самого ревізора, наприклад, вказується необхідна освіта для ревізора: комерційна (бухгалтерська), правова і кооперативна, та підкреслюється необхідність для ревізора додержувати в таємниці про сторонніх осіб всі відомості, добуті ним при ревізії товариств; інколи навіть даються вказівки щодо порядку ревізії, складання акту, залучення спостережної ради кооперативу до співпраці при ревізії.

ПОЯСНЕННЯ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ Б. МАРТОСОМ У ПРАЦІ «КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ»

Працю Б. Мартоса подаємо практично без скорочень. В окремих випадках замінено деякі терміни, що були використані автором відповідно до часу і місця підготовки рукопису до видання. А саме:

білянс – баланс

грубий зиск – валовий дохід

денник – щоденник

дозорча рада – спостережна (наглядова) рада

зиск – прибуток

зужитковання – використання

істота кооперації – сутність кооперації

крам – товар

куртажі – винагороди

оферта – пропозиція

перевірочні відомості – інвентаризаційні відомості

помічні книги – допоміжні книги

рабат – комерційна знижка

речинець – термін, строк

рахівничі книги – бухгалтерські книги

самокошт – собівартість

сировий матеріал – первинний матеріал

справоздання – звіт

управа – правління

хиби – недоліки

СЛОВА ПОДЯКИ

Автори-упорядники висловлюють щирі слова подяки за сприяння у перевиданні праці Бориса Мартоса «Кооперативна ревізія»:

1. Гончаренку Владиславу Васильовичу
2. Литовченко Ірині Володимирівні
3. Мовчану Михайлу Миколайовичу
4. Мужикову Сергію Олеговичу
5. Пантелеймоненку Андрію Олексійовичу
6. Петренко Ірині Миколаївні
7. Рекруту Валерію Пилиповичу
8. Сарапин Віті Василівні
9. Стеценку Володимиру Валерійовичу
10. Працівникам Центру інформаційного забезпечення освітнього процесу ПУЕТ

АНОТАЦІЯ

Книга містить інформацію про українського політика, державного, громадського і кооперативного діяча, ученого і педагога Бориса Миколайовича Мартоса (20.05.1879 – 19.09.1977). У книзі уміщено текст його праці «Кооперативна ревізія».

Б. Мартос народився на Полтавщині. Після закінчення Харківського університету Б. Мартос розпочав трудову діяльність старшим контролером оціночно-статистичних робіт у Волинській губернській управі, потім керував фінансовим відділом Чорноморсько-Кубанської залізниці. З 1913 р. до початку 1917 р. працював на посаді інспектора кооперації у Полтавському губернському земстві.

В 1917–1919 рр., у різні періоди він працював Генеральним секретарем земельних справ Першого Генерального секретаріату України, міністром фінансів і прем'єром Ради Міністрів України. Після поразки національно-визвольного руху в Україні він емігрував в Європу, а потім до США. В еміграції займався науково-педагогічною і громадською роботою, вивчав досвід кооперативного руху, писав підручники, лекції, наукові статті.

Велике значення для забезпечення успішного господарювання має праця Б. Мартоса «Кооперативна ревізія», у якій автор написав про завдання ревізії, давав поради щодо перевірки каси, цінних паперів, операцій продажу товарів і власного виробництва. Він пояснював ревізору як потрібно підготуватись до ревізії, розпочинати її, вести запис спостережень та правильно оформити акт ревізії. Б. Мартос нагадував, що успіх ревізії залежить, головним чином, від ревізора, його теоретичних знань та практичного досвіду. На ревізора покладалися завдання зафіксувати всі негативні явища, які він виявив у діяльності установи, а також він мав дати поради як недоліки виправити, і як їх уникати в майбутньому. У праці Б. Мартоса йде мова і про фахову підготовку ревізора, необхідність вивчення ним бухгалтерського обліку, правових дисциплін, науки про народне господарство, товарознавства, основ кооперації. Заслуговує на увагу висвітлений досвід діяльності ревізійних союзів і професійних спілок ревізорів.

Викладені в книзі Б. Мартоса поради сприятимуть поліпшенню підготовки майбутніх фахівців, а також стануть у нагоді досвідченим працівникам-ревізорам і аудиторам, членам наглядових рад, керівникам організацій, установ, підприємств.

АННОТАЦИЯ

Книга содержит информацию об украинском политике, государственном, общественном и кооперативном деятеле, ученом и педагоге Борисе Николаевиче Мартосе (20.05.1879 – 19.09.1977). В книге помещен текст его работы «Кооперативная ревизия».

Б. Мартос родился в Полтавской губернии. После окончания Харьковского университета Б. Мартос начал трудовую деятельность старшим контролером оценочно-статистических работ в Волынском губернском управлении, затем руководил финансовым отделом Черноморско-Кубанской железной дороги. С 1913 г. до начала 1917 г. занимал должность инспектора кооперации в Полтавском губернском земстве.

В 1917–1919 гг. Б. Мартос определенное время работал Генеральным секретарем земельных дел Первого Генерального секретариата Украины, министром финансов и премьером Совета Министров Украины. После поражения национально-освободительного движения в Украине, он эмигрировал в Европу, а затем в США. В эмиграции занимался научно-педагогической и общественной работой, изучал опыт кооперативного движения, писал учебники, лекции, научные статьи.

Большое значение для обеспечения успешного ведения хозяйства имеет работа Б. Мартоса «Кооперативная ревизия», в которой автор написал о задачах ревизии, дал советы по проверке кассы, ценных бумаг, операций: реализации товаров и собственного производства. Он советовал ревизору, как готовиться к проведению ревизии, начинать ее, делать записи наблюдений и правильно оформлять акт ревизии. Б. Мартос указывал, что успех ревизии зависит, главным образом, от ревизора, его теоретической подготовки и практического опыта. На ревизора возлагалось задание зафиксировать все недостатки, которые он обнаружил в деятельности учреждения, а также на него возлагалась миссия дать советы как исправить упущения и как избежать их в будущем. В работе Б. Мартоса содержится информация и о специальной подготовке ревизора, необходимости знаний бухгалтерского учета, права, науки о народном хозяйстве, товароведения, основ кооперации. Заслуживает внимания освещение опыта деятельности ревизионных союзов и профессиональных объединений ревизоров.

Изложенные в книге Б. Мартоса советы будут содействовать улучшению подготовки ревизоров, а также могут быть использованы опытными работниками-ревизорами и аудиторами, членами наблюдательных советов, руководителями организаций и предприятий.

ANNOTATION

The book contains information about Ukrainian politician, state, public and cooperative activist, scholar and teacher Boris Martos (20.05.1879 – 19.09.1977).

The book contains the text from his work "Cooperative Audit".

B. Martos was born in the Poltava province. After graduating from Kharkiv University, B. Martos began his career as a senior inspector of assessment and statistical work in Volynsk regional government, then headed financial department of Chernomorsko-Kuban railway. From 1913 to the beginning of 1917, he served as an inspector of cooperation in Poltava provincial zemstvo.

In 1917–1919 B. Martos worked for a certain time as Secretary General of Land Affairs of First General Secretariat in Ukraine, Minister of Finance and Prime Minister for the Council of Ministers in Ukraine. After the defeat of the national liberation movement in Ukraine, he moved to Europe and then to the United States. In emigration he was engaged in scientific, pedagogical and social work, he studied the experience of cooperative movement, wrote textbooks, lectures, and scientific articles.

The work of B. Martos "Cooperative Audit" about the tasks of the audit (checking the cash register, securities, operations: sale of goods and own production) is of great importance for ensuring successful management. He gave recommendations how to prepare for an audit, start it, make notes of observations and correctly form an audit report. B. Martos pointed out that the success of an audit depends mainly on the auditor, his theoretical background and practical experience. The auditor was assigned the task of fixing all the flaws that he found in the activities of an institution, as well as the mission to give recommendations on how to correct the omissions and how to avoid them in future. The work of B. Martos contains information about special training of an auditor including accounting, law, national economy, merchandising and fundamentals of cooperation. The activity of auditing unions and professional associations of auditors is also worth paying attention.

The recommendations outlined in the book by B. Martos will contribute to the improvement of auditors training and can also be used by experienced auditors, members of supervisory boards, heads of organizations and enterprises.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	5
ЖИТТЄПИС БОРИСА МАРТОСА ТА ЙОГО	
ПРАЦЯ ПРО РЕВІЗІЮ	8
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ	
ДЖЕРЕЛ.....	55
ПРОФ. Б. МАРТОС «КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ»	61
ПЕРЕДМОВА	62
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА.....	63
ВСТУП	64
1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ: РЕВІЗІЯ	65
2. ЗАВДАННЯ РЕВІЗІЇ	66
3. МЕТА РЕВІЗІЇ	67
4. ПРАВО ПРОВАДИТИ РЕВІЗІЮ	69
5. ЗНАЧЕННЯ РЕВІЗІЇ	76
6. ОБ'ЄКТИ РЕВІЗІЇ	78
7. МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	80
8. РЕВІЗОР, ЯК ОСОБА	82
9. ФАХОВА ПІДГОТОВКА РЕВІЗОРА.....	88
10. ПЛАН РЕВІЗІЇ.....	91
11. ЗАПИС РЕВІЗІЙНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ	99
12. ПОЧАТОК РЕВІЗІЇ	102
13. ПЕРЕВІРКА КАСИ	104
14. ПЕРЕВІРКА ЦІННИХ ПАПЕРІВ	107
15. ПЕРЕВІРКА ВЕКСЕЛІВ ТА БОРГОВИХ	
РОЗПИСОК (БОРГОВИХ СКРИПТІВ).....	108
16. ПЕРЕВІРКА КРАМУ, СИРОВИНИ,	
МАТЕРІАЛІВ І ВИРОБІВ.....	109
17. ПЕРЕВІРКА ІНВЕНТАРЯ.....	113

18. ПЕРЕВІРКА СУМ В БАНКАХ І ІНШИХ СТОРОННІХ УСТАНОВАХ ТА АВАНСІВ, ВИДАНИХ СЛУЖБОВЦЯМ	114
19. ПЕРЕВІРКА АДМІНІСТРАТИВНО- ГОСПОДАРСЬКИХ ВИДАТКІВ	115
20. ПЕРЕВІРКА БАЛАНСУ МАТЕРІАЛЬНА.....	118
21. ПЕРЕВІРКА БАЛАНСУ ФОРМАЛЬНА ТА АНАЛІЗ ЙОГО	125
22. ХИБИ БАЛАНСУ	134
23. ОЗНАЙОМЛЕННЯ З РАХУНКОМ ЗИСКУ (НАДВИЖКИ) І ВТРАТИ.....	137
24. РЕВІЗІЯ РАХІВНИЦТВА.....	139
25. ПОРІВНЯННЯ ДОПОМІЖНИХ КНИГ З ГОЛОВНОЮ	140
26. ПОРІВНЯННЯ ДОПОМІЖНИХ КНИГ МІЖ СОБОЮ	142
27. ПЕРЕВІРКА ВИПРАВДНИХ ДОКУМЕНТІВ.....	143
28. ПОРІВНЯННЯ КНИГ З ВИПРАВДНИМИ ДОКУМЕНТАМИ.....	145
29. ПЕРЕВІРКА ПІДРАХУНКІВ В КНИГАХ.....	147
30. ЗАГАЛЬНІ ХИБИ РАХІВНИЦТВА	149
31. КРИТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ РАХІВНИЦТВА	150
32. КРИТИКА ОРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ	151
33. РЕВІЗІЯ КОШТОРИСУ Й ОПЛАТИ ПРАЦІ	154
34. СИСТЕМАТИЧНИЙ ПЕРЕГЛЯД АДМІНІСТРАТИВНО-ГОСПОДАРСЬКИХ ВИТРАТ	157
35. РЕВІЗІЯ ОПЕРАЦІЙ	158
36. РЕВІЗІЯ ЗАКУПОЧНИХ ОПЕРАЦІЙ.....	163
37. РЕВІЗІЯ ПРОДАЖУ КРАМУ	166
38. РЕВІЗІЯ КРЕДИТОВИХ ОПЕРАЦІЙ.....	168

39. РЕВІЗІЯ ТРАНСПОРТНИХ ОПЕРАЦІЙ.....	171
40. РЕВІЗІЯ ВЛАСНОГО ВИРОБНИЦТВА.....	173
41. РЕВІЗІЯ РОЗПОДІЛУ ЗИСКУ	175
42. РЕВІЗІЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	176
43. РЕВІЗІЯ ПРАВНА.....	176
44. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ З ІНШИМИ КООПЕРАТИВАМИ	179
45. ВІДНОШЕННЯ ДО КООПЕРАТИВУ ЙОГО УЧАСНИКІВ	180
46. СТАТИСТИКА	182
47. МОЖЛИВОСТІ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	185
48. ПІСЛЯ РЕВІЗІЇ.....	186
49. АКТ РЕВІЗІЇ.....	188
50. ДОКЛАД СОЮЗОВІ	191
51. РЕВІЗОРСЬКІ ВКАЗІВКИ	193
52. РЕВІЗІЙНІ СОЮЗИ	194
53. ВПЛИВ РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ НА КООПЕРАТИВИ	200
54. ПРАВА РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ	204
55. ІДЕЙНО-КЕРУЮЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ	206
56. ПРЕДСТАВНИЦТВО ІНТЕРЕСІВ КООПЕРАЦІЇ.....	213
57. ОСНОВНІ РИСИ СТАТУТУ РЕВІЗІЙНОГО СОЮЗУ	215
ПОЯСНЕННЯ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ Б. МАРТОСОМ У ПРАЦІ «КООПЕРАТИВНА РЕВІЗІЯ».....	220
СЛОВА ПОДЯКИ.....	221
АНОТАЦІЯ	222
АННОТАЦІЯ	223
ANNOTATION	224

Наукове видання

НЕСТУЛЯ Олексій Олексійович
АЛІМАН Мирослав Васильович
ВЕРИГА Юстина Андріївна

БОРИС МАРТОС І ЙОГО ПРАЦЯ ПРО РЕВІЗІЮ

Головний редактор *М. П. Гречук*
Літературне редагування *В. В. Сарапин*
Комп'ютерне верстання *Г. А. Бжікян*
Дизайн обкладинки *Т. А. Маслак*

*Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 13,2.
Тираж 300 пр. Зам. № 042/1536.*

Видавець і виготовлювач
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
к. 115, вул. Ковалю, 3, м. Полтава, 36014; ☎ (0532) 50-24-81

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3827 від 08.07.2010 р.*